

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ХПІ»

Серія: Актуальні проблеми історії України

№ 65 (971)'2012

Збірник наукових праць

Видання засноване у 1961 р.

Харків
НТУ «ХПІ», 2012

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».
Збірник наукових праць. Серія: «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ». – 2012. - № . 65 (971) - 126 с.

Державне видання

Свідоцтво Держкомітету з інформаційної політики України
КВ № 5256 від 2 липня 2001 р.

Збірник виходить українською та російською мовами

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук затвердженого Постановою Президії ВАК України від 26 травня 2010 р., № 1-05 (Бюлетень ВАК України, № 6, 2010 р., с. 3, № 20).

Координаційна рада

Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, д-р техн. наук, проф. (**голова**)
К.О.ГОРБУНОВ, кандидат технічних наук, доцент (**секретар**)
А.П.Марченко, д-р техн.наук, проф.; Є.І.Сокол, д-р техн.наук, чл.-кор. НАН України;
Є.Є.Александров, д-р техн.наук, проф.; А.В.Бойко, д-р техн. наук, проф.;
Ф.Ф.Гладкий, д-р техн. наук, проф.; М.Д.Годлевський, д-р техн.наук, проф.;
А.І.Грабченко, д-р техн.наук, проф.; В.Г.Данько, д-р техн.наук, проф.;
В.Д.Дмитриєнко, д-р техн. наук, проф.; І.Ф.Домнін, д-р техн. наук, проф.;
В.В.Єпіфанов, канд. техн. наук, проф.; Ю.І.Зайцев, канд. техн. наук, проф.;
П.О.Качанов, д-р техн. наук, проф.; В.Б.Клепиков, д-р техн. наук, проф.;
С.І.Кондрашов, д-р техн.наук, проф.; В.М.Кошельник, д-р техн.наук, проф.;
В.І.Кравченко, д-р техн.наук, проф.; Г.В.Лісачук, д-р техн. наук, проф.;
О.К.Морачковський, д-р техн. наук, проф.; М.А.Ткачук, д-р техн. наук, проф.
В.І.Ніколаєнко, канд. іст. наук, проф.; П.Г.Перерва, д-р екон.наук, проф.;
В.О.Пуляєв, д-р техн. наук, проф.; М.І.Рищенко, д-р техн. наук, проф.;
В.Б.Самородов, д-р техн. наук, проф.; Г.М.Сучков, д-р техн. наук, проф.;
Ю.В.Тимофієв, д-р техн. наук, проф.

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор: В.І.Ніколаєнко, канд.іст.наук, проф.

Заст. відповідального редактора: Л.П.Савченко, канд.іст.наук, доцент

Відповідальний секретар: А.В. Харченко, канд. іст. наук, ст. викл.

Члени редколегії: Л.М.Бесов, д-р іст. наук, проф. В.Я.Білоцерковський, д-р іст. наук, проф.,
В.Я.Заруба, д-р екон.наук, проф., В.В.Калініченко, д-р іст. наук, проф.,
В.І.Ніколаєнко, канд. іст. наук, проф., М.М.Олійник, д-р іст. наук, проф., А.В. Харченко,
канд. іст. наук, ст. викл., Л.П.Савченко, канд. іст. наук, доц., В.М.Скляр, д-р іст. наук, доц.,
М.П.Требін, д-р. філос. наук, доц., В.Я.Міщенко, д-р екон. наук, проф.

З номеру 42‘2012 Вісник НТУ «ХПІ» має власну подвійну нумерацію: № 42 (948) 2012.

Рекомендовано до друку Вченою Радою НТУ «ХПІ».

Протокол № 11 від 21 грудня 2012 р.

© Національний технічний університет «ХПІ», 2012
ISSN 2079-0813. Вісник НТУ «ХПІ», 2012, № 65 (971)

І. В. ДВОРКІН, канд. іст. наук, старший викладач НТУ «ХПІ»

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 р. В СУЧАСНИХ УЗАГАЛЬНЮЮЧИХ ПРАЦЯХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ

У статті проаналізовано образ Переяславської ради 1654 р. в узагальнюючих роботах з української та російської історії. У запропонованому історіографічному огляді представлені синтетичні праці, а це переважно підручники, що побачили світ у 1990-х – 2000-х рр. Досліджені роботи висвітлюють причини та наслідки Переяславської угоди 1654 р., її інтерпретації в сучасній історіографії, українсько-російські відносини середини XVII ст.

Ключові слова: Переяславська рада 1654 р., українсько-російські відносини, узагальнюючі праці, підручники, сучасна історіографія.

Постановка проблеми. Ставлення до Переяславської угоди 1654 року завжди було і залишається неоднозначним. Оцінка та з'ясування причин і наслідків цієї непересічної історичної події тлумачилися з позицій політичної доцільності. Ця тема, яка охоплює не лише сам факт українсько-московських домовленостей у Переяславі, але й їхні наслідки, залишається достатньо актуальною для сучасного українського та російського суспільства. Події середини XVII ст. надзвичайно вплинули на всю подальшу історію України та Росії, українсько-російські взаємовідносини.

Метою даної статті є аналіз образу Переяславської Ради в сучасних узагальнюючих працях з історії України та з історії Росії. Узагальнюючі історичні праці, а це переважно підручники, відіграють велике значення в усвідомленні важливих наукових та суспільствознавчих проблем. Саме з таких синтетичних робіт школярі, студентство, зацікавлені історією громадяни дізнаються про сучасний стан розробки тієї чи іншої теми, її інтерпретації. У нашій статті ми пропонуємо аналіз подій історії України середини XVII ст. в узагальнюючих роботах з української та російської історії, що побачили світ у 1990-х – 2000-х рр. Ключовим епізодом, важливим як для українських, так і для російських авторів, є Переяславська угода 1654 р., яку, природно, не оминає жодна з досліджених праць.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо огляд української історіографії з найпершої синтетичної праці, що побачила світ в сучасній Україні – роботи канадського дослідника Ореста Субтельного «Україна: історія» [1] (видано англійською у 1988 р.; перше українське видання 1991 р., надалі витримала багаторазове перевидання). Це без перебільшення унікальна праця, що знайомила науковців та студентів, а разом з ними й українське суспільство з альтернативною нерадянською парадигмою української історії.

О. Субтельний розглядає Переяславську угоду у широкому контексті зовнішньої політики Богдана Хмельницького часів «Великого повстання». По-перше автор пояснює читачеві чому Б. Хмельницький не міг проголосити

незалежність української гетьманської держави. У Східній Європі XVII ст., підкреслює автор, суверенітет ототожнювався не з народом, а з особою законного (тобто загальноновизнаного) монарха. Незважаючи на те, що Хмельницький був надзвичайно сильним та популярним правителем, він не мав достатньої легітимності для проголошення незалежності. Єдиним варіантом відторгнення українських земель від Речі Посполитої був союз із іншим монархом, що надало б новоствореному автономному суспільству постійний і надійний захист [1, с. 173]. Найпопулярнішим серед монархів кандидатом був православний московський цар. Дослідник зазначає, що із початку повстання українці неодноразово зверталися за допомогою до Москви, проте росіяни зволікали із відповіддю через попередні невдалі війни із Польщею. Лише у 1653 р., коли Хмельницький став погрожувати, що українці віддадуть перевагу турецькому варіанту, росіяни погодились на підтримку Гетьманщини, сподіваючись відібрати деякі захоплені Польщею землі, розширити свій міжнародний вплив [1, с. 174].

Надалі О. Субтельний висвітлює події Переяславської ради, особливу увагу він звертає на той факт, що Б. Хмельницький певний час відмовлявся в одноосібному порядку присягати на вірність московському цареві. Цей факт, на думку автора, висвітлив відмінність політичних цінностей і традицій, з якими обидві сторони підійшли до укладення угоди [1, с. 175]. У будь-якому випадку, підсумовує дослідник, «підписання Переяславської угоди стало поворотним пунктом в історії України, Росії та всієї Східної Європи. Раніше ізольована й відстала Московія зробила гігантський крок уперед на шляху перетворення на велику державу. А доля України стала в усьому — доброму й лихому — невід'ємно пов'язаною з долею Росії» [1, с. 175]. Автор також відзначає, що Переяславський договір став предметом багатьох суперечок між його дослідниками, та приводить його основні інтерпретації. Окремо він зупиняється на радянському трактуванні «возз'єднання України з Росією», що постало у 1954 р. під час святкування 300-річчя Переяслава. За офіційною радянською версією «Переяславська угода стала кульмінаційним моментом у віковому прагненні українців та росіян до возз'єднання і що возз'єднання цих двох народів було основною метою повстання 1648 р.» [1, с. 176].

У 1990-х рр. постає необхідність формування українського національного наративу, створення власної концепції національної історії. У середині 1990-х рр. з'являються перші вітчизняні синтетичні розвідки з історії України, покликані висвітлити історію новоствореної держави. Однією з перших робіт з історії України стала колективна праця співробітників Інституту історії України НАН України «Історія України: нове бачення» [2].

Питання причин Переяславської ради авторами комплексно не розглядається, серед них називається тільки угода Речі Посполитої з Кримським ханством, що позбавляла Україну права на автономію, через це гостро постає питання «концентрованої військово-політичної допомоги ззовні. В світлі цього особливого значення набула справа українсько-московського

союзу» [2, с. 176]. Згідно з думкою авторів, «у такий спосіб Московія прагнула запобігти небезпечному для себе зближенню України з Портою і небажаному зміцненню Польщі у разі поразки України» [2, с. 176]. Підсумовуючи, дослідники зазначають, що «за своїми формально-правовими ознаками договір скоріше нагадував акт про встановлення відносин номінального васалітету чи протекції, а за змістом передбачав створення під верховенством корони Романових конфедерації, спрямованої проти зовнішнього ворога» [2, с. 177].

Серед тогочасних робіт варто також виділити підручник з історії України для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів І. К. Рибалка, виданий у Харкові у 1994 р. У підручнику досліджувана проблема розглядається у великому розділі «Українсько-російський договір 1654 р. Приєднання України до Росії». У насиченому фактажем розділі розкривається зовнішня політика Хмельницького напередодні підписання договору, рішення Земського собору 1653 р., власне переговори у Переяславі, зміст «Березневих статей» 1654 р. У розділі констатується, що Переяславський договір був двобічним договором двох рівноправних держав [3, с. 230]. Надалі подається широкий аналіз історіографії Визвольної війни та приєднання України до Росії в історіографії. Зокрема, критикуючи радянську версію «возз'єднання двох братніх народів» автор пише: «Декретований, згори термін «возз'єднання» не має в дійсності ніякого ґрунту, оскільки «возз'єднуватися» можуть лише частини чогось цілого, єдиного. А український і російський народи — це два окремі народи, і їх можна тільки об'єднувати чи приєднувати... Очевидно, найбільш відповідає суті справи термін «приєднання», оскільки цей термін серед усіх інших найбільш, так би мовити, нейтральний, в якому нема поняття про нерівноправність сторін, які об'єднуються» [3, с. 240].

Найпопулярнішим, за нашими спостереженнями, підручником серед студентів багатьох вищих навчальних закладів й досі є «Історія України» О. Д. Бойка (перше видання 1999 р.). У роботі аналізується зміст «березневих статей», розкриваються події Переяславської ради, перераховуються основні історіографічні підходи до проблеми. У висновку зазначається: «Як би не оцінювався українсько-російський договір 1654 р., цілком очевидно, що кожна із сторін бачила в ньому ефективний засіб для реалізації власних планів: Москва хотіла часткову залежність України перетворити на цілковиту, спочатку обмежити, а в перспективі скасувати українські автономні права та вільності; Чигирин же прагнув, використовуючи Росію як важіль, нарешті вирвати українські землі зі складу Речі Посполитої та розбудовувати власну незалежну державу» [4, с. 161].

Автори посібника для студентів вищих навчальних закладів – «Політична історія України» (колективна праця) серед причин українсько-московської угоди називають соціальні конфлікти в українському суспільстві, зокрема бажання старшини зберегти для себе відповідні привілеї у боротьбі з козацтвом (це бажання на думку авторів виявилось сильнішим, аніж воля до незалежності); до цього додається також тиск з боку православних ієрархів

(константинопольського та єрусалимського патріархів) [5, с. 117, 118]. Також у відповідному розділі підкреслюється, що обидві сторони вкладали в договір різний сенс: Україна вбачала в ньому лише військовий союз, про що свідчить подальша дипломатична діяльність гетьмана, а Москва одразу ж намагалася змінити політику протекторату на підкорення української території. У висновках зазначається, що договір констатував повну незалежність України від Польщі, «примусив царський уряд взяти на себе зобов'язання, що гарантували незалежність Української козацької держави». Також підкреслюється, що гетьманський уряд здійснював контакти з Москвою через Посольський приказ (керував відносинами з іноземними державами); дві країни відокремлювалися одна від одної державним кордоном і митницею [5, с. 120].

«Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України» Наталі Яковенко вперше було видано у 1997 р. під назвою «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття», проте більш масове за накладом, перероблене і поширене видання побачило світ у 2005 р. (пізніше перевидавалося) у київському видавництві «Критика». Ця книжка, що репрезентує багато в чому новий погляд на історію України, стала надзвичайно популярною серед науковців, викладачів та студентів.

У підрозділі «Переяславська угода 1654 р.» серед причин зближення Гетьманщини з Московським царством називаються перш за все давні традиції козацько-московських зв'язків від часів Байди-Вишневецького, взаємозв'язки запорожців з донськими козаками тощо. Значний вплив, підкреслює авторка, на рішення Хмельницького щодо союзу із православною Москвою, а не Стамбулом мали православні ієрархи [6, с. 348, 350]. Після розповіді про московсько-українські дипломатичні відносини протягом війни йде аналіз подій, що відбувалися у Переяславі. На думку Н. Яковенко, обрання Хмельницьким незначного полкового міста Переяслава, замість Києва, свідчить про те, що гетьман вбачав у договорі не декларований вічний союз з царем-одновірцем, а збройну угоду, продиктовану ситуацією [6, с. 352]. Надалі авторка характеризує основні погляди на Переяславську угоду в історіографії.

У другій половині 2000-х рр. в українському книжковому просторі з'являються переклади синтетичних праць з історії України закордонних українців. Так, у 2007 р. було видано працю німецького дослідника Андреаса Каппелера «Мала історія України» (перше видання німецькою 1994 р.). А. Каппелер підкреслює, що козаки, які жили за звичаями Речі Посполитої та Степу розглядали договір як військову конвенцію, яка зберігала самостійність Гетьманщини. Натомість, Росія розглядала його як перший крок до інкорпорації України.

Розглядаючи погляди на Переяславську раду в історіографії дослідник зупиняється на радянській інтерпретації, згідно з якою угода прославлялася як возз'єднання народів, які були розділені у XIII ст. У висновку зазначається, що угода стала важливим поворотним пунктом в історії України та Східної Європи; українська історія стає тісно пов'язаною з російською [7, с. 58, 59].

В сучасних роботах з історії Росії сюжети з української історії XVII ст. представлені достатньо широко. Події 1654 р. є, безумовно, центральними у висвітленні українсько-російських відносин. Сюжети, пов'язані з історією України часто представлені у синтетичних працях з історії Росії у достатньо широкому контексті та часто охоплюють часовий відрізок із середини XVI ст. до середини XVII ст.

Підручники з російської історії, що були видані у 1990-х рр., багато в чому як й з української, з одного боку апелювали до попередньої історіографічної традиції, та, водночас, намагалися «взяти з неї усе дійсно науково цінне та відкинути непотрібну кон'юктурно-ідеологічну шелуху» [8, с. 6]. Формування нового наративу історії Росії базувалося на здобутках дореволюційної, радянської, емігрантської, дисидентської історіографії; основним завданням російські історики вважали включення до наукового обігу значного пласту нових, раніше невикористаних офіційною історіографією джерел [8, с. 6, 7].

Так, у підручнику для історичних факультетів А. П. Новосельцева та А. М. Сахарова, виданому у 1997 р., у продовження радянської історіографічної традиції, події середини XVII ст. вміщені у підрозділі «Возз'єднання України з Росією» [8, с. 546]. У ньому, зокрема, зазначені передумови та причини (це переважно соціальне гноблення) козацько-селянського «повстання на Україні та в Білорусії», розпочатого у 1648 р. Воно, як зазначено у підручнику, «вилилось в антифеодальну війну обох народів проти пансько-шляхетського гноблення, за соціальне та національне визволення, за возз'єднання з Росією» [8, с. 547]. Після достатньо глибокого представлення бойових дій національно-визвольної війни, у роботі йдеться про Переяславську раду, яка подана як акт возз'єднання України та Росії. У коментарі авторів йдеться про звільнення, за підсумками підписання «Статей Богдана Хмельницького» двох братських народів від національного та релігійного гноблення польських магнатів, загрози з боку Туреччини. Росіяни та українці об'єднали власні зусилля у боротьбі з зовнішніми ворогами, були створені умови для національного розвитку, зазначено у висновках до розділу [8, с. 549, 550]. Надалі розглядається період, що увійшов в українську історіографію як час «Руїни». У згаданій роботі він представлений у підрозділах, присвячених війні Росії та України проти Польщі та російсько-турецькій війні [8, с. 550-552].

У підручнику для студентів вищих навчальних закладів «История России» О. С. Орлова, В. О. Георгієва та ін., виданому історичним факультетом Московського державного університету імені М. В. Ломоносова, події визвольної війни 1648-1654 р. розглядаються у достатньо широкому контексті української історії XVI-XVII ст. У відповідних розділах проаналізовано положення в Україні після Люблінської унії, представлено інформацію про Запорізьку Січ, створення уніатської церкви, православні церковні братства, відновлення у 1620 р. православної митрополії, подано біографію Богдана Хмельницького [9, с. 108, 109]. Надалі розглядаються події визвольної війни, мирні договори Гетьманщини із Польщею та Переяславська рада 1654 р.

Остання подія представлена як така, що має величезне історичне значення. Для України вона мала значення через звільнення від національного та релігійного гноблення Польщі та Туреччини, сприяла формуванню української нації та призвела до тимчасового послаблення кріпосництва. Для Росії – Переяславська рада була значним фактором посилення російської державності, давала можливість розпочати війну за Балтійське узбережжя [9, с. 111].

У концептуальному підручнику «История России с древнейших времен до конца XVII века», виданому під редакцією Л. В. Мілова, здійснена спроба аналізу впливу природно-кліматичного фактору на російську історію, тож значна увага приділена саме аграрній історії. Зокрема, у розділі «Криза Польсько-Литовської держави. Повстання Б. Хмельницького та створення українського гетьманства» ретельно висвітлено соціально-політичний (поступове формування режиму магнатської олігархії) та соціально-економічний (панщинно-фільваркова система господарювання) фактори життя в українських землях Речі Посполитої. Конфлікти, спричинені зазначеними обставинами призвели до зіткнення широких прошарків місцевого населення з дворянським станом. До цього додавалось й релігійне (католицько-православне) та національне (польсько-українське) протистояння [10, с. 690-694]. Підрозділ «Приєднання українського гетьманства до Російської держави» не містить, на відміну від інших підручників оціночних суджень. Серед причин шестирічного зволікання Московської держави щодо прагнення об'єднання військових зусиль з Б. Хмельницьким названі нестабільність внутрішнього положення в Росії та незавершеність перетворень в армії, розпочатих після Смоленської війни [10, с. 694-695]. У параграфі «Криза в українському гетьманстві» висвітлені спроби козацької верхівки на чолі з гетьманом Іваном Виговським домовитися із Річчю Посполитою про входження до неї Гетьманщини (Гадяцький договір). «Український сюжет» завершують розділи, присвячені війні із Польщею, Андрусівському договору та російсько-османській війні 1677-1681 рр. [10, с. 698- 707].

Ще один підручник, виданий під егідою МДУ – «История России с древнейших времен до наших дней» В. О. Федорова, В. І. Морякова та Ю. О. Щетінова досить поверхово зупиняється на досліджуваному питанні. Тут розкриті питання причин визвольної війни, стисло висвітлено хід бойових дій. Зазначено, що на ранні запити Б. Хмельницького про прийняття України «під руку Москви» уряд Олексія Михайловича відповісти не міг. Водночас, Росія надавала Україні дипломатичну, економічну та військову підтримку [11, с. 101-104].

У новітньому підручнику, виданому під редакцією О. М. Сахарова відповідний нашій темі параграф має назву «Приєднання України до Росії». Він розпочинається з історичного екскурсу в історію України. Зокрема зазначено, що це – «частина руських земель, що відкололася від основної частини східно-слов'янського світу». За століття в Україні сформувалася власна мова, національна культура, власна національна самосвідомість [12, с. 257]. Надалі

дається аналіз ситуації в українських землях у XVI – першій половині XVII ст. Значна увага приділяється допомозі з боку Москви у ході війни під проводом Б. Хмельницького. Переяславський договір, на думку авторів, сприяв справжньому об'єднанню братських слов'янських народів та сприяв спільній війні проти Польщі [12, с. 261]. Епізод, присвячений приєднанню України, завершується Андрусівським договором [12, с. 263].

Висновки дослідження. Отже, проаналізувавши висвітлення Переяславської ради та її інтерпретації в узагальнюючій літературі з історії України та історії Росії, які є синтезом значної кількості наукових досліджень та спрямовані на найширше коло читачів, зазначимо, що поставлена проблема достатньо широко представлена як в українських, так й російських роботах. Автори підручників з історії України висвітлюють причини Переяславської угоди, аналізуючи українсько-російські відносини у період війни під проводом Б. Хмельницького. Значна увага приділяється аналізу власне угоди, та її наслідкам як для України, так і для Росії. Чимало уваги також приділяється сприйняттю угоди її сучасниками, подальшим інтерпретаціям в історіографії тощо. Сюжети з української історії XVII ст. представлені достатньо широко в узагальнюючих працях з історії Росії. Висвітлення «українського сюжету» часто розпочинається з Люблінської унії 1569 р. Характеризується соціально-економічний розвиток українських земель у складі Польщі, причини національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Особлива увага, природно, приділена Переяславській раді, яка подається як возз'єднання України та Росії, або як приєднання першої до другої та часто супроводжується оціночними судженнями про історичне значення цієї непересічної події. Висвітлення подій, пов'язаних з Україною періоду, що вивчається, часто завершується мирними договорами між Росією та Польщею, які розподіляли між собою українські землі.

Список літератури: 1. *Субтельний О.* Украина: история / О. Субтельний. – К., 1994. – 736 с. 2. *Історія України: нове бачення: у 2 т.: Т. 1.* – К., 1995. 3. *Рибалка І. К.* Історія України. Частина 1: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття: [Підр. для іст. фак. вищих навч. закладів] / І. К. Рибалка. – Х., 1994. – 448 с. 4. *Бойко О. Д.* Історія України / О. Д. Бойко. – К., 2002. – 656 с. 5. *Посібник для студентів вищих навчальних закладів* / За ред. В. І. Танцюри. – К.: Академія, 2002. – 488 с. 6. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2006. – 584 с. 7. *Каппелер А.* Мала історія України / А. Каппелер, пер. з німецької. – К., 2007. – 264 с. 8. *История России с древнейших времен до конца XVII века* / А. П. Новосельцев, А. Н. Сахаров и др. – М., 1997. – 576 с. 9. *История России* / А. С. Орлов, В. А. Георгиев и др. – М., 2006. – 528 с. 10. *История России с древнейших времен до конца XVII века* / под. ред. Л. В. Милова. – М., 2010. – 768 с. 11. *Федоров В. А.* История России с древнейших времен до наших дней: учебник / В. А. Федоров, В. И. Моряков, Ю. А. Щетинов. – М., 2010. – 536 с. 12. *История России с древнейших времен до наших дней: учебник* / под. ред. А. Н. Сахарова. – М., 2012. – 768 с.

Надійшла до редколегії 27.11.2012

Переяславська рада 1654 р. в сучасних узагальнюючих працях з історії України та Росії
/ І. В. Дворкін, канд. іст. наук, ст. викладач НТУ «ХПІ» // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2012. - № 65 (971). – С. 3-10. Бібліогр.: 12 назв.

В статті проаналізовано образ Переяславської ради 1654 г. в обобщающих трудах по истории Украины и России. В предложенном обзоре представлены синтетические работы, а это прежде всего учебники, которые были опубликованы в 1990-х – 2000-х гг. Исследованные работы освещают причины и последствия Переяславского соглашения 1654 г., его интерпретации в современной историографии, украинско-российские отношения середины XVII века.

Ключевые слова: Переяславская рада 1654 г., украинско-российские взаимоотношения, обобщающие труды, учебники, современная историография.

The article deals with the image of the Treaty of Pereyaslav (1654) in the general works on the history of Ukraine and Russia. The proposed review presents synthetic works, that were published in the 1990s - 2000s. The studied works illuminate the causes and consequences of Pereyaslav agreement in 1654, its interpretation in modern historiography, the Ukrainian-Russian relations in the middle of XVII century.

Keywords: the Treaty of Pereyaslav (1654), ukrainian-russian relationships, synthetic works, textbook, contemporary historiography.

УДК 930.2:336.24.07(477 – 25) „18/19”

С. М. ДЕЙНЕКО, канд. іст. наук, Харківський історичний музей, Харків

КИЇВСЬКА СКЛАДСЬКА МИТНИЦЯ: СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК (ПОЧАТОК ХХ ст.)

Статтю присвячено вивченню становлення та діяльності Київської складської митниці на початку ХХ століття. Спираючись на архівні та статистичні матеріали розглянуто економічні показники закладу, номенклатуру товарів, освітній рівень службовців митниці.

Ключові слова: митна служба, торгівля, мануфактура, товар, економіка.

Постановка проблеми. Модернізація російської економіки, що розпочалася в 60-х рр. ХІХ ст., вимагала реформування Митної служби держави. Тому 26 жовтня 1864 р., згідно з розпорядженням Державної Ради, Департамент зовнішньої торгівлі перейменовано в Департамент митних зборів. Згідно цього закону від Митного департаменту до Департаменту торгівлі та мануфактур відійшло відділення зовнішніх торгівельних відносин, керування біржовими закладами та нагляд за якістю товарів [1, с. 14, 19, 20; 2, с. 371].

Наступним організаційним кроком держави в реформуванні Митного відомства стало введення 30 листопада 1865 р. тимчасових штатів для митних закладів. Протягом майже чотирьох років нова митна структура проходила

апробацію на ефективність і 20 травня 1869 р., на основі тимчасових штатів 1865 р., були затверджені постійні митні штати по європейській та азіатській торгівлі. Згідно з новими штатами всі митні заклади розділили на головні складські, 1, 2 та 3-го класу, митні застави і перехідні пункти. Також всю територію європейської частини держави розділили на чотирнадцять митних округів та низку складських митниць, які не входили до складу жодного з округів [3, арк. 421].

Метою даного дослідження є намагання заповнити існуючу лакуну в історіографії, розглянувши різноманітні аспекти діяльності митниці в Києві на початку ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність питання обумовлено відсутністю робіт з даної тематики. Під час роботи над статтею були використані різноманітні архівні, статистичні матеріали та періодику.

Виклад основного матеріалу. Київське міське товариство, слідом за громадою Харкова, в 1869 р. звернулося до Міністра фінансів з проханням про відкриття митниці в місті. Кияни бажали за допомогою митниці «предоставить местному купечеству возможности получать и оплачивать пошлиною иностранные товары на месте» [4, арк. 36].

В 1870 р. Державна Рада, розглянувши подання міністра фінансів, прийняла рішення про заснування в Харкові та Києві складських митниць [5, с. 6]. Однак в 1870 р. митницю відкрили тільки в Харкові. Київська митниця мала бути заснована на тих же умовах що і Харківська. Але на відміну від харківської міської влади, міська влада Києва, на думку представників Департаменту митних зборів, запропонувала митникам: «здания... признанные таможенным управлением неудовлетворяющие требованиям таможенного дела». Інші приміщення, які могли задовольнити вимоги митників влада Києва надавати відмовилася. Вдруге, це питання підняли в 1910 р., знову з ініціативи київської міської влади, під тиском місцевого купецтва. Влада Києва зобов'язалася: «принять на счет города все расходы по постройке таможенных зданий, с отводом для сего безвозмездно необходимого участка городской земли». Прохання розглянули і 21 червня 1910 р. Микола II підписав наказ про відкриття в м. Києві складської митниці. Київську митницю відкрили на тих же самих умовах, що і Харківську в 1870 р. [6, с. 1 – 6; 7, арк. 115]. Хоча штати Київської митниці затвердили ще в 1910 р., однак працювати вона почала з 1 серпня 1911 р. Так як, на початок роботи закладу приміщення та склади стояли недобудовані, згідно домовленості директора Департаменту митних зборів С. Д. Гана з керівництвом Південно-Західної залізниці, митний огляд дозволено проводити на пероні станції, за відповідну плату, розміри якої нажалі нам не відомі. Окремо С. Д. Ган обговорив з залізничниками проведення до майбутньої будівлі митниці залізничної гілки [8, с. 3; 9, с. 3].

Складські митниці відрізнялися від інших митних закладів. Найголовніша відміна полягала в можливості зберігати на своїх складах привезені товари необмежену кількість років, що надавало великий стимул розвитку торгівлі. В

митних закладах 1-го класу товари на складах дозволялося тримати не більше одного року. Також при наявності митниці значно прискорювалася доставка товарів до міста, оскільки у прикордонних митницях товар проходив лише поверхневий огляд. Зростала гарантія зберігання товарів, їх доправляли у запломбованих вагонах, митний догляд проводився безпосередньо в присутності купця або його представника, якщо власник товару виказував таке бажання. Купці та підприємці, після виконання всіх необхідних митних формальностей, написання об'яви (декларації) про кількість і цінність товарів та їх догляд, могли одразу забирати весь товар з пакгаузів (митних складів), але могли брати його частками, протягом трьох років за умови сплати складського збору, в залежності від кон'юнктури, що складалася на внутрішньому ринку. Все це виконувало роль каталізатора для торгівлі міста та регіону [10, с. 1 – 64].

Намагання підвищити освітній рівень чиновництва спостерігалось ще в дореформену епоху. Бажаючи поступити на цивільну службу повинні були мати вищу освіту. Але на жаль цей закон викликав незадоволення в російському суспільстві, особливо серед шляхетства, внаслідок чого уряд країни пішов на поступки та не став вимагати від чиновництва дипломів про вищу освіту [11, с. 91 – 92].

Освітній рівень співробітників складських митниць можна розділити на низку категорій, це службовці з вищою освітою, ті що закінчили гімназії та духовні семінарії, а також особи, які закінчили повітові та міські училища.

Серед працівників Київської митниці з вищою освітою переважали випускники Новоросійського університету та університету Св. Володимира. Більш докладна інформація в таблиці 1 [12, с. 130 – 131; 13, с. 119 – 122].

Серед службовців Київської митниці, в 1912 р., лише 3 службовця не мали вищої освіти. Один службовець закінчив гімназію, двоє інших духовну та учительську семінарії. На початок 1914 р. ситуація не змінилася [12, с. 130 – 131; 13, с. 119 – 122]. На нашу думку, співробітники з атестатами гімназій, реальних училищ та таке інше відповідали всім необхідним критеріям митного службовця. Особливо, це стосується випускників реальних та інших училищ, де в процесі навчання, на відміну від гімназій, більше уваги приділялося точним та природничим дисциплінам, таким, як математика, фізика та хімія. Відповідно отримані знання та навички вони могли застосовувати під час служби в Митному відомстві, особливо на посадах викладача мит, пакгаузного наглядача та їх помічників.

Серед осіб, що не мали вищої освіти, найчастіше зустрічалися випускники гімназій, реальних, повітових та міських училищ, особи, які склали іспит на 1-й класний чин.

Основними торговельними партнерами купців та підприємців, що отримували товар через Київську митницю були представники німецького, британського та австро – угорського бізнесу. Більшість товарів до митниці в Києві доправляли через Ризький та Лібавський порти, які являлися, разом з

Петербурзьким морським портом, головними пунктами у торгівлі з Німеччиною та Британією, а також через сухопутні митниці на кордоні з Німеччиною, а саме: Вержболовську, Граєвську, Млавську, Сосновицьку, Олександрівську та Границьку. Товари з Австро-Угорщини до Києва, доправлялися через найкрупнішу на російсько-австрійському кордоні митницю – Волочиську [14, с. 262 – 263].

Статистичні дані про вартість, об'єми товарів привезених до митниці в Києві, а також про її прибутки вперше з'явилися в офіційних виданнях Департаменту митних зборів в 1912 р. Динаміка роботи Київської митниці за 1912 – 1913 рр. та перше півріччя 1914 р. позитивна. Однією з причин таких показників роботи митниці в Києві є те, що відкриття припало на пік економічного підйому в Російській імперії зокрема, і в світі в цілому [15, с. 715; 16, с. 725; 17, с. 726].

Так, як Київська митниця розпочала працювати влітку 1911 р., тому в нашій роботі ми розпочнемо аналіз її імпорту з 1912 р. Згідно з нормами статистичного обліку Департаменту митних зборів всі імпортні товари розділено на три групи: 1. життєві припаси (продукти харчування); 2. сирі та напівоброблені матеріали; 3. готові вироби.

В 1912 р. номенклатура товарів, привезених до Київської митниці, складалася з 159 найменувань. Вартість всіх товарів – 2 млн. 190 тис. 664 крб., загальна вага 137 тис. пудів. В грошовому вимірюванні перше місце посідали готові вироби – 1 млн. 627 тис. 42 крб., далі йшли сирі та напівоброблені матеріали – 333 тис. 829 крб., життєві припаси займали останнє місце за сумою – 229 тис. 763 карбованці [18, с. 715].

Серед окремих товарів та підгруп найбільшим попитом користувалися суха слива та чорнослив – 256 пудів, спиртні напої. Так, вина не шипучого в пляшках доправили 2 тис. 821 пляшку, лікерів 437 пляшок, коньяку 122 пляшки, вин виноградних та ягідних в діжках 1 тис. 567 пудів. Слід відмітити відсутність шипучих вин.

Також користувалися популярністю морепродукти, так сардин в олії імпортовано 1 тис. 37 пудів, солоних та копчених оселедців – 6 тис. 16 пудів. Тверді сири набули меншої уваги імпортерів – 447 пудів [18, с. 715].

Зважаючи на те, що Київська, Подільська та Волинська губернії являлися основними виробниками цукру в Російській імперії, треба звернути увагу на насіння цукрових буряків зокрема, та посадкового матеріалу в цілому. Так, насіння буряків завезли 403 пуди, іншого насіння 1 тис. 715 пудів. Початок 2-го десятиріччя XX ст. в Києві відзначено, як час значного будівництва.

Таблиця 1
Співробітники Київської митниці з вищою освітою

Назва ВНЗ	Кількість співробітників Київської митниці з дипломами даних ВНЗ													
	1903р.		1905р.		1907р.		1908р.		1910р.		1912р.		1914р.	
	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Університет св. Володимира	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	26	1	7,1
Варшавський університет	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	7,6	1	7,1
Московський університет	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	7,6	-	-
Харківський університет	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	7,6	1	7,1
Петербурзький Технологічний інститут	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	7,1
Новоросійський університет	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	30,7	4	28,5
Київський Політехнічний інститут	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	7,6	1	7,1
Ризький Політехнічний інститут	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	7,1

(Таблицю складено автором на підставі: Личный состав Департамента таможенных сборов и учреждений таможенного ведомства за 1903, 1905, 1907, 1908, 1910, 1912, 1914 гг.)

Таблиця 2
Робота Київської митниці в 1912 – 1914 рр.

Рік	Вартість привезених товарів	Розмір сплаченого мита	Вага товарів
	крб.	крб.	пуди
1912	2 млн. 190 тис. 664	905 тис. 226	137 тис.
1913	5 млн. 853 тис. 717	1 млн. 401 тис. 657	214 тис.
1914	3 млн. 622 тис. 251	-	190 тис.

(Складено автором на підставі: Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1912, 1913, 1914 роки).

На це також вказують об'єми імпортованих будівельних матеріалів, привезених до Києва через митницю в місті. Наприклад, вапняку, гіпсу та алебастру привезли 1 тис. 412 пудів і це не дивлячись на те, що дані матеріали в великій кількості видобувалися в передмісті Бахмуту і навіть експортувалися за кордон. Мармуру різної товщини придбали 33 тис. 328 пудів, глини будівельної та тальку (вони йшли по одній статті тарифу) – 1 тис. 276 пудів. Неглазурованих кахлів для підлоги завезли 1 тис. 729 пудів та таке інше [18, с. 716].

В підгрупі хімічних виробів лідирували (за вагою) гудрон та асфальтова мастика – 5 тис. 377 пудів, хлористий натр м'який неочищений – 3 тис. 702 пуди, натр сірчаноокислий – 669 пудів.

Популярністю користувалася сталь в смугах – 2 тис. 306 пудів та мідь в прутках товщиною до ½ мм включно – 3 тис. 250 пудів. Серед виробів з металів привозили парові котли 1 тис. 611 пудів, труби емальовані та пофарбовані – 715 пудів, коси – 296 пудів, рашпілі – 305 пудів. Також до Київської митниці доправляли широкий асортимент різноманітних машин та механізмів. В 1912 р. за 12 статтями Митного тарифу підлягала розмитненню ціла низка різноманітних машин загальною вагою 10 тис. 193 пуда. Серед них газові та нафтові двигуни, лісопилки, парові машини, насоси, компресори, верстати для обробки металів та навіть машини для розкидання порошкоподібних добрив [18, с. 716 – 717].

Також, багато завозилося годинників та годинникових механізмів, музичних інструментів. Загальна кількість годинникового товару склала 581 одиницю, з них 105 золотих кишенькових годинників. Піаніно привезли 229 штук, інших музикальних інструментів 1 тис. 4 пуда.

Тканини, на відміну від того ж Харкова, не користувалися увагою імпортерів. Так, тканин з вовни прибуло 1 тис. 113 пудів, бавовняних – 294 пуда, шовкових – 30 пудів. Великим попитом користувалися різноманітні капелюхи: пухові, напівпухові та повстяні, в загальній кількості їх привезли 1 тис. 940 штук [18, с. 717].

На відміну від попереднього року, в 1913 р., кількість найменувань товарів, які привезли до Київської митниці, збільшилася до 190 пунктів.

Загальна вартість привезених товарів склала 5 млн. 853 тис. 717 крб., вагою 214 тис. пудів. З трьох основних товарних груп перше місце займали готові вироби – 4 млн. 866 тис. 812 крб., друге, сирі та напівоброблені матеріали – 616 тис. 484 крб., третє, життєві припаси – 370 тис. 421 карбованець [19, с. 725]. Пріоритети залишалися тими самими. Наприклад, сардин в олії привезли 1 тис. 428 пудів, збільшилася кількість твердих сирів до 1 тис. 87 пудів, в підгрупі спиртних напоїв знову з'явилася стаття «шипучі вина», яких доправлено 2 тис. 467 пудів, замість сушених слив та чорносливу в 1913 р. багато завезли сухих фініків – 1 тис. 288 пудів [20, с. 725].

Слід відзначити, що збільшення привозу, по відношенню до 1912 р., відбулося в основному за рахунок групи готових виробів. Якщо співставити вартість товарів даної групи за 1912 та 1913 рр., то збільшення відбулося на 3 млн. 239 тис. 770 карбованців.

В 1914 р. загальна вартість товарів, імпортованих через Київську митницю, склала 3 млн. 622 тис. 251 крб., вагою 190 тис. пудів. Вартість готових виробів становила 2 млн. 963 тис. 712 крб., сирих на напівоброблених матеріалів 442 тис. 577 крб., життєвих припасів 215 тис. 962 карбованця [17, с. 704].

Митниця в Києві за перший рік своєї роботи зайняла одразу 32 місце за прибутковістю, серед більш ніж 200 митних закладів Російської імперії, Останній передвоєнний рік за рівнем прибутків, відніс митницю в Києві на 28 місце в рейтингу найприбутковіших митниць Російської імперії.

Висновки дослідження. Підводячи висновки необхідно сказати, що реформа 1865 – 1869 рр. завершила формування структури Митного відомства. Одним із елементів реформи стало створення складських митниць. В Російській імперії зацікавленість до цього різновиду митних закладів, окрім високопосадовців з органів влади різного рівня, проявляли і представники регіональних торгово-промислових кіл. Хоча, якщо подивитися на потуги зі створення Київської митниці, не завжди місцева влада та бізнес діяли успішно. Із запланованих до відкриття в 1870 р. двох складських митниць на півдні Російської імперії, відкрилася тільки одна – Харківська. Митниця в Києві почала працювати лише з 1911 р.

В Київській митниці, серед штатних працівників, превалювали випускники Московського, Харківського, Новоросійського університетів та Санкт – Петербурзького Технологічного інституту, а також університету Св. Володимира. Найчастіше поміж службовців, які не мали вищої освіти, зустрічалися випускники гімназій, реальних, повітових та міських училищ, особи.

Виявлено, що основними торгівельними партнерами київських купців та промисловців були представники бізнесових кіл Німеччини, Великої Британії та Австро – Угорщини.

Економічні показники роботи Київської митниці за 1912 – 1913 рр. та перше півріччя 1914 р. носять позитивний характер. Однією з причин є те, що

відкриття закладу співпало з зростанням економіки в Російській імперії в даний період.

Аналіз імпорту Київської митниці показав, що найбільш запитаною групою товарів слід визнати готові вироби. Це можна пояснити стрімким зростанням населення в містах розташованих в межах Південно-Західного краю. На другому та третьому місцях знаходилися почергово сирі та напівоброблені матеріали, життєві припаси.

Список літератури: 1. *Департамент таможенных сборов 1811 – 1911.* – СПб.: Тип. Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1911. – 42 с. 2. *Історія митної справи в Україні* / [авт. кол. П. В. Пашко, В. В. Ченцов та ін.]. – К.: Знання, 2006. – 606 с. 3. *Державний архів* Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 84. – Оп. 1. – Спр. 514. 4. *Російський державний історичний архів* (далі – РДІА). – Ф. 1405. – Оп. 108. – Спр. 9665. 5. *Митниці Слобожанщини.* Збірник документів і матеріалів / [авт. кол. П. В. Пашко та ін.]. – Харків: Каравела, 2000. – 269 с. 6. *По поводу предстоящего открытия в г. Киеве складочной таможни* // Торгово – промышленная газета. – 1910. – № 81. – С. 1 – 6. 7. РДІА. – Ф. 21. – Оп. 12. – Спр. 65. 8. *Таможенные обрядности* // Киевская почта. – 1911. – № 769. 9. *К сооружению таможни в Киеве* // Киевская почта. – 1911. – №. 771. 10. *Правила о приеме товаров в ведение таможенных учреждений, досмотре, оплате пошлиной и выпуск.* И общая инструкция о применении этих правил, утвержденных 29 мая 1904 года. – СПб.: Тип. Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1904. – 64 с. 11. *Шепелев Л. Е.* Отменённые историей чины, звания, титулы в Российской империи / Л. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1977. – 207 с. 12. *Личный состав* Департамента таможенных сборов и учреждений Таможенного ведомства. По сведениям до 5 января 1912 года. – СПб.: Тип. Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1912. – 321 с. 13. *Личный состав* Департамента таможенных сборов и учреждений Таможенного ведомства. По сведениям до 21 января 1914 года. – СПб.: Тип. Штаба Отдельного Корпуса Пограничной Стражи, 1914. – 283 с. 14. *Пилипенко О.Є.* Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861 – 1914 рр.). / О. Є. Пилипенко. – К.: Академія муніципального управління: редакційно – видавничий відділ, 2008. – 380 с. 15. *Обзор* внешней торговли России по европейской и азиатской границе за 1912 год. – ч. 1. – СПб.: Тип. Киришбаума, 1913. – 927 с. 16. *Обзор* внешней торговли России по европейской и азиатской границе за 1913 год. – ч. 1. – СПб.: Тип. Киришбаума, 1914. – 908 с. 17. *Обзор* внешней торговли России по европейской и азиатской границе за 1914 год. – ч. 2. – СПб.: Тип. Киришбаума, 1916. – 726 с. 18. *Обзор* внешней торговли России по европейской и азиатской границе за 1912 год. – ч. 2. – СПб.: Тип. Киришбаума, 1914. – 942 с. 19. ДАХО. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 111. 20. *Обзор* внешней торговли России по европейской и азиатской границе за 1913 год. – ч. 2. – СПб.: Тип. Киришбаума, 1915. – 946 с.

Надійшла до редколегії 12.11.2012

УДК 930.2:336.24.07(477 – 25) „18/19”

Київська складська митниця: створення та розвиток (початок ХХ ст.) / С. М. Дейнеко, канд. іст. наук, ст. науковий співробітник, Харківський історичний музей // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2012. - № 65 (971). – С. 10-18. Бібліогр.: 20 назв.

Статья посвящена изучению становления и деятельности Киевской складочной таможни в начале XX века. На основании архивных и статистических материалов рассмотрены экономические показатели учреждения, номенклатура товаров, образовательный уровень служащих таможни.

Ключевые слова: таможенная служба, торговля, мануфактура, товар, экономика.

The article studies the formation and activities of the Kyiv share customs at the beginning of the twentieth century. Based on archival and statistical material considered economic indicators institution, product, education level of customs officials.

Keywords: customs, trade, manufacture, product, economics.

УДК 94(477):329.71"1989/2010"

М. М. ЗЕРКАЛЬ, канд. іст. наук, доцент МНУ імені В. О. Сухомлинського, Миколаїв

ЗМІНИ В СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ ШКІЛ З ЕТНІЧНИМ КОМПОНЕНТОМ НАВЧАННЯ (1990 – 2000 рр.).

На основі різнопланових джерел досліджено історичні особливості змін в освітньому потенціалі етноменшин України. З'ясовані рівні етнічної ідентифікації та ступінь освітнього ренесансу, розкрито умови які сприяли чи стримував и здобуття освіти.

Ключові слова: освіта, етноси, політика, школа, регіони.

Постановка проблеми. Держава визначала і забезпечувала потребу навчально-виховних закладів у фахівцях із знанням мов етноменшин, підготовки кваліфікованих спеціалістів у вищих навчальних закладах. У цих питаннях налагоджувалася взаємодія, де проживала основна частина етнічних діаспор України, практикувалося цільове направлення представників відповідних етноменшин на навчання у навчальних закладах цих країн.

Тривале зволікання з підготовки педагогічних кадрів для потреб етнічної освіти стримувалося тим, що більшість педінститутів і університетів у недалекому минулому були російськомовними і потребували внутрішніх якісних кардинальних змін в бік здатності здійснювати цю місію. Крім того, держава забезпечувала і фінансувала цю справу. Підготовка майбутніх вчителів до полікультурного виховання учнів передбачала удосконалення нормативно-правової бази, навчальних програм, створення підручників, ознайомлення вчителів із засадами полікультурної педагогіки; запровадження нових педагогічних спеціальностей, залучення національно-культурних товариств та масмедіа до проблем, що аналізувалися.

Складною проблемою для національних закладів освіти було забезпечення кадрами та створення умов для їх ефективної педагогічної діяльності, стажування, підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації. Особлива

увага зосереджувалась на підготовці педагогічних працівників, які б вільно володіли як українською мовою, так і мовами нацменшин за умов відповідної професійної підготовки. Щоправда, проблема вчительських кадрів поступово вирішувалася. Педагогічні кадри для шкіл з навчанням мовами національних меншин готували вузи в АР Крим, Закарпатській, Одеській та Чернівецькій областях, де відкрито педагогічні коледжі, а у педагогічних університетах – факультети. Для студентів цих вузів також розроблялися нові підручники, вводилися спецкурси, відпрацьовувалися нові технології навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблема залишалась малодослідженою в українській історіографії. Окремі її сюжети розглядалися в роботах філософів, політологів, соціологів, педагогів: М. Шульги, В. Євтуха, Т. Рудницької. В дослідженнях В. Трощинського, І. Кураса, О. Майбороди присвячених теоретичним проблемам етнонаціональної політики, історії етносів, лише фрагментарно аналізувалися питання освіти та її регіональні особливості.

Виникла проблема із забезпеченням зазначених навчальних закладів фахівцями, які б могли викладати інтегрований курс літератури, та й взагалі загальноосвітні заклади з навчанням мовами національних меншин чекали на нове покоління вчителів, які б досконало знали як рідну, так і українську мови та володіли методикою їх викладання.

Виклад основного матеріалу. На початку 1990-х рр. кардинально змінилися умови підготовки педкадрів для шкіл з румунським контингентом учнів. Якщо раніше педагогічні кадри для шкіл з румунською мовою навчання готувалися у Молдові, то надалі зв'язки перервалися і питання кадрового забезпечення вирішувалося в основному за рахунок вчителів пенсійного віку або педагогічного перевантаження. Крім того, у зв'язку з переходом на латинську графіку залишалися проблеми забезпечення шкіл навчально-методичною літературою.

На початку 1990-х рр. за інерцією попередніх радянських десятиліть, випускники слов'янської філології вузів України виявлялись «незатребуваними». Низька заробітна плата вчителя не приваблювала того ж фахівця Київського національного університету імені Тараса Шевченка, який отримав диплом за спеціальністю, скажімо, «викладач польської мови». Він скоріше ішов на перекладацьку роботу чи працював у видавництві тощо.

Часто відкриття класів для етноменшин в українських школах стримувалося і браком фахівців. Органи влади через економічні негаразди, всіляко намагалися стримувати притік закордонних вчителів, оскільки за міжнародними нормами їх зарплата мала бути не меншою, ніж 57 доларів в день [5, с. 8].

У 1992 р. у школах етноменшин працювало 5400 вчителів [8]. У 1991/1992 навчальному році навчальний процес в школах і факультативних групах забезпечувало 140 вчителів кримськотатарського етнічного походження, з яких 30 мали вищу педагогічну освіту [9].

У 1992 р. додаткова потреба фахівців з румунської, угорської, польської, болгарської, новогрецької, кримськотатарської та інших мов складала близько 200 чол. [10].

У 1994–1995 навчальному році у Закарпатській області працювало 4 класи з словацькою мовою навчання. Заняття проводили вчителі із Словаччини. Вводилося факультативне вивчення словацької мови, історії словацької мови та історії словацького народу.

У 1995 р. в Україні в школах і класах етноменшин працювало близько 5 тис. вчителів, які вели навчання дітей рідною мовою, близько 400 педагогів вели факультативи [11, с. 8].

Окремо постала проблема підготовки вчителів початкових класів до навчання державної мови в школах етноменшин.

На початку 1990-х рр. з'являлися вищі навчальні заклади, мета яких забезпечення системи освіти регіонів, де компактно проживали етнічні групи – педагогічними кадрами. У 1993 р. для цих цілей було створено Кримський державний індустріально-педагогічний інститут. У 1999 р. в інституті навчалось 3200 студентів з приблизно рівним співвідношенням кількості представників депортованих і недепортованих народів, що дозволяло йому стати одним із основних центрів інтеграції культур народів Криму та етносоціального відродження раніше депортованих кримських татар, німців, вірмен, болгар, греків.

Інститут готував кадри з 10 спеціальностей (дошкільне виховання, початкове навчання, кримськотатарська філологія, інформатика, облік і аудит, музичне виховання і професійне навчання за профілями: автомобілі, технологія машинобудування, охорона праці, конструювання швейних виробів). Навчальний процес забезпечувало 14 кафедр, понад 180 викладачів, з яких 14 докторів наук, професорів і 86 кандидатів наук, доцентів. Створено певну матеріальну базу. Це дозволило створити 5 навчальних і наукових лабораторій, 6 предметних кабінетів, 3 спеціальних класи ЕОМ, механічні майстерні, розширити бібліотечний фонд до 26000 книг.

За сприяння міжнародного фонду «Відродження» на базі інституту створено Центр навчально-методичного забезпечення і сучасних засобів навчання рідними мовами. Видано 18 підручників і монографій.

Центр реалізовував програму «Інтеграція в українське суспільство кримськотатарського народу, вірмен, болгар, греків, німців, яких було піддано депортації», а також постанову Ради міністрів Автономної Республіки Крим від 27.08.1997 р. «Розвиток мережі освітніх установ, класів з українською, кримськотатарською мовами навчання, шкіл і класів з двома мовами навчання», проектів концепції освіти національних меншин в Україні на концепції освіти рідними мовами в АР Крим.

Основні напрямки діяльності центру: видання підручників і навчальних посібників; наукове і програмно-методичне забезпечення шкіл, відкритих за мовною ознакою; наукове забезпечення освіти рідними мовами; розробка

дидактичних матеріалів і методичних рекомендацій; апробація і впровадження нових форм і методів навчання рідними мовами; інформаційне забезпечення освіти рідними мовами.

Професорсько-викладацький колектив інституту розробляв і видавав комплекс підручників та навчальних посібників, що вирішило проблему навчання кримськотатарською мовою в початкових класах загальноосвітньої школи. В інституті сформувалися й успішно виконувалися наукові дослідження, пов'язані з вивченням еволюції художнього слова та освіти кримськотатарською мовою, традицій і тенденцій етнопедагогіки, науково-методичних основ мовної освіти в поліетнічному середовищі. З цих тем було захищено 2 докторські і 2 кандидатські дисертації, випущено 7 монографій, проведено республіканські і міжнародні конференції, навчалися аспіранти [4, с. 28 - 29].

Вищі навчальні заклади шукали шляхи врегулювання системи підготовки педагогічних кадрів для шкіл етноменшин. Водночас на початку 1990-х років малися дублювання функцій Вишів, які знаходилися в місцях компактного поселення етноменшин.

Після відкриття відділення кримськотатарської мови і літератури при Кримському державному індустріально-педагогічному інституті стан речей на такому ж відділенні при Сімферопольському держуніверситеті ускладнився тим, що обидва відділення були націлені на підготовку педагогічних кадрів. Хоча в кримськотатарських школах брак спеціалістів був відчутним, з 1996 р. за рахунок скорочення квот для представників депортованих народів було відкрито відділення турецької мови (10 чол.), потім арабської (10 чол.). Прийом на ці відділення здійснювався на загальних засадах і, як правило, кримських татар там навчалася одиниці. Таким чином, відділення кримськотатарської мови і літератури СДУ потроху змінювало зміст навчання.

Вищі навчальні заклади шукали шляхи врегулювання системи підготовки педагогічних кадрів для шкіл етноменшин. Водночас на початку 1990-х років малися дублювання функцій вишів, які знаходилися в місцях компактного поселення етноменшин.

Після відкриття відділення кримськотатарської мови і літератури при Кримському державному індустріально-педагогічному інституті стан речей на такому ж відділенні при Сімферопольському держуніверситеті ускладнився тим, що обидва відділення були націлені на підготовку педагогічних кадрів. Хоча в кримськотатарських школах брак спеціалістів був відчутним, з 1996 р. за рахунок скорочення квот для представників депортованих народів було відкрито відділення турецької мови (10 чол.), потім арабської (10 чол.). Прийом на ці відділення здійснювався на загальних засадах і, як правило, кримських татар там навчалася одиниці. Таким чином, відділення кримськотатарської мови і літератури СДУ, потроху змінювало зміст навчання.

Для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням мовами меншин на відповідних факультетах готували вчителів із:

– польської мови – Запорізький національний технічний університет, Львівський національний університет, Дрогобицький і Житомирський державні педагогічні університети;

– болгарської мови – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Південноукраїнський педагогічний державний університет, Ізмаїльський державний педагогічний інститут і Білгород-Дністровське педагогічне училище;

– румунської мови – Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича і Південноукраїнський університет;

– кримськотатарської мови – Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Кримський державний індустріально-педагогічний інститут, Сімферопольське педагогічне училище;

– угорської мови – Ужгородський державний університет і Мукачівське педагогічне училище, Закарпатський угорськомовний педагогічний інститут (недержавний).

В Києві підготовку фахівців для навчально-виховних закладів меншин забезпечували державний Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, Київський національний лінгвістичний університет, Київський державний театральний інститут ім. Карпенка-Карого, приватні вищі навчальні заклади: Київський інститут «Слов'янський університет» (зокрема, у 1999 р. відкрито Болгарський центр мови та інформації), Міжнародний інститут лінгвістики та права (у 1998 р. створене корейське відділення), Міжнародний Соломонів університет.

Підготовка фахівців із російської мови та літератури здійснюється в 11 університетах і 20 педуніверситетах та інститутах країни. Російською мовою навчаються 466120 студентів вузів (56,2% усіх студентів України), а також 379839 учнів системи підготовки молодших спеціалістів (55,7% всіх учнів даної категорії) [1, с. 99].

Забезпечувався належний рівень викладання російською мовою у відомчих вузах III-IV рівня акредитації (наприклад, у вузах системи Держкомрибгоспу навчання на 100% велося російською мовою). У вузах АР Крим навчання залишалося повністю російськомовним, у відповідних закладах Донецької області – на 89,3%, Луганської – 85,6% [12].

Чернігівський університет мав давній досвід підготовки кадрів для шкіл етноменшин. З 1956 р. працювало відділення по підготовці викладачів молдавської (румунської) мови і літератури.

В 1990 р. Сімферопольський університет розпочав підготовку вчителів за спеціальністю «Кримськотатарська мова та російська література».

Ізмаїльський педінститут мав певний досвід організації підготовки вчителів болгарської мови. З 1988 р. щорічно приймалося – 50 чол. У Білгород-Дністровському педучилищі готували 30 вчителів болгарської мови для початкових шкіл [13].

В Житомирському державному університеті ім. Івана Франка почала складатися традиція вивчення польської мови практично з початку 1990-х рр. Потреба у вчителях зі спеціальною підготовкою до викладання у школах польської мови покликала створення у 1990 – 1991 навчальному р. при кафедрі російської мови було відновлено викладання польської мови у формі факультативу. Факультатив був покликаний забезпечити протягом 40 аудиторних годин засвоєння польської фонетики та графіки, спілкування польською мовою у побутових ситуаціях. Розпочав роботу факультативу С. В. Рудницький. У 1991 р. факультатив закінчило усього три особи, які у цьому ж році разом зі своїм викладачем виїхали до Польщі на стажування у літній школі польської мови та культури (м. Мешів). У вересні 1991 р. з урахуванням змін у національно-мовній політиці України кафедру російської мови було перейменовано у кафедру слов'янських мов. Її очолила кандидат педагогічних наук, доцент Н. К. Місяць, якою багато уваги приділялося проблемам організації вивчення польської мови у вищих навчальних закладах та у загальноосвітніх школах. Кафедра слов'янських мов налагоджує тісні контакти з Жешівською вищою педагогічною школою, організовує стажування студентів у Польщі.

У 1992 р. на стажування до Польщі виїхало 15 студентів. Під час занять у літній школі польської мови та культури студенти слухали лекції професора П. Жбіковського про історію польсько-українських відносин та їх відображення у польській та українській художній літературі. З цікавістю працювали українські студенти на семінарі С. Осуга, де навчалися акторського мистецтва, наполегливо опановували польську граматику, вчили польські пісні. У книгарнях Польщі студенти придбали чимало словників і довідкової літератури, яку повезли на батьківщину. Своїми враженнями про навчання у літній школі польської мови та культури студенти поділилися на сторінках жешівської «Gazety codziennej» у статті «Szkoła polskosci» (Rzeszow, 06.08.1992. – s.1).

Після повернення до Житомира студенти створили студентський клуб польської мови «Wagabunda», що у перекладі означає «пілігрим, мандрівник, який, подорожуючи, вивчає мови і пізнає світ», метою діяльності якого було удосконалення навичок усного польського мовлення.

Велися наукові дослідження з полоністики. Науковець В. О. Єршов вивчав діяльність поляків на Волині-Житомирщині, Н. А. Сейко і С. М. Коляденко досліджували історію польської освіти в Україні та на Волині. У 1994 р. Н. Місяць та В. Єршов взяли участь у роботі міжнародної наукової конференції «Stosunki kulturowe polsko-wschodnioslowianskie». Н. Місяць, В. Єршов виступили з доповідями: «Польсько-українська та польсько-російська міжмовна омонімія як фактор навчання польської мови в Україні», «Нові відомості про життя і діяльність Г. Олізара в Україні». Вони стали одними з перших наукових доповідей із полоністики науковців Житомирщини в Польщі.

У 1994 р. випускники педагогічного інституту, які вивчали польську мову на заняттях факультативу, пройшли педагогічну практику з польської мови й почали працювати у школах Житомира та Житомирської області.

В 2000-ні рр. до досліджень польськомовної літературної творчості прилучилося чимало вчених та студентів університету: С. Пультер, В. Єршов, А. Лісовський. Н. Сейко опублікували монографію «Польське шкільництво на Волині-Житомирщині», С. Коляденко захистила дисертацію на тему «Зміст та організація діяльності Кременецького ліцею як осередку освіти на Волині (1805-1833 рр.)».

На Житомирщині Ю. Вольською, С. Чернюк досліджувались польські говірки, польський фольклор і етнографію на Житомирщині. Польська тематика висвітлювалась у наукових роботах істориків М. Є. Лутай (6 друкованих праць), О. Буравський захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук на тему: «Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток». Психологічні дослідження, що пов'язані з особливостями представників польської діаспори, досліджував О. Музика.

Кафедра слов'янських і германських мов університету проводила значну роботу серед вчителів польської мови Житомира і Житомирської області. М. Староверова і Н. Місяць у 1993 р. зініціювали створення польської громадської організації вчителів-полоністів. М. Староверова втретє обиралася головою цієї організації. Двічі на рік товариство вчителів-полоністів проводить семінари для вчителів польської мови Житомира та Житомирської області. На них з науковими доповідями та повідомленнями виступають науковці. Для удосконалення методичної підготовки вчителів на семінарах проводилися методичні тренінги. З метою ознайомлення з польською культурою Житомирщини здійснювалися екскурсії, наприклад, до Бердичева, Новограда-Волинського, Довбиша. Польської мови у Житомирській області навчало майже тридцять вчителів, і всім з них методичну допомогу надавала кафедра слов'янських і германських мов [8].

В 2000-ні рр. педагогічні кадри для навчання дітей німецькою мовою готували Дніпропетровський, Донецький, Сімферопольський, Прикарпатський національні університети, Київський національний лінгвістичний університет, Горлівський, Кам'янець-Подільський та Миколаївський педагогічні інститути.

Підготовку педагогічних кадрів для навчальних закладів з молдовською (румунською) мовою навчання здійснювали Ізмаїльський педінститут (українська та молдовська (румунська) мова і література) і Білгород-Дністровське педучилище (молдовська (румунська) мова).

У 2003 р. у Бердянському державному педагогічному університеті готувалися фахівці з болгарської мови (2 групи, 30 студентів). У Запорізькому державному університеті був проведений набір слухачів для вивчення російської мови, 11 груп (149 студентів), з польської мови – 3 групи (51 студент), словенської мови – 2 групи (30 студентів) [7, с. 126].

В 2010 р. Інститут філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка вперше провів прийом на навчання з вивчення білоруської мови. Підготовку фахівців для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням болгарською мовою здійснювали Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Південноукраїнський педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Бердянський педагогічний університет, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили. В Київському національному лінгвістичному університеті, Таврійському національному університеті ім. В. Вернадського, Маріупольському університеті велась підготовка фахівців для викладання в середній школі новогрецької мови. Підготовку педагогічних працівників для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням кримськотатарською мовою забезпечувалась Кримським інженерно-педагогічним університетом на Таврійським національним університетом ім. В. І. Вернадського. Три вищі навчальні заклади здійснювали підготовку вчителів для закладів з навчанням румунською і молдовською мовами: Ужгородський національний університет, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, Ізмаїльський державний гуманітарний університет.

Підготовка вчителів та викладачів польської мови і літератури здійснювалась в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, Львівському національному університеті ім. І. Франка, Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника, Волинському національному університеті ім. Лесі Українки, Дрогобицькому педагогічному університеті, Кам'янець-Подільському державному університеті, Східноукраїнському, Хмельницькому національних університетах.

Іврит вивчався у Соломоновому університеті, жіночому педагогічному коледжі «Бет-Хана». Підготовку педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою викладання здійснювало 12 вищих навчальних заклади I-II рівнів акредитації та 34 вищі навчальні заклади III-IV рівнів акредитації в усіх адміністративно-територіальних одиницях України.

Педагогічні кадри для румуномовних шкіл готувала кафедра класичної та румунської філології Чернігівського національного університету ім. Ю. Федьковича (спеціальності: «Вчитель початкових класів», «Викладач музики», «Музичний керівник», «Вихователь дитячих дошкільних установ»).

В 2008/2009 навчальному р. у Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича на відділенні румунської мови і літератури навчалося 115 студентів (59 – денної та 56 – заочної форми навчання), на відділенні української мови та літератури для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням румунською мовою – 105 студентів (62 – денної, 43 – заочної форми навчання), на математичному факультеті у румуномовній групі – 10 студентів.

У педагогічному коледжі Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича на відділенні початкових класів для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням румунською мовою навчалося 96 студентів.

Протягом 2003 – 2008 рр. 130 випускників університету поповнили педагогічні колективи загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням румунською мовою [14].

Польська мова вивчалася в українських вищих навчальних закладах: Волинському державному університеті, Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Львівському національному університеті ім. В. Стефаника, Східноукраїнському національному університеті ім. В. Даля, Хмельницькому національному університеті, Дрогобицькому державному педагогічному університеті.

У Дрогобицькому державному педагогічному університеті польську мову вивчали на філологічному факультеті і на факультеті романо-германських мов. Студенти здобували фах учителя польської мови і літератури як другу спеціальність. На філологічному факультеті навчались також студенти зі спеціальності «польська філологія». Щороку 20 студентів-заочників факультету післядипломної освіти здобували фах вчителя польської мови й літератури. Заснований у 2002 р. в університеті полоністичний центр із бібліотекою на 3 тис. одиниць створював передумови до формування якісної освіти майбутніх полоністів. На філологічному факультеті Прикарпатського університету ім. В. Стефаника готувались фахівці за спеціальністю «польська мова». Упродовж одного навчального року польську мову вивчало понад три сотні студентів [6].

Педагогічні кадри для навчання дітей українських німців рідною мовою готували Дніпропетровський, Горлівський, Сімферопольський, Прикарпатський, Кам'янець-Подільський, Київський лінгвістичний університети.

Маріупольський державний гуманітарний університет, об'єднуючи кращі традиції вітчизняної освітньої практики з досягненнями провідних наукових і освітніх шкіл зарубіжжя являвся базою для підготовки педагогічних кадрів. Традиційно на його базі проходили щорічні олімпіади школярів з новогрецької мови, історії греків і Греції. Університет спільно з федерацією грецьких товариств України проводив всеукраїнські, регіональні семінари по удосконаленню педмайстерності. Запрошувалися викладачі з Греції. В ході таких заходів, вчителі знайомилися з новинками в галузі методики викладання новогрецької мови. В 2003 р. на Всеукраїнському конкурсі «Вчитель року» вчителі новогрецької мови О. Продан, Л. Назаренко, Г. Антонова посіли призові місця [2, с. 104 - 105].

У Мелітопольському університеті болгарську мову викладав доктор філологічних наук, доцент С. Стоянов, відряджений до України за спільною домовленістю з Міністерством науки й освіти Республіки Болгарія.

Більш результативною, науково обґрунтованою ставала практика підготовки педкадрів для шкіл в АР Крим. Міністерство освіти регіону крок за кроком намагалось розвивати мережу вузів, де здійснювалась підготовка. Зважаючи на те, що в регіоні гостро стояла потреба в учителях української

мови та літератури, а система підготовки таких фахівців працювала неефективно, наказом від 30 вересня 1997 р. Міністерства освіти України було відкрито філію заочного відділення Національного педуніверситету ім. М. П. Драгоманова та у м. Сімферополі – філію психолого-педагогічного факультету Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. В цьому плані працювало також Севастопольське міське управління освіти і Тернопільський державний педуніверситет. Крім того, у Севастопольській філії Київського індустріально-педагогічного коледжу за індивідуальним планом проводилась підготовка вчителів початкових класів та вчителів української мови та літератури основної школи із щорічним прийомом 60 осіб [3, с. 19].

Зростала кількість вчителів кримськотатарського етнічного походження. В 1999 р. 561 вчитель викладав рідну мову і літературу у загальноосвітніх школах автономії [3, с. 19].

В 2001–2003 рр. підготовку фахівців з російської мови та літератури здійснював 31 вищий навчальний заклад. Зокрема, в Ужгородському національному університеті, Таврійському національному університеті ім. В. Вернадського, Кіровоградському педагогічному університеті, Рівненському державному гуманітарному університеті, Національному університеті «Острозька академія», Рівненському інституті слов'янознавства, Прикарпатському університеті ім. В. Стефаника, Волинському державному університеті ім. Лесі Українки та інших вищих навчальних закладах.

В АР Крим проводилася система заходів з підготовки педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів, у яких викладання велося мовами етноменшин. В 2002/2003 навчальному році у Таврійському Національному університеті, Кримському державному індустріально-педагогічному інституті та у Таврійському екологічному інституті навчалося 1380 студентів, що вивчали мови національних меншин (російську мову – 299 студентів, кримськотатарську мову – 713, німецьку мову – 198, французьку мову – 95, новогрецьку мову – 82, вірменську мову – 5 студентів).

Важливою подією в освітньому житті Криму стало відкриття Кримського державного індустріально-педагогічного інституту, студентами якого стало близько трьох тисяч студентів різного етнічного походження [7, с.72].

Висновки дослідження. Таким чином слід зазначити, що ми стали свідками відродження процесу підготовки кадрів для навчальних закладів з національною мовою викладання, але проблем на шляху створення стрункої системи національної освіти етнічних меншин ще багато. Уряду потрібно розробити програму не просто забезпечення дошкільних і початкових навчальних закладів фахівцями з навичками викладання на національних мовах, а також і для середніх та вищих навчальних закладах. Причому не слід втрачати питання дотримання рівноваги на межі між націоналізмом і толерантним ставленням до представників некорінних національностей.

Список літератури: 1. *Вавринчук М. П.* Етнополітична безпека в системі національної безпеки України на етапі сучасного державотворення: [монограф.] / М.П. Вавринчук. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 99. (288 с.). 2. *Балджи А. Я.* Греческие хроники Украины: греческое национальное движение за последние – С.104–105. 3. *Горобей Т. І.* Освіта кримських татар: шляхи подолання труднощів / Т.І.Горобей // Відродження. Часопис. – 1999. – № 1. – С. 19. 4. *Гуманітарні аспекти інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство: матеріали „круглого столу” 5 травня 1999 р.* – К., 1999. – С.28–29 (115 с.). 5. *“Круглий стіл” редакції: школа національних меншин сьогодні і завтра* // Відродження. – 1995. – №1. – С.8 (С. 6–10). 6. *Лазар Я. І.* Національна політика України в освітній сфері (на прикладі польської меншини Прикарпаття) // www.nbuv.gov.ua. 7. *Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи.* – С. 126. 8. *Місяць Н.* Полоністика в Житомирському державному університеті імені Івана Франка (друга половина ХХ – поч. ХХІ ст.) // Інтернет видання. 9. *ЦДАВО.* – Ф.5252. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.219. 10. *ЦДАВО.* – Ф. 2. – Оп.15. – Спр.3028. – Арк.93. 11. *ЦДАВО.* – Ф.5252. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.219. 12. *ЦДАВО.* – Ф.5252. – Оп.1. – Спр.126. – Арк.16. 13. *ЦДАВО.* – Ф. 2. – Оп.15. – Спр.3026. – Арк. 86.

Надійшла до редколегії 15.11.2012

УДК 94(477.54)“1921/1929”:323..3-058.17

Зміни в системі підготовки педагогічних кадрів для шкіл з етнічним компонентом навчання (1990 – 2000 - і рр.). / Зеркаль М. М., канд. іст. наук, доцент Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2012. - № 65 (971). – С. 18-28. Бібліогр.: 13 назв.

На основе разноплановых источников исследованы исторические особенности изменений в образовательном потенциале этнических меньшинств Украины. Определены уровни этнической идентификации, и степень образовательного ренессанса, раскрыто условия, которые способствовали или сдерживали получения образования.

Ключевые слова: образование, этносы, политика, школа, регионы.

Based on diverse sources the historical features of the changes in the educational potential etnomenshyny Ukraine. Elucidated the level of ethnic identification, and the degree of educational renaissance, reveals conditions that facilitated or hindered education.

Key words: education, ethnos, politics, school, regions.

Н. М. МАЛИНОВСЬКА, канд. іст. наук, ПВНЗ Міжнародний Слов'янський університет, Харків

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ А. П. КОВАЛІВСЬКОГО

У статті показано, що історичні погляди А.П. Ковалівського мали концептуальний характер. У центрі уваги вченого було дослідження історії суспільної свідомості. Також простежено зв'язок історичних поглядів українського науковця з німецькою науковою та філософською традицією, соціологією О. Конта, марксизмом, ідеями цивілізаційного підходу.

Ключові слова: орієнталізм, джерелознавство, духовна культура, ідеологія, методологія.

Постановка проблеми. Звільнення від ідеологічних обмежень радянських часів відкрило нові можливості вивчення історичних поглядів вітчизняних вчених, в тому числі й тих, які працювали порівняно недавно. Один з них – відомий харківський джерелознавець і орієнталіст, заслужений діяч науки України А. П. Ковалівський (1895 – 1969 рр.) Формування його наукового світогляду відбувалось у складних і суперечливих обставинах перших трьох десятиліть ХХ ст.; наукова діяльність простяглася майже на півстоліття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення історичних поглядів цього вченого дозволить не тільки визначити його місце у вітчизняній історіографії, але й дати новий матеріал до історії історичного знання в Україні радянського періоду. У науковій літературі можна зустріти лише поодинокі несистематизовані спостереження відносно дослідницьких поглядів А. П. Ковалівського. Дана стаття є першою спробою послідовного висвітлення даної теми.

Мета цієї роботи – виявити історичні погляди А. П. Ковалівського, простежити джерела їх формування, визначити місце наукової спадщини вченого у вітчизняній науці.

Виклад основного матеріалу. Комплексне дослідження наукової спадщини А. П. Ковалівського свідчить, що цей дослідник мав сформоване абстрактне мислення як певну особливість уяви, такий ступінь її розвинення, завдяки яким враження від споживання інтелектуальної продукції стають настільки дійсні, що вимагають узгодження з іншими предметами та з дійсністю. Він мав внутрішню потребу встановлення законів розвитку, які не існують у предметній даності.

С. С. Юдін писав, що будь-який твір стає дійсно геніальним тоді, коли його авторові вдалося витворити певний світогляд, який би охопив і скоординував увесь світ сучасних ідей і підпорядкував би їх одній панівній думці, певній ідеї, якою творець захоплений повністю. [20, с. 53]. Рушіями творчості А. П. Ковалівського були перш за все особисті пізнавальні інтереси. Керуючись ними, дослідник поєднав усе розмаїття суспільних явищ однією загальною думкою. Сутність історичного поступу, у розумінні історика, полягала у

зростанні свободи і значення індивідуальності. Такі особливості мислення історика надали його доробку концептуальний характер.

А. П. Ковалівський вважав, що історія є пізнанням самих себе у загальному бутті, в історії свого народу і всього людства. Предмет історії вчений визначав як розвиток у часі людського колективу – найвищого, що існує у цьому світі. У центрі дослідницької уваги А. П. Ковалівського протягом всього життя перебували, за власним визначенням дослідника, «результати вікової психічної творчості людства» [9, с. 195].

Історик давав кілька визначень предмету своїх досліджень. Найбільш відповідне духу його наукової творчості – народна ідеологія. У загальному вжитку ідеологія – це система політичних, правових, моральних, релігійних, естетичних та філософських поглядів та ідей, в котрих усвідомлюються і оцінюються відносини людей до дійсності. Прийнято вважати, що вперше наукове з'ясування суті ідеології, її ролі в суспільному житті, дав марксизм, який довів, що ідеологія – явище надбудовного характеру і являє собою відображення в свідомості людей їхнього суспільного життя. Тотожне визначення – суспільна свідомість [19, с. 269]. У перших роботах А. П. Ковалівського можна зустріти визначення «класова психіка». За словником, психіка – це функція мозку, що полягає у відображенні об'єктивної дійсності [19, с. 558]. Таким чином, класова психіка – відображення дійсності у свідомості представників певних класів. Часто зустрічається термін «психологія» з різними означеннями. Психологія – це: 1. Наука про закономірності, розвиток і форми психіки живих істот. 2. Особливості характеру, психіки [19, с. 558]. Найчастіше у дослідженнях А. П. Ковалівського розглядалася класова психологія – особливості сприйняття дійсності представниками певних класів.

Послідовна орієнтованість А. П. Ковалівського на історичне дослідження суспільної свідомості споріднює його науковий світогляд з німецькою філософською традицією, зокрема зі школою культурно-історичного синтезу. Саме ця школа розглядала історію як прикладну психологію, що пояснювала зміни у суспільній свідомості [17, с. 183 - 184].

У творчій спадщині А. П. Ковалівського привертає увагу прагнення дослідника звертати свої праці до широкого кола читачів, а лекції – до слухачів різного рівня підготовки і пізнавальних запитів. Це прагнення помітили сучасники вченого, які визнали його невтомним популяризатором науки. У зв'язку з цим слід пригадати, що задовго до того, як оформилася школа культурно-історичного синтезу, відомий німецький філософ Й. Г. Фіхте одним з перших спробував розробити критерії оцінки суспільної думки. Цей філософ своїм вченням спробував довести, що призначення філософа полягає не в простому описі і відтворенні історії думок, а в тому, щоб своєю філософією керувати свідомістю доби, надаючи розвитку суспільної думки моральний, дійсно творчий напрямок [15, с. 88].

Інший німецький дослідник, В. Дільтей, вважав, що завданням історика є не пояснення, але розуміння, інтуїтивне проникнення через співчуття у психіку людей минулого [17, с. 188]. А. П. Ковалівський пропагував спільні з ним ірраціональні прийоми вживання, занурення в добу [4, спр. 45, с. 25].

Взагалі ставлення А. П. Ковалівського до німецької філософської і історичної традиції досить складне. З одного боку, складними були стосунки правлячих кіл СРСР та Німеччини протягом життя і творчості вченого. З другого боку, привертають увагу систематичні «антигерманські» виступи українського дослідника. Такими, зокрема були публікації «Г. Сковорода у західній літературі» [13], деякі рецензії [10, 11], комплекс робіт з перекладу і опрацювання арабських джерел і особливо – доповідь «Розмовна мова Відня» [4, спр. 26]. Доповідь ця готувалася до ювілейної потебніянської конференції 1961 р.; у ній дослідник намагався довести можливість становлення самостійної літературної мови Австрії на основі говірної мови Відня. Ідею А. П. Ковалівського доводиться визнати малореальною, адже говірка Відня належить до баварської групи німецьких діалектів і можливість постання з неї самостійної літературної мови з оригінальним граматичним строєм і словниковим запасом не простежується. Можна припустити, що появі в науковому світогляді А. П. Ковалівського німецьких мотивів сприяло спілкування з М. М. Васильківським – викладачем математики і дослідником німецької філософії [6], до філософської школи «абсолютного оптимізму» котрого харківський професор вважав себе приналежним [3, с. 49].

Особливості розвитку вітчизняної історичної науки наклали свій відбиток на професійну самореалізацію А. П. Ковалівського. Перш за все не знайшла відгуку його орієнтованість на цілеспрямоване дослідження суспільної свідомості у формі класової психіки. Для того, щоб залишитись у професійній науці, йому довелося розширити коло висвітлюваних проблем і працювати у галузі дослідження історії культури. Однак саме інтерес до суспільної свідомості став тим магнітом, який дозволяв вченому помічати ті показники, що без нього лишалися б поза увагою.

Джерельну базу праць А. П. Ковалівського склали різноманітні матеріали. Це, перш за все, різноманітні збірки давньоруських літописів і їх редакцій, фольклорного матеріалу, як українського, так і інших народів, зокрема балтійських, публікації творів літератури, статистичних звітів, наукових досліджень.

Дослідник вдавався до самостійного збору історичного матеріалу, перш за все шляхом опитування давніх мешканців тієї чи іншої місцевості, спостереженнями за сучасним йому побутом певних груп населення України.

А. П. Ковалівський широко використовував образотворчі джерела, перш за все малюнки. Його увагу привертала як творчість визнаних майстрів, таких як, Г. І. Семирадський, І. Ю. Рєпін, С. В. Васильківський, так і невідомих авторів розписів мусульманського кладовища у Кисловодську.

Інтерес А. П. Ковалівського поширювався також на пам'ятки матеріальної культури, котрі він піддавав всебічному розгляду. Серед таких пам'яток археологічні знахідки, підземні сховища зерна маріупольських греків, засоби водного транспорту в Україні. Також історик використовував у якості історичних джерел архітектурні споруди.

Джерельну базу історико-культурних досліджень А. П. Ковалівського слід визнати вагомою і такою, що містить достатньо інформації про розвиток культури в Україні. При тому слід відзначити орієнтованість дослідника на вивчення ординарних, пересічних джерел. З цієї бази, використовуючи нові підходи і методи дослідження, вченому вдалося здобути багато нової інформації.

У історії духовної культури в Україні, викладеній А. П. Ковалівським, можна виокремити три центри: дохристиянські вірування, козаччина, діяльність інтелігенції. Центри визначалися за формами свідомості тих соціальних груп, що у певну добу задавали тон культурі і сприяли її поступу. Ця схема дуже близька до тієї, котру запропонував фундатор позитивізму О. Конт. У розумінні французького дослідника, загальний хід історії був представлений трьома типами мислення, що змінювали один одний: теологічне, властиве добі з давнини до середньовіччя, метафізичне (XVI – XVIII віки) та наукове (позитивне) – від XVIII ст до сучасності [17, с. 180]. Заслуговує на увагу той факт, що один з творів О. Конта був виданий у російському перекладі під редакцією одного з родичів А. П. Ковалівського – відомого соціолога М. М. Ковалівського [14]. Творча спадщина харківського історика позначена позитивістською впевненістю у існуванні законів історії як частини законів Всесвіту. Деякі свої роботи, наприклад ті, що присвячені віруванням, дослідник називав соціологічними.

У деяких працях А. П. Ковалівського наявні ознаки цивілізаційного підходу, близького до того, котрий запропонував британський мислитель А. Тойнбі [17, с. 219 - 220]. Зокрема харківський історик розглядав українські землі як терен боротьби культур – західно – і східноєвропейської – з одного боку, і південної, «арабської» з другого. Ця боротьба привнесла в українську культуру різноманітні, іноді суперечливі впливи.

Марксизм як ідеологію слід розглядати як органічну частину наукової методології А. П. Ковалівського; але для історика був цікавий лише його пізнавальний аспект. Адже саме марксизм поставив питання про вивчення суспільної ролі класової ідеології.

Однак називати методологію А. П. Ковалівського марксистською, як це іноді трапляється в літературі, – це, скоріше, данина традиції. Визначення марксистського напрямку в історіографії неоднозначне. На 1-шій конференції істориків-марксистів М. М. Покровський так сформулював основні принципи праці історика-ленінця: «Історик-марксист – це є той історик, що визнаючи економічний фактор історичного розвитку та класову боротьбу, разом із тим приймає і політичні висновки революційного марксизму, тобто визнає

диктатуру пролетаріату» [2, с. 174]. Це визначення лишається суто теоретичним у світлі подальшого розуміння марксизму, висловленого у роботі «Краткий курс истории ВКП(б)». За влучним зауваженням М. Восленського – марксизм – не те, що колись стверджував Маркс; марксизм – те і тільки те, що проголошує в певний період керівництво класу номенклатури [1, с. 406].

Сучасні дослідники стверджують, що «марксистська теорія культури формувалася, власне, як похідна його соціально-економічного вчення, в межах якого культура мала статус «надбудови» над економічним базисом, що підпорядковується цьому базису, визначається ним і обслуговує його» [7, с. 10]. Історія уявлялася як боротьба класів, у якій не було місця окремим народам, особистості і її волі. З огляду на це слід піддати сумніву приналежність А. П. Ковалівського до марксистського дослідницького напрямку. Перш за все історик стверджував, що продукти психічної діяльності не відносяться до надбудови, але являються специфічними засобами виробництва поряд з іншими, матеріальними знаряддями. Друге, дослідник при вивченні історії культури та науки велику увагу приділяв саме персоналіям, вивчення і викладання історії проводив не за періодами, але за країнами і народами, часто всупереч керівним настановам.

Безсумнівно, що А. П. Ковалівський був добре знайомий з марксизмом в усіх його найважливіших аспектах. Зокрема у роки навчання в аспірантурі А. П. Ковалівський спеціально реферував твори Г. В. Плеханова [18, с. 220] і дав рецензію на одну з його праць [12].

В одному звіті А. П. Ковалівський писав, що причисляє себе до «напрямку Богораз-Тана» [16, п. 24, б/арк.]. В. Г. Богораз-Тан, письменник, мандрівник і вчений, попередник і сучасник харківського вченого, так визначав принципи своєї творчості: «Письменник має пам'ятати, що перш за все читач сприймає у книзі світ речей і світ природи – тобто те, що оточує людину і те, що створене нею самою. І тільки потім вже він розуміє характер, психологію людини, її ставлення до інших людей, її вчинки і справи» [цит. за: 5, с. 10]. А. П. Ковалівський також завжди був переконаний у тому, що не психологія людини чи певної групи людей зумовлює обставини життя, але обставини зумовлюють психологію [8, с. 144]. Іншою особливістю світогляду В. Г. Богораза була повага до своєрідної культури досліджуваних ним північних народів. Цю культуру дослідник вважав частиною загальнолюдської культури, створеної людиною в залежності від поєднання природних та інших умов існування. Завданням сучасників було, на його думку, не руйнувати її, але сприяти її зміцненню і розвитку [5, с.15]. Подібні особливості також були властиві науковій діяльності А. П. Ковалівського.

А. П. Ковалівський прагнув розробляти малодосліджені або недосліджені проблеми як української, так і світової історії. Його дослідницькі принципи і методи були настільки відмінні від тих, що ними користувались попередні вчені, що яку б тему історик не висвітлював, він завжди починав з початку.

Зокрема послідовно класову ідеологію на українському матеріалі до нього ніхто не досліджував.

А. П. Ковалівський добивався якнайбільшої повноти відображення досліджуваних явищ. Часом це прагнення переростало в методологічну «всєядність», призводило до описовості, ідейної невиразості. Праці ставали енциклопедіями фактів, відомостей, художніх і наукових творів, але не втрачали в методологічній визначеності.

Через те на другий план відступила провідна ідея наукової творчості А. П. Ковалівського про те, що у становленні явища культури визначальна роль належить суспільним та економічним факторам, котрі формують його ідеологічну сутність. Ця ідея перебувала на найвищому рівні історичної свідомості часів А. П. Ковалівського. З неї постала його активна просвітницька діяльність, рішуча відмова від схоластики як науки для науки, діяльності, орієнтованої на вузьке коло фахівців. Натомість дослідник вдався до розробки методів викладу історичного матеріалу, спрямованих на активну співпрацю з читачами і слухачами і відповідної постановки наукових проблем.

Отже, науковий доробок А. П. Ковалівського з його орієнтованістю на вивчення реального змісту пересічної свідомості людей минулих епох і сучасності, до відмінних масовим характером і великою стійкістю світоглядних уявлень, звичаїв і цінностей, до психологічних установок, стереотипів сприйняття і моделей поведінки дозволяє віднести його до провісників соціальної історії ментальностей, котра оформилася у світовій науці у 1970 – на початку 1980-х рр.

Водночас у вітчизняній науці не прийнято пов'язувати наукову спадщину А. П. Ковалівського з історією української культури. Таку тенденцію зумовили кілька причин. Перша з них і найменш важлива полягає у тому, що праці з історії культури розміщені у харківських виданнях 1920-тих рр. Ці книги незабаром були вилучені з фондів бібліотек, потім повернені не в повному обсязі, не завжди відображені у каталогах і покажчиках. Друга причина – це традиційно незначний інтерес вітчизняних фахівців до ґрунтовного наукового дослідження української дохристиянської культури у її масових формах. Навіть сучасні історики культури поверхово і суперечливо висвітлюють цю проблему, їх виклад не ґрунтується на ретельному вивченні джерел. Автори в основному посилаються на новітні російські публікації з цього питання, не маючи самостійної орієнтації у матеріалі. Висвітлення проблем пізнішої історії культури часто являє собою гіпертрофований формальний підхід і неприхований суб'єктивізм.

Висновки і перспективи дослідження. Однак головна причина неуваги сучасних істориків до українознавчої спадщини А. П. Ковалівського полягає у відмінності принципів дослідника від тих, що запанували в українській науці. Харківський історик досліджував історію культури за класовим принципом. У його свідомості чітко виокремлено ідеологію народну, котра і є провідним світоглядом певної доби, і ідеологію вищих верств – ту, що набула найвищого

розвитку, перш ніж назавжди піти з історичної арени, куди прийде нова вища верства з новою ідеологією, зародженою у надрах культури широких мас. Новітня історична наука на Заході, котру намагаються наслідувати сучасні українські дослідники, ставить собі за мету пом'якшення соціальних конфліктів, запобігання суспільних протистоянь. Її увага концентрується на тих факторах, що сприяють інтеграції суспільства, таких як національні або індивідуально-суб'єктивні. А. П. Ковалівський як історик не був схильний до загладжування суспільних конфронтацій. У його світогляді чітко простежується поділ на гнобителів і пригноблених. Він, як філософ, як творець, завжди відчував себе в опозиції до правлячих кіл і до існуючого ладу.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі можуть бути наступними: переосмислення уявлення про внесок А. П. Ковалівського до вітчизняної історичної науки, залучення доробку вченого до науково-просвітницької роботи, дослідження світогляду української інтелігенції радянських часів.

Список літератури: 1. *Восленский М.* Номенклатура / М. Восленский. – М., Советская Россия совм.с МП “Октябрь”, 1991. – 624 с. 2. *Гермайзе О.* 1-ша всесоюзна конференція істориків-марксистів у Москві / О. Гермайзе // Україна. – 1929. – № 3-4 (33). – С. 173–174. 3. *Дашкевич Я.* Андрій Ковалівський. З листування 1964 – 1965 рр. / Я. Дашкевич // Україна в минулому. Вип. VIII. – Київ-Львів, 1996. – С. 8-53. 4. *Державний архів-музей літератури та мистецтва України.* – фонд 149. – опис № 1. – спр. 1–280. 5. *Зоркин В.* Друг чукчей и эвенков (О писателе – путешественнике и ученом В. Г. Богоразе-Тане и его книгах) / В. Зоркин // Богораз-Тан В. Г. Восемь племен. Романы и повесть. – Амурское отделение Хабаровского кн. изд-ва, 1991. – 400 с. (“Дальневосточная библиотека”). – С. 5–15. 6. *Інформаційні повідомлення* // Червоний шлях. 1923. – № 4–5. – С. 251. 7. *Історія української культури.* У п'яти томах. – Т.1. Історія культури давнього населення України. – К.: Наукова думка, 2001. – 1136 с. 8. *Ковалевский А.* Политика народного образования в современном Египте / А. Ковалевский // Записки Института востоковедения Академии наук СССР. – Т. 5. – 1936. – С. 137–182. 9. *Ковалівський А.* Питання економічно-соціальної формули в історії літератури / А. Ковалівський // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С. 195–215. 10. *Ковалівський А.* Рецензія: Гедін Свен. Завойовники Америки. Переклад з нім. О. Бургардт. – Харків: Книгоспілка, 1926. – 87 с. / А. Ковалівський // Червоний шлях. – 1927. – № 6. – С. 272–274. 11. *Ковалівський А.* Рецензія: *Etnologischer Anzeiger. Jahres Bibliographie und bericht uber die volkerkundliche Literatur. jahrgang 1 Heft 1.1926* / А. Ковалівський // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Ч. 7. – 1927. – С. 170–171. 12. *Ковалівський А.* Рецензія: Плеханов Г. В. Мистецтво і суспільне життя. – Харків, 1923. – 64 с. / А. Ковалівський // Червоний шлях. – 1923. – № 6–7. – С. 254–257. 13. *Ковалівський А.* Сковорода в західній літературі (Бібліографічний огляд) / А. Ковалівський // Україна. – Кн. 35. – 1929. – С. 121–132. 14. *Конт О.* Дух позитивной философии: (Слово о положительном мышлении) / О. Конт. пер. с фр. И. А. Шапиро; предисл. М. Ковалевского. – СПб.: Вестник знания, 1910. – 76, IV с. 15. *Лукиянов А. И. Г.* Фихте как историк общественной мысли / А. Лукиянов // Общественная мысль: Исследования и публикации [Сборник]. Вып.4. – М., 1993. – С.88–102. 16. *Музей історії* Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 8. – О. 2. 17. *Репина Л. П.* История исторического знания: пособие для вузов / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – М.: Дрофа, 2004. – 288 с. 18. *Секція літературно-етнографічна* кафедри історії України. // Червоний шлях. – 1924. – № 1 – 2. – С. 219 – 220. 19. *Словник іншомовних слів* / За редакцією члена-кореспондента АН УРСР

О. С. Мельничука. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії Академії наук Української РСР, 1974. – 776 с. **20.** Юдин С. О психологии творчества / С. Юдин // Мысли о медицине. – М., 1968. – 80 с. – С. 43 – 79.

Надійшла до редколегії 30.09.2012

УДК 930.1

Історичні погляди А. П. Ковалівського / Н. М. Малиновська, канд. іст. наук, доцент ПВНЗ Міжнародний Слов'янський університет // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2012. - № 65 (971). – С. 29-36. Бібліогр.: 20 назв.

В статті показано, що історичні погляди А.П. Ковалівського мали концептуальний характер. В центрі уваги досліджувача було вивчення історії суспільної свідомості. Також прослідкована зв'язь історичних поглядів українського ученого з німецькою науковою і філософською традицією, соціологією О. Конта, марксизмом, ідеями цивілізаційного підходу.

Ключевые слова: ориентализм, источниковедение, духовная культура, идеология, методология.

In the article it is shown that the historical views of A.P. Kovalivsky had a conceptual character. His attention was focused upon the study of the history of public consciousness. Besides, the ties of the historical views of the Ukrainian investigator with the German scientific and philosophical tradition, A. Conte's sociology, Marxism and the ideas of the civilization approach have been traced.

Keywords: Orientals, source, spiritual culture, ideology, methodology.

УДК 342.8:[070.15:329.21] (477.54) «1905»

О. К. МАЛЮТИНА, канд. іст. наук, НФаУ, Харків

ХАРКІВСЬКІ КАДЕТСЬКІ ВИДАННЯ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ПРО НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

У статті проаналізовані матеріали харківської кадетської періодики доби Першої російської революції з національного питання.

Ключові слова: кадетська періодика, Перша російська революція, національне питання.

Постановка проблеми. Соціально-політична історія початку ХХ ст. дає приклад формування соціально відповідальної преси, що вбачала своє завдання в донесенні вимог суспільства до влади з метою перетворення їх на певні рішення. Так, після видання Маніфесту 17 жовтня 1905 р. в Харкові виходять друком одне за одним кадетські видання «Мир», «Волна», «Будущее», «Накануне», «Девятый вал», «Утро». Найдовше проіснувала газета «Накануне», перший номер якої вийшов 15 березня 1906 р., а останній – 9 липня 1906 р. Перша російська революція послабила національно-культурні утиски й

активізувала національно-визвольний рух, тому національне питання стало темою, що обговорювалось громадськістю в пресі. Газета «Накануне» приділяла йому особливу увагу. В ґрунтовних статтях І. І. Кревецького, Д. І. Багалія, М. О. Максименко та ін. знайшла висвітлення позиція партії кадетів з національно-державного облаштування.

Українське національне питання, історія національного руху є темою постійних досліджень вітчизняних істориків, але позиція харківських кадетів періоду Першої революції з національного питання, що була відображена в місцевій періодиці практично не вивчена.

Мета статті – проаналізувати матеріали харківських кадетських періодичних видань доби Першої революції з національного питання.

Виклад основного матеріалу. Відгуком на злобу дня стала стаття українського історика, бібліографа, публіциста І. Кревецького «Не было, нет и не может быть!», що вийшла в перекладі з української мови в газеті «Накануне» [1]. На час появи публікації Іван Іванович Кревецький (1883-1940) був дійсним членом і бібліотекарем Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові [2]. Сама назва статті (цитата з Валуєвського указу 1863 р.) вказувала на те, про що буде йти мова. У публікації було порушене національне питання, тема політичної свободи і свободи друку в національно-культурному розвитку українського народу.

Звертаючись до історії, автор простежив політичний курс російського царизму, спрямований на поступове обмеження, а потім і повну ліквідацію автономного устрою України. Наприкінці XVIII ст. українські землі, втративши політичну автономію, стали провінцією Російської імперії, тож протягом XIX ст. влада намагалась вирішити наступне завдання – «знищити духовну самостійність» українського народу. Немалу роль у цьому відіграв цензурний нагляд, спрямований на охорону основ централізованої держави, обмеження свободи слова, придушення будь-яких проявів сепаратизму. Автор підкреслює: «Історія російської цензури та її боротьба з російською літературою – це щось жахливе, але ставлення російської цензури до української літератури» надзвичайно особливе [1]. І. Кревецький, порівнявши історію друкованого слова на Заході і в Росії, зауважив, що книгодрукування на Заході поширювалося в результаті активного розвитку науки й освіти. Епоха Відродження, початок Реформації стимулювали книгодрукування в Європі. У Московській державі «неграмотній і напівдикій» появу книгодрукування ініціювала сама влада і сама ж контролювала його розвиток. Спочатку цензуру над публічним словом здійснював цар і православна церква. Україна вигідно виділялася на цьому тлі, оскільки перші друкарні, що з'явилися при церковних братських школах в XVI ст., були приватними. Після приєднання України московське духовенство сприймало українське книгодрукування недовірливо, підозрюючи в ньому католицизм і ересі. Розпочалася боротьба з удаваним «латинським впливом». Церковна цензура забороняла ввезення українських богословських книг в Московію. У 1720 р. Петро I видав наказ, згідно з яким

друкарням Києво-Печерського і Чернігівського монастирів не дозволяли друкувати українські книги без попередньої цензури Духовної Колегії, щоб «ніякого розбрату й особливого наріччя» в них не було. «Великим нещастям був цей указ для України, – наголошує І. Кривецький, – оскільки порушив і так слабкі зачатки української літератури», започаткувавши русифікацію. Українські історики і публіцисти підкреслюють, що перший цензурний указ царської Росії 1720 р. був спрямований саме проти україномовної літератури [3, с. 70].

Продовжуючи свій історичний огляд, І Кривецький зауважує, що від кінця XVIII ст. російська влада встановлює в Україні світську цензуру. Книга проходила цензурний контроль не за мовною ознакою, а за змістом тому майже без цензурних утисків побачив світ перший літературний твір, написаний українською мовою, – «Енеїда» І. Котляревського.

Цензурні удари були завдані україномовній літературі у другій половині 40-х років XIX ст. Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, арешту й заслання його членів, твори Т. Шевченка «Кобзар», П. Куліша «Повість про український народ», «Україна. Від початку України до Хмельницького», роман «Михайло Чернишенко», М. Костомарова «Українські балади» і «Гілка» були заборонені і вилучені з продажу. Як ілюстрацію роботи цензурного управління І. Кривецький наводив маловідомий факт із історії публікації твору П. Куліша «Повість про український народ». Два цензори п. Куторга і п. Івановський дозволили його друк. Твір одночасно був надрукований окремим накладом й опублікований у дитячому журналі «Зірочка». Проте, відповідно до цензурної регламентації, цензорів, що дозволили друкувати твір «з негарним намірами навіть у непрямах натяках», суворо карали [4, с. 134]. За цей недогляд професора Петербурзького університету, цензора п. Куторгу арештували, а п. Івановському, як «людині доскіпливій і заповзятливій», оголосили «найсуворішу догану» [1].

«Із 1847 р. цензура почала забороняти українські книги за те, що вони написані українською мовою» — констатував І. Кривецький. Слова «Україна», «козак», «воля» викреслювали, навіть якщо вони були використані в контексті фрази «кінь гуляв на волі». Демонструючи, через який цензурний фільтр доводилося проходити українській літературі, І. Кривецький як приклад навів збірку «Народные южнорусские песни», укладену українським поетом і етнографом, професором Харківського і Київського університетів А. Метлинським, яка сім років пролежала на полицях цензурного відомства. І. Кривецький справедливо відзначав, що з 1848 р. зазнавала утисків не лише українська, а й уся суспільно значуща прогресивна література. У час правління Миколи I, чинності спеціального жандармського III Відділення й Комітету 2 квітня 1848 р. преса перебувала в жорстких рамках державно-політичної цензури. У науковій історичній літературі період 1848 - 1855 рр. називають «епохою цензурного терору».

Після смерті Миколи І в пошуках альтернативи попередньому політичному курсу Олександр II обрав шлях реформ. Тогочасна атмосфера сприяла національно-культурному відродженню. Важливу увагу українська інтелігенція приділяла культурно-просвітницькій діяльності: збиранню коштів на недільні школи, читальні і бібліотеки, виданню літератури, вивченню фольклорного й етнографічного матеріалу, організації театральних постановок. Члени «Громади», гуртка, що виник наприкінці 50-х рр. XIX ст., перекладали українською мовою Євангеліє й отримали від Академії Наук схвалення на його публікацію. М. Костомаров, П. Куліш, В. Белозерський випускали журнал «Основа» — перше українське періодичне видання. На кошти, одержані від Міністерства народної освіти, друкували підручники українською мовою і твори молодих українських письменників, наприклад, «Байки» Л. Глібова. На початку 60-х років у приватних початкових школах Київської, Подільської і Харківської губерній навчання провадилося українською мовою за згодою і за підтримки місцевої навчальної адміністрації. Зауважимо, що багато в чому таке ставлення до українського просвітницького руху стало можливим завдяки міністру народної освіти, людині широких поглядів, лібералу О. В. Головіну і попечителю Київського навчального округу, видатному хірургу і педагогу М. І. Пирогову [5].

Проте період толерантного ставлення до українського друкованого слова був нетривалим. Вже у 1863 р. від імені міністра внутрішніх справ П. Валуєва був виданий циркуляр для цензурних комітетів. Поштовхом до його появи було польське повстання 1863 р., яке поширилося на Правобережну Україну. Українці не брали в ньому участі, проте російські урядові кола вважали український національний рух польською провокацією й побоювались об'єднання польських та українських сепаратистів. І. Кривецький навів повний текст Валуєвського циркуляру, який забороняв друкувати українською мовою шкільну і релігійну літературу (заборона не торкалась тільки творів художньої літератури). У розпорядженні наголошувалося, що «ніякої самостійної малоросійської мови не було, немає і бути не може». Після Валуєвського указу настанала пауза в процесі національно-культурного відродження, понад 10 років у Наддніпрянській Україні не друкували книги українською мовою. Розуміючи важливість впливу друкованого слова на громадську думку, І. Кривецький з прикрістю відзначав охоронно-централізаторську позицію талановитого столичного публіциста, редактора «Московських відомостей» М. Каткова, який наприкінці 50-х років підтримував український просвітницький рух, а після публікації Валуєвського циркуляра почав грати першу скрипку «поміж доктринерів московської централізації» [1].

Насамкінець І. Кривецький констатував, що друкувати українську літературу в Російській імперії стало неможливо, і центром національного відродження стала Галичина, де з 1867 р. почали публікувати щомісячний журнал «Правда». Автор статті розраховував на продовження порушеної теми (про це свідчила відповідна позначка наприкінці публікації). Проте читач був

позбавлений можливості ознайомитися з її змістом, оскільки місцева влада «тимчасово зупинила» вихід кадетської газети «Накануне».

Таким чином, І. Кревецький порушив надзвичайно важливе для українського суспільства мовне питання. Бажання представників української інтелігенції використовувати, вивчати і розвивати рідну мову цілком природне. Проте воно зіткнулося з потужною протидією. У статті висвітлена антиукраїнська цензурна політика російського самодержавства, розглянуті урядові акти й розпорядження, спрямовані на обмеження сфери функціонування української мови та їх практичне втілення в життя. Тривалий час імперські офіційні кола не тільки ігнорували, а, навіть, заперечували такий важливий чинник соціально-політичного життя як зміцнення української національної самосвідомості. Зауважимо, що поява цієї статті в місцевій, регіональній газеті засвідчує увагу харківських кадетів до національного питання.

У статті «Єдність Росії і автономія Польщі» (за підписом М. М., яку можна читати як Микола Максимейко) відзначалося, що тільки проявляючи певну гнучкість в національному питанні можна зберегти політичну цілісність держави, яка вирізняється національною, культурною, мовною, релігійною, соціально-економічною неоднорідністю [6]. «Механічна єдність держави, що спирається на перевагу сили і пасивна примусова підлеглість» провокує загострення національного питання і посилення сепаратизму. На відміну від лівих політичних сил (радикалів, соціал-демократів), кадети не поділяли ідею федералізму. Однак, підтримуючи засади унітарної держави, у своїй програмі вони не сповідували (як праві партії) принцип «єдиної і неподільної Росії». Автор статті з одного боку, захищаючи позицію партії від нападів справа, з іншого, — виявляючи надмірний урядовий консерватизм у національному питанні, пояснював, що визнання національної самобутності в межах загальнодержавних інтересів і прав не спричинить розпаду держави, а навпаки, дозволить зміцнити її.

Відомий історик, професор Харківського університету Дмитро Іванович Багалій (1857-1932) підготував для газети «Накануне» ґрунтовну статтю, що мала назву «Обласне самоврядування і національне питання у програмі конституційно-демократичної партії». Він наголошував, що принцип обласного самовизначення (автономії), прихильниками якого були кадети, не тотожний федерації, яку праві політичні сили розглядали лише як дезінтеграцію [7]. Д. І. Багалій переконував політичних опонентів у тому, що автономія не суперечить ідеї унітарної держави. Визнаючи соціально-політичну спільноту, принцип автономії не заперечує культурно-лінгвістичного розмаїття. Офіційна політика нівелюючого централізму, що виявилася, наприклад, стосовно України, у Валуєвському циркулярі й указі 1876 р., взагалі не враховувала національно-культурні потреби окремих народів. На підтвердження цієї тези історик навів красномовний факт: кількість учнів у народних школах Харківської губернії у 1732 р., коли навчання провадилося рідною мовою,

залишалася такою самою і в 1882 р. в земських школах, тобто за 150 років рівень грамотності місцевого населення не змінився. Д. І. Багалій відзначав й інші «негативні наслідки» національної урядової політики, з-поміж яких цензурне свавілля, що перешкоджало поширенню наукових знань, переслідування представників національної інтелігенції і як наслідок — відставання України в культурному і науково-технічному розвитку.

Висновки дослідження. Отже, відомі громадсько-політичні діячі у своїх публікаціях звертали особливу увагу на національне питання і одностайно стверджували, що традиційна національна політика уряду, що ґрунтувалась на принципах централізації, русифікації, «приборкування» національних околиць поліцейськими методами не відповідає вимогам часу. Кадети допускали політичну автономію Польщі і Фінляндії, за іншими народами Російської імперії визнавали право на культурне самовизначення (використання рідної мови в школі, вищих навчальних закладах, суді та ін.), а в окремих випадках, щоразу санкціонованих урядовою владою, — обласної автономії.

Список літератури: 1. *Кревецкий И.* Не было, нет и быть не может! / И. Кревецкий // Накануне. — 1906. — № 86. — С. 2 - 3; 2. *Яворська У. П.* Бібліотечно-бібліографічна діяльність І. Кревецького : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук : спец. 07. 00. 08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / Уляна Петрівна Яворська. — К., 2008. — С. 3-4; 3. *Українське питання* / Пер. з рос., упоряд., передм. та прим. М. С. Тимошика. К.: Вид-во Олени Теліги, 1997. — 217 с.; 4. *Русская журналистика в документах: История надзора* / [Сост. О. Д. Минаева]; Под ред. Б. И. Есмна, Я. Н. Засурского. — М.: Аспект Пресс, 2003. — 397 с.; 5. *Українське питання* / Пер. з рос., упоряд., передм. та прим. М. С. Тимошика. К.: Вид-во Олени Теліги, 1997. — С. 72, 74; Жирков Г. В. История цензуры в России в XIX — XX вв.: Учебное пособие. / Геннадий Васильевич Жирков. — М.: Аспект Пресс, 2001. — С. 119-120, 133.; 6. *Единство России и автономия Польши* / Миколай Алексеевич Максименко // Накануне. — 1906. — № 3. — С. 2.; 7. *Багалій Д. И.* Областное самоуправление и национальный вопрос в программе конституционно-демократической партии / Дмитрий Иванович Багалій // Накануне. — 1906. — № 20. — С. 2.

Надійшла до редколегії 28.09.2012

УДК 342.8:[070.15:329.21] (477.54) «1905»

Харківські кадетські видання періоду першої російської революції про національне питання / О. К. Малютіна, канд. іст. наук, НФаУ, м. Харків // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: «Актуальні проблеми історії України». — Х.: НТУ «ХПІ», 2012. - № 65 (971). — С. 36-42. Бібліогр.: 7 назв.

В статтю проаналізовані матеріали харьківської кадетської періодики періода Первой русской революции по національному вопросу.

Ключевые слова: кадетская периодика, Первая русская революция, национальный вопрос.

In the article analyzes the material Kharkiv Cadet periodicals of the First Russian Revolution on the national question.

Keywords: Cadet Periodicals, First Russian revolution, the National question.

УДК 94(477.54)''1921/1929'':323..3-058.17

С. І. МЕШКОВАЯ, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПИ»

ХАРКІВ'ЯНИ-«ПОЗБАВЛЕНЦІ» В РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921- 1929 рр.)

У статті, на підставі документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ) і Державного архіву Харківської області, аналізуються головні категорії, національний склад, характерні риси життя й діяльності «позбавленців» Харкова в роки непу, з метою з'ясування принципів та особливостей процесу штучної стратифікації радянського суспільства.

Ключові слова: маргінали, «позбавленці», суспільство, номенклатура, громадянські права.

Постановка проблеми. «Бувші люди» – так зневажливо й зарозуміло, буквально в лапках, в документі 1928 р., представник української радянської номенклатури охарактеризував цілий прошарок населення, що за тими чи іншими ознаками органічно не вписався в більшовицьке середовище [1, арк. 33]. Термін не був нововведенням, його запозичили з лексики часів Великої Французької революції, під час якої «колишніми людьми» йменували дворян, вороже налаштованих до санкюлотських трансформацій. Але більшовики пішли далі, значно розширивши коло «бувших» і збагативши лексику новим терміном «позбавленці» (рос. – «лишенцы»). Згідно Конституцій РСФРР 1918 р. та 1925 р. і Конституцій УСРР 1919 р. та 1929 р., позбавлялися виборчого права (тобто не обирали й не мали права бути обраними) особи, що користувалися найманою працею «з метою витягти прибуток»; особи з нетрудовими прибутками (процентами від капіталу, прибутками від підприємств, майновими надходженнями); приватні торговці та комерційні посередники; монахи й духовенство всіх церков та культів; члени царського дому Романових; службовці та агенти царської поліції, особливого корпусу жандармів, охоронних відділів, а також особи, які керували діяльністю поліції, жандармерії, каральних органів; засуджені; визнані в установленому порядку душевнохворими та божевільними [2].

У Державному архіві Харківської області й Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ) виявлені документи щодо проблеми штучного створення прошарку «позбавленців» в радянській Україні, зокрема, в Харкові.

Мета статті. У даній статті проаналізовані архівні справи, на підставі чого визначені найбільш чисельні категорії харківських «позбавленців», їх

національний склад, характерні риси життя і діяльності з метою з'ясування принципів та особливостей процесу стратифікації суспільства радянської України та держави в цілому крізь призму відповідного регіонального зрізу.

Виклад основного матеріалу. Губернський Харків – великий торгово-промисловий і культурно-релігійний центр, осередок дворянської інтелігенції та купецтва, місто зі значною часткою дохідного єврейського підприємництва, став надзвичайно привабливим полігоном для втілення соціальних більшовицьких експериментів. Одразу після встановлення радянської влади тут почали ретельно виявляти та негайно позбавляти громадянських прав усіх, хто підходив до перерахованих у конституціях категорій (за винятком хіба що членів царської родини, через елементарну відсутність таких у місті).

Історичні джерела свідчать, що одну з найчисельніших категорій харківських «позбавленців» складали непмани – торговці, власники дрібних і середніх приватних підприємств, кустарі, особи, які займалися різноманітними промислами, а також ті, хто перебував на утриманні родичів-приватників. Патентний збір з приватних підприємців, який вагомо поповнював державний бюджет, не піднімав їх соціальне реноме в очах нової влади та співчуваючих їй. «Кабаков А. І. мав ... ковбасну майстерню на вул. Свердлова № 9, патент І розряду»; «Буца-Буза ... великий шинкар, мав їдальню-шинок на Кінному базарі... Мав також їдальню у Слюсарному пров.»; Кабаков І. М. «варить повидло», Кабакова Р. С. допомагає чоловікові варити повидло; «Табак Іта – велика торговка, мала бакалійну крамничку»; «Багран – 1 рік, як кинув велику торгівлю мануфактурою»; «Сіліна Ф. – донька торговця, живе з прибуткового будинку»; «Каганович Ц. Х. ... до останнього часу мала власну їдальню з прислугою»; Лютов Андрій – кустар-швець, Ільчик Яків – кустар-цукерник, Г. Ю. Вігдорчик – комерційний представник орендованої батьком в Лубнах великої махорочної фабрики «Победа» ... [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. Ось таким він був «нетрудовий елемент» трудового міста.

Не менш чисельною була категорія «позбавленців» з представників колишніх імперських військових, силових, правоохоронних структур. Часто згадуються офіцери і солдати «білих армій» та контрреволюційних урядів, зокрема, Гайдамацького Кошу С. Петлюри та уряду гетьмана П. Скоропадського. В одному зі списків позбавлених права голосу, складеного 1928 р., серед 80 осіб 10 були колишніми офіцерами білої армії, 17 «служили у білих», 1 «допомагав білим», 6 – співробітники царської поліції, 5 – колишні жандарми, 4 – колишні співробітники царської в'язниці, 1 – «контрреволюціонер», 1 «служив у старому суді», 2 – у Петлюри, 1 – «при Гетьмані» (тобто майже половина; решта 32 – колишні торговці, скупники і купець, орендар електростанції, служителі культу, власник друкарні, засуджений, особи, що мали нетрудові доходи) [10, арк. 19-25].

Запеклою була боротьба радянської влади зі служителями релігійних культів, яких серед «позбавленців» єпархіального міста також було більш ніж достатньо. «Старої Росії не видно і не чути, вона понуро повісила голову і

мовчить, її ще можна спостерігати хіба що в церквах... » – писав 1924 р. у листі до родичів за кордон один з радянських «колишніх» [12, с. 73]. Знищення цього останнього притулку старого імперського світу стало пріоритетним завданням ідеологів більшовизму. Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет і Рада Народних Комісарів УСРР слідом за союзними органами влади розробляли та доповнювали відповідні інструкції щодо категорій громадян, які підлягали позбавленню виборчого права. Між іншим, в них ретельно перераховувалися «колишні і теперішні службовці всіх релігійних культів», які неодмінно мали потрапити до лав «позбавленців» [13, арк. 7]. У 1926 р. і 1927 р., згідно подібних інструкцій, позбавленцями ставали служителі православного культу від митрополитів до церковних старост; католицького і лютеранського культів, включаючи органістів; старовірських культів (поповців і безпоповців); іудейського і магометанського культів; раціоналістичних і містичних сект [14, арк. 3.; 13, арк. 7 об.]. «Колишній піп», «він був попом», «він дяк», «старий відає синагогою» [15, арк. 28; 6, арк. 35] – уривчаста, суха констатація факту в документах, яка не віщувала нічого доброго для носія духовного сану. Тягли за собою важкі наслідки у вигляді позбавлення громадянських прав і свідництва такого роду: «Рязанова – уповноважена в церкві,... влаштовувала систематичні вечірки церковного персонажа ...» [6, арк. 35]. Привертає увагу не лише сумнівна термінологія з нальотом певного сарказму («вечірки», «персонаж»), а й відсутність в документі будь-яких чітких пояснень, прагнення розібратися в ситуації, сумнівів щодо правомірності заборони на проведення людиною свят в особистому житловому просторі. Було вже достатньо того, що жінка мала пряме відношення до церкви, а «персонаж», нажаль, не був пролетарським.

Аналізуючи «позбавленців» Харкова, як маргінальний прошарок міського соціуму, привертає увагу їх національний склад. Як правило, в документах, на відміну від соціального походження, національність, як правило, конкретно не фіксувалася. Якщо це робилося, то в особливих випадках (Кугушев К. В. – «походження з родини колишнього татарського князя» [16, арк. 22]). Навіть, відповідна документація складалася якось недбало [17, арк. 65]:

Таблиця 1

“Склад позбавлених виборчих прав по м. Харкову за розподілом їх по національності.

Позбавлених до моменту виборів	Українці	Росіяни	євреї	угорці	поляки	чехи	молдовани	греки	болгари	інші	Без зазначення національності
7997	225	201	257	4	7	–	1	–	–	28	7274”

Отже формальний підхід очевидний: навіть до цілеспрямованого завдання з виявлення національного складу позбавленців, виконавці підійшли абияк, причому настільки, що з 7997-ми людей про національність спитали лише 695-ть, а від 28-ми взагалі чомусь «відмахнулися», незрозуміло визначивши їх «іншими». Дивно й те, що шукаючи в Харкові угорців, чехів, греків, болгар, радянські бюрократи взагалі проігнорували білорусів, татар, вірмен, німців які традиційно жили у місті.

Втім, за особистими даними, передусім, ономастичними, а також за уривчастою статистикою можна встановити приналежність переважної більшості харківських «позбавленців» до українців, росіян та євреїв. Цікаво також, що джерела не фіксують ксенофобських, зокрема, антисемітських настроїв. Здається, людина сприймалася та оцінювалася оточенням лише скрізь призму революційно-політичної лояльності та бездоганного соціального походження (хоча антисемітизм – явище, яке дісталася радянській державі у спадок від царської Росії – не зник в 1920-ті рр. і поширився серед населення у вигляді так званого побутового антисемітизму). Але можливо через проведення на початку непу широкомасштабної компанії по боротьбі з антисемітизмом, можливо через те, що частка єврейського населення в довоєнному Харкові була звично великою, місцеві жителі природно сприймали сусідство з городянами-євреями, особливо на фоні радянського гасла щодо пролетарського інтернаціоналізму.

1926 р. з метою зміцнення солідарності трудящих всіх націй були надані політичні права іноземцям, що жили на території СРСР, належали до робочого класу або трудового селянства і працювали на користь молодій радянській державі. Автоматично з дарованими правами, іноземці отримали й загрозу втратити їх. Так, серед «позбавленців» Харкова (а точніше, Харківської області) з'явилися особи німецької національності. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України збереглося листування щодо обмеження в правах громадянина Німеччини Давіда Готфрідовича Гевнера та його дружини, які мешкали в селищі Нестліївка Лозівського району Харківської області, заселеному німцями-колоністами. До листування залучилися власне постраждалий, німецьке Генеральне консульство, Адміністративне Управління НКВС УСРР, Управління уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ, Харківський окружний адміністративний відділ. Д. Гевнер був звинувачений у тому, що «він є виборний від віруючих для збору грошей пастору під час приїзду останнього для релігійної служби», і позбавлений виборчих прав Лозівським районним виборчим комітетом [18, арк. 21]. Будучи громадянином Німеччини, колоніст-«позбавленець» звернувся із заявою до консульства, через що консул «мав честь просити» Адміністративне Управління НКВС встановити, чи відповідає дійсності викладений факт і чи є цей захід законним [19, арк. 27]. Після кількомісячних перевірок подружжя Гевнер поновили у правах, оскільки Адміністративне Управління НКВС УСРР не знайшло підстав до позбавлення

виборчого права «громадянина колонії Нестеліївки..., так як останній не підходить ні під одну рубрику чинного виборчого закону» [20, арк. 20]. Крім того, була надана рекомендація районним виборчим комітетам «про уважне ставлення до чужоземних громадян при позбавленні їх виборчого права» [20, арк. 20].

Однак уважного ставлення бракувало не тільки іноземцям. Помилкових вироків було безліч. Класичне радянське прагнення перевиконати план у будь-чому, невиправдана скоростиглість у прийнятті рішення, бюрократична чехарда, часто не дозволяли прискіпливо перевірити біографічні дані кожного «підозрілого». Мабуть саме тому важливою підставою для обвинувачення ставали елементарні доноси, які активно пропагувалися і заохочувалися владою. Навколо і без того далеко не кришталеву чистих (за еталоном нової системи) людей, штучно створювалася гнітюча психологічна атмосфера. Саме така, про яку писала у своїх споминах Н. Я. Мандельштам: «В середине двадцатых годов, когда столб воздуха на плечах стал тяжелее – в роковые периоды он бывал тяжелее свинца, – люди вдруг стали избегать общения друг с другом. ... наступило онемение, появились первые симптомы летаргии. О чём разговаривать, когда всё уже сказано, объяснено, припечатано?» [21, с. 40-41].

При розгляді справ про позбавлення та повернення права голосу, документально фіксувалися свідчення сторонніх осіб – секретарів і членів житлових кооперативів, двірників, доглядачів будинків, сусідів, знайомих. Обивателі були на диво обізнані у сусідських справах, відповідали конкретно і детально. Там, де правдоподібності не вистачало, в хід йшли відверті плітки, які також «підшивалися до справи». Ось, наприклад, які свідчення були отримані від двірника і секретаря житлового кооперативу стосовно сестер М. та Л. Кіовських: «живуть на утриманні брата (торгівця). Л. Служить у брата за касирку в крамниці, а М., скінчивши якісь фельдшерські курси, невідомо чи працює. Батьки були теж торговцями. Сама М.... була на Біржі, але механічно вибула..., бо має приватну практику... Торгівля брата (старшого) перейшла до молодшого і вони живуть на половину заробітку з дружиною брата. Брата розстріляли роки 3-4 тому за провокацію» [22, арк. 31]. Ця вичерпна інформація виявилася цілком прийнятною для позбавлення сестер виборчих прав як нетрудового елементу.

«Тов. Шехтер Б. А.: учень І профшколи, живе на утриманні батьків. Але батько... якийсь темний елемент. ... його з пенсії ... зняли, бо він виявився якимсь торговцем, чи шо. Загалом все домоуправління вважає всю сім'ю темними елементами» [6, арк. 35]. У цьому звинуваченні впевненості вже не так багато, але й воно було використано проти молодшої людини.

А так доглядач будинку, член житлкоопу і «один мешканець» розправилися із подружжям Смолікових: «... у голодовку, здається возив борошно і продавав. ... він заробляє 275 карб., а вона 153 карб... в 1920-1921 р. торгував борошном» [22, арк. 30]. І далі – висновок голови комісії: «Живуть гарно, до торгівлі мали

нахил, це типи людей, що не перед чим не зупиняються. Вважаю за потрібне перевірити, чому їм двом дозволяється ... заробляти 500 карб.» [22, арк. 30].

Не догодила радянській владі і харків'янка Н. М. От'янц: «... вчителька музики, заробіток 70 карб. Навчає на дому групи дітей музиці, не член профспілки. У душі нелояльна до радвлади» [1, арк. 33]. Очевидна відверта гримаса того специфічного часу і специфічної держави, коли безсоромно оприлюднювалася приватна інформація, навіть, «інспектувалися» душі, для того щоб поспішно та упереджено повісити на людину ідеологічний ярлик.

Збереглися також чисельні приклади письмових доносів, причому не анонімних, а за конкретними підписами (адже соромитися було нічого – громадяни «пильнували»). Наведемо один приклад зі збереженням мови, стилю та пунктуації оригіналу. 10 жовтня 1928 р. член промислової секції Харківської міської ради М. М. Карпін надіслав до Президії Харківської міської ради листа: «Узнав о том, что член Горсовета Сергеенко Николай Владимирович, проживающий по Рыбасовской ул. № 30 является старостой совета воскресенской церкви и одновременно членом Горсовета, а по законоположению он кажется не может быть избранным в Горсовет, а поэтому считаю своим долгом довести об этом до сведения президиума Горсовета. Сергиенко если не ошибаюсь является членом финансово-налоговой секции» [23, арк. 14]. Саме таким чином – вкрадливо, обережно, нібито злегка сумніваючись, М. Карпін перетворив життя колеги на жах. Достеменно не відомо, чим остаточно завершилася справа М. В. Сергієнка. В архіві збереглися лише прохання міськради до адміністративного відділу окружної виборчої комісії повідомити, чи не лічиться депутат на обліку як церковний староста, та повідомлення начальника окружного адміністративного відділу і завідуючого відділом культів, що Сергієнко на обліку як церковний староста не лічиться, але «по відомостям, що нами одержано, він був членом церковної ради, відкіль вибув у 1926 році» [24, арк. 12; 25, арк. 13]. Втім зрозуміло, що виявлення подібних, ретельно приховуваних довгі роки, фактів біографії радянського чиновника без каральних наслідків залишилося навряд чи.

Карали ж суворо й жорстко. Одним з розповсюджених заходів проти «позбавленців» було виселення. Житлова проблема в містах радянської України, як і в державі в цілому, вирішувалася радикально. У свідомості громадян міцно вкоренилися поняття «ущільнення» та «адміністративне виселення». Дефіцит квадратних метрів керівництво Харкова усувало, в тому числі, за рахунок «позбавленців». З цією метою створювалися спеціальні комісії, досліджувалися будинки і складалися відповідні акти щодо конфіскації. Наприклад, 1924 р., коли у зв'язку з будівництвом Палацу праці під знесення підпало кілька житлових будинків, було оглянуто 18 домоволодінь і «знайдено за необхідне ... виселення 29-ти родин нетрудового елемента, з таким рахунком, щоб звільнити 36 кімнат і 33 кухні для ... членів спілок» [26, арк. 9].

Таблиця 2

№	Адреса будинку	Прізвища мешканців	Кількість кімнат	Кількість мешканців	Офіційне положення	Заклучення комісії
						Відібрати:
1	вул. Котлова, 108	Белогуров	4 кімнати і 3 кухні	3	ваньки	4 кімнати і 3 кухні
2		Ростовцева	1 кімната	4	торговка	1 кімната
3		Шибелькін	кухня	2	ванько	кухня
4	вул. Котлова, 112	Орехов	2 кімнати і 2 кухні	13	ваньки	2 кімнати і 2 кухні
5	Сахарно-Завод. вул. 2	Марков	1 кімната і 1 кухня	4	ваньки	1 кімната і 1 кухня
6	Сахарно-Завод. ул. 4	Іванов	1 кімната і 1 кухня	5	ванько	1 кімната і 1 кухня
7	Сахарно-Заводська вул., 10	Шамаров	3 кімнати і 3 кухні	7	ваньки	3 кімнати і 3 кухні
8	Клочківський пров., 2	Шаханін	2 кімнати	5	ваньки	2 кімнати
9		Марков	2 кухні	6	ваньки	2 кухні
10	Клочківський пров., 4	Геращенко	3 кімнати і 3 кухні	40	ваньки	3 кімнати і 3 кухні
11	Ващен. Левада, 2	Рябоконь	1 кімната	6	ваньки	1 кімната
12		Голубєв	кухня	4	ваньки	кухня
13	Ващен. Левада, 8	Будякова	2 кімнати і 1 кухня	6	ваньки	2 кімнати і 1 кухня
14	Ващен. Левада, 10	Ковальова	1 кімната і 1 кухня	6	ваньки	1 кімната і 1 кухня
15	Ващен. Левада, 10б	Савченко	2 кімнати і кухня	9	ваньки	2 кімнати і кухня

Таблиця 2 продовження

	Адреса будинку	Прізвища мешканців	Кількість кімнат	Кількість мешканців	Офіційне положення	Заключення комісії
						Відібрати:
16	Ващен. Левада, 12	Кудрявцев	2 кімнати і кухня	9	ваньки	2 кімнати і кухня
17	Ващен. Левада, 14	Геращенко	2 кімнати і кухня	7	ваньки	2 кімнати і кухня
18	Клочківський пров., 25	Каніщева	2 кімнати і кухня	4	торговка	2 кімнати і кухня
19		Четверіко	3 кімнати і кухня	6	ванько	3 кімнати і кухня
20	Клочківський пров., 23	Алмакаєв	1 кімната	2	торговець	1 кімната
21	Ващен. Левада, 19	Шевченко	1 кімната і 1 кухня	6	Без певних занять	1 кімната і 1 кухня
22	Ващен. Левада, 6	Оболенцев	кухня	5	Без певних занять	кухня
23		Кузьмін	кухня	4	ванько	кухня

Результати інспекції були зафіксовані в таблиці 2, окремі дані з якої наведені вище [26, арк. 8-9].

Отже, чітко видно, що житлові умови пересічних «позбавленців» були не просто далекими від ідеальних, вони були жахливо-нестерпними. Яким чином розміщувалася на вкрай обмежених квадратних метрах подібна кількість людей (чого коштує тільки родина Геращенко, 40 членів якої дивним чином тулилися в 6-ти кімнатах!), яким чином задовольнялися їх елементарні побутові потреби, які психологічні проблеми виникали внаслідок подібного існування уявити не важко. Але найстрашніше за це було примусове виселення – безжальний, каральний захід проти громадян, штучно перетворених на соціальних ізгоїв. Родини опинялися майже у безвихідній ситуації, із дітьми і старими на руках, з сумнівними перспективами зняти інше, прийнятне житло. Одним з варіантів вирішення проблеми ставало, наприклад, переселення торгівців у власні крамниці [4, арк. 43].

Принизливе, повне обмежень і негативного відношення з боку співгромадян існування харківських «позбавленців» (та й не тільки харківських), не було й не могло бути повноцінним, навіть якщо вони досягали високого матеріального добробуту і, за розповсюдженим шаблонним уявленням, пропалювали життя в ресторанах і скуповували котикові манто. Не зважаючи ні на що, позбавленцям недвозначно відвели периферійне місце у суспільстві і регулярно змушували відчувати свою соціальну неповноцінність. Безумовно, серед позбавлених виборчого права зустрічалися кримінальні елементи, колишні валютчики,

контрабандисти, спекулянти, дрібні жулики – всі ті, кого відомі письменники І. Ільф і М. Петров яскраво втілили у збірних образах Остапа Бендера, Паніковського, Шури Балаганова, підпільного мільонера Корейко. Припустимо, вони й не були варті особливого співчуття з боку співгромадян, що ледве приходили до тями після важких років революційного безладу і воєнної розрухи. Але ж як співіснували із радянським беззаконням «позбавленці»-інтелігенти, представники колишнього «вищого світу», поважні в недалекому минулому люди, до яких, наприклад, відносилися професори і співробітники Харківського технологічного інституту П. М. Мухачов, І. А. Красуський, Я. В. Столяров, В. Деркачов, О. М. Зємцов, В. М. Задорожний, М. С. Філатов, М. Т. Деркач, І. Соловійов; або колишній великий харківський домовласник Д. С. Бейль, який близько знав та приймав у себе багатьох представників культури й мистецтва того часу, зокрема, видатного французького балетмейстера Маріуса Петіпа [10, арк. 24-25; 1, арк. 33].

Справедливості заради слід відмітити, що безперервним був не тільки процес позбавлення прав, а й процес поновлення в правах лояльних до нової влади «колишніх» у разі, якщо вони, наприклад, починали займатися суспільно корисною працею, мали схвальні відгуки від оточуючих, чи, навпаки, за певних обставин не могли працювати й жили у страшних злиднях. Втім, зазвичай, процес поновлення значно поступався темпами. За даними на 1929 р., тобто до фактичного закінчення непу, кількість «позбавленців» в Харкові виросла на 43% порівняно з попередніми роками, тоді як кількість виборців збільшилася всього на 26% [27, арк. 29].

Висновки дослідження. Таким чином, протягом періоду нової економічної політики в Харкові – величезному економічному, культурному, науковому місті знищеної Російської імперії, центрі Харківської єпархії, наполегливо втілювалася загальнодержавна політика радянської влади зі штучного формування нового маргінального прошарку суспільства. Перш за все, представників так званих «колишніх» та непманів, позбавляли права обирати й бути обраними, що автоматично тягнуло за собою подальші адміністративні утиски і переслідування. Опинившись поза соціумом, «позбавленці» відчували на собі весь тягар соціальної несправедливості, чому значним чином сприяла активна допомога «політично свідомих» громадян з виявлення, викриття та покарання таких. Незважаючи на перманентно триваючий процес поновлення у правах, частка харківських «позбавленців» неухильно збільшувалася.

Список літератури: 1. *Список виборців*, що їх права на голос перевірено. Скрипницька № 5. - Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). - Ф. Р - 408. - Оп. 4. - Спр. 840. - Арк. 33. 2. *Конституция* (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. Принята V Всероссийским съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 года / <http://www.tarasei.narod.ru>; Конституция РСФСР 1925 года / <http://dslov.narod.ru>; 3. *Список виборців* неорганізованного населення вул. Короленка 9. - ДАХО. Ф. Р - 408. - Оп. 4. - Спр. 840. - Арк. 40-41; 4. *Висновок*, вул. Короленко 16. - Там само. - Арк. 43; 5. *Протокол* № 8 Заседания Журавлёвского райизбиркома 26 февраля 1929 г. - Там само. - Арк. 75; 6. *Список*

виборців, що їх права на голос перевірено. Скрипницька вул., 10. Там само. Арк. 35.; 7. *Сведения о составе жильцов и занимаемой ими жилой площади в домах жилищно-коммунального хозяйства Харьковского Уикпрофсоюза*. - ДАХО. - Ф. Р-408. - Оп. 2. - Спр. 601. - Арк. 4, 6; 8. *Справка*. - ДАХО. - Ф. Р-408. - Оп. 22. - Спр. 872. - Арк. 5; 9. *Телефонограмма № 638 Начканцу Горсовета*. - Там само. - Арк. 7; 10. *Список лишённых избирательных прав*. - ДАХО. - Ф. Р-408. - Оп. 4. - Спр. 840. - Арк. 19-26; 11. *Дополнительные списки лишённых избирательных прав*. - Там само. Арк. 10-11; 12. *Шерих Д. Ю.* 1924. Из Петрограда в Ленинград / Д. Ю. Шерих. - М.-СПб.: Центрполиграф МиМ - Дельта, 2004. - 240 с.; 13. *Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР "Про вибори до Рад"*. - Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). - Ф.1. - Оп. 4. - Спр. 1080. - Арк. 6-18; 14. *В Центральный Исполнительный комитет Союза ССР*. - ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 1892. Арк. 1-12; 15. *Список виборців, що їх право на голос перевірено*. Короленко, 15. - ДАХО. - Ф. Р-408. - Оп. 4. - Спр. 840. - Арк. 28-29.; 16. *Список лишённых избирательных прав*. - ДАХО. - Ф. Р-408. - Оп. 4. - Спр. 840. - Арк. 19-26; 17. *Склад позбавлених виборчих прав по м. Харкову за розподілом їх по національності*. - ДАХО. Ф. Р-408. Оп. 4. Спр. 1255. Арк. 65. 18. *До НКВС*. Адмінвідділ за № 462.4. 28. - ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 1081. Арк. 21. 19. *Перевод с немецкого* (штамп Германского Генконсульства). - ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 1081. Арк. 27. 20. *До Харківського Окрадмінвідділу* - ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 1081. Арк. 21. 21. *Мандельштам Н. Я.* Воспоминания / Н. Я. Мандельштам. - М.: Книга, 1989. - 480 с. 22. *Список виборців, що їх права на голос перевірено*. Короленко, 13. - ДАХО. - Ф. Р-408. - Оп. 4. - Спр. 840. - Арк. 30-32. 23. *Президиуму Харьковского горсовета от члена горсовета Промсекции Карпина М. М.* - Там само. - Арк. 14. 24. *До Секретаріату міськради м. Харкова на № 39-465. 22/Х*. - Там само. - Арк. 12. 25. *До Адмінвідділу ОВКУ* - Там само. - Арк. 13. 26. *Акт обследования домов*. - ДАХО. Ф. Р-408. - Оп. 2. - Спр. 601. - Арк. 8-9. 27. *До Колегії НКВС УСРР*. Доповідна записка «Про стан обліку та складання списків виборців та осіб позбавлених виборчих прав». - ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 1081. Арк. 28-30.

Надійшла до редколегії 10.11.2012

УДК 94(477.54)"1921/1929":323..3-058.17

Харків'яни-«позбавленці» в роки нової економічної політики (1921- 1929 рр.) / С. І. Мешковая, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ» // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2012. - № 65 (971). – С. 42-51. Бібліогр.: 27 назв.

В статті, на основі документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (г. Київ) і Державного архіву Харківської області, аналізуються основні категорії, національний склад, характерні риси життя і діяльності «лишенцев» Харків'яни в роки н.е.п., з метою виявлення принципів і особливостей процесу штучної стратифікації радянського суспільства.

Ключевые слова: маргиналы, «лишенцы», общество, номенклатура, гражданские права.

The article, based on documents of the Central State Archive of the supreme bodies of power and administration of Ukraine (Kiev) and the State Archives of Kharkiv region, analyzes the major categories, ethnic composition, characteristics of the life and work of Kharkiv, "disenfranchised" in the years of the New Economic Policy, with the purpose to identify the principles and characteristics in artificial stratification of Soviet society.

Keywords: marginalized, "lyshency", society, nomenclature, civil rights.

Я. В. МОТЕНКО, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХП»;
Є. К. ШИШКІНА, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХП»

ВИЗНАЧАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ ТА РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ У ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

У статті аналізуються дослідження російських і українських науковців пострадянської доби, пов'язані з проблемою формування національної історичної концепції. Окреслено визначальні тенденції розвитку української і російської історичної науки наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст.

Ключові слова: історіографія, концепція, плюралізм, тенденція.

Вступ. Серед багатьох аспектів українсько-російських міждержавних стосунків на початку ХХІ ст. особливої актуальності набуває пошук взаєморозуміння в сфері гуманітарних відносин.

Мета дослідження, постановка задачі. В зв'язку з цим було б доцільним проаналізувати визначальні тенденції розвитку історичної науки в Україні та Російській Федерації у пострадянський період (1991 – 2012 рр.), оскільки саме історична освіта є однією з найважливіших складових державної гуманітарної політики.

Аналіз основних досягнень і літератури. Розпад СРСР зумовив звільнення учених-суспільствознавців від тотального контролю держави, було значно розширено джерельну базу досліджень. Визначальною тенденцією розвитку для української і російської історіографії 1990-х рр. стала критика досягнень та спростування теоретико-методологічної бази радянської історичної науки. Особливо викривальний характер мали дослідження присвячені історії Лютневої революції 1917 р., Жовтневого перевороту та Громадянської війни [4 – 7; 10 – 12; 18 – 21; 24, 35 – 38; 40, 41, 44].

Важливою ознакою досліджень у галузі історії стало освоєння теоретико-методологічних надбань світової науки. Так, наприклад, українські і російські історики досить оперативно опанували концепцію тоталітаризму, відтак саме поняття і явище «тоталітаризму» стали ключовими для них на початку 1990-х рр. [1, 14]. Об'єктом і предметом наукового дослідження стали тоталітарна держава і суспільство, які висвітлювалися в контексті масових репресій, політичної цензури і розкриття феномену сталінізму [8, 15, 43].

Протягом наступних десятиріч важливими тенденціями розвитку історичної науки в Україні та Російській Федерації стали плюралізм суджень і перехід від монологічної до діалогічної історії. Предметом перманентної дискусії у наукових колах суспільствознавців України і Росії є проблема етногенезу українського і російського народів, належність культурної спадщини Київської Русі, характер правових відносин Війська Запорозького і

Московської держави [13, 22, 29, 42, 48, 49]. Слід відзначити, що інтерес науковців до історії Пізнього Середньовіччя в Україні і Росії зумовив появу окремого напрямку в історіографії – «козакознавства» [3, 12, 27, 39, 53]. Так, наприклад, у складі Інституту історії України НАН України існує Науково-дослідний інститут козацтва. За ініціативи Інституту історії України було проведено низку наукових заходів, присвячених 500-річчю українського козацтва (1991 р.), 400-річчю від дня народження гетьмана Б. Хмельницького (1995 р.), 350-річчю початку Національно-визвольної війни (1998 р.), підписанню «Березневих статей» 1654 р. (2004 р.). У значній кількості публікацій розкривається міжнародно-політичний статус Української козацької держави, висвітлюються відносини гетьманських урядів з Московською державою, досліджуються стосунки українського і донського козацтва [2, 16, 47]. У 2010 р. у м. Подольську почав працювати Науково-дослідницький центр з вивчення історії козацтва. Протягом 2001 – 2010 рр. в Російській Федерації було захищено понад 160 дисертацій, присвячених вивченню феномену козацтва [48, С.45].

Поступове формування українськими і російськими науковцями національних концепцій історії власних держав актуалізує проблему подолання етноцентризму в історичних дослідженнях, деконструкції усталених міфологем, використання нових підходів (системного і цивілізаційного) у висвітленні подій минулого [50]. Певний досвід співпраці українських і російських істориків у цьому напрямку віддзеркалюють роботи: «Нариси історії Росії» та «История Украины: научно-популярные очерки» [51, 52]. Автори даних робіт — провідні українські і російські науковці, члени Спільної російсько-української комісії істориків, створеної рішенням Президії Російської академії наук і Президії Національної академії наук України. Авторські колективи запропонували широку панораму національного історичного процесу в Україні і Росії, відтворюючи сукупність його політичних, соціальних, економічних і культурних аспектів.

Однак, було б передчасно говорити про формування українсько-російської концепції бачення спільного історичного минулого. Як свідчить аналіз останніх робіт, дедалі впливовішою тенденцією у розвитку російської історіографії 2000-х рр. стає етатизм, через призму якого розглядаються події пов'язані з утворенням СРСР, індустріалізацією та колективізацією в УСРР, розв'язанням українського питання в роки Другої Світової війни. Натомість, значна частина українських науковців розглядає перебування українських земель у складі СРСР як етап національного історичного розвитку, що переважно мав негативні наслідки [9, 17, 23, 25, 26, 28, 30 – 34, 45, 46].

Висновки. Таким чином, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. визначальними тенденціями розвитку української і російської історичної науки є відмова від одіозних концепцій радянської історіографії, методологічний

плюралізм, діалогічність, інтерес до здобутків світової історіографії і визначення власних проблемно-тематичних пріоритетів.

Список літератури: 1. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн./ Білас І. Г. - К.: Либідь – Військо України, 1994. 2. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. / Брехуненко В. – Київ – Запоріжжя: РА – «Тандем – У».1998 – 336 с. 3. Великая Н. Н. Казаки Восточного Предкавказья в XVIII-XIX вв./ Великая Н. Н. - Ростов-на-Дону, 2001. - 278 с. 4. Венков А. В. Антибольшевистское движение на юге России на начальном этапе гражданской войны./ Венков А.В.- Ростов-н/Д, 1995.- 128 с. 5. Веркеенко Г.П., Минаков С.Т. Московский поход и крушение "добровольческой политики" генерала А.Деникина./ Веркеенко Г.П., Минаков С.Т. - М., 1993. - 282 с. 6. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: Навч. посібник / Міжнародний фонд "Відродження"./ Верстюк В. Ф — К. : Заповіт, 1997. — 341с. 7. Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918 –1921./ Верстюк В.Ф. - К.: Наук. думка, 1992. -368 с. 8. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927) / Ганжа О.І. – К.: Вид-во Ін-ту історії України, 2000. -208 с. 9. Гареев М. А. Готовил ли Советский Союз упреждающее нападение на Германию в 1941 году?/ Гареев М. А. // Война и политика. 1939-1941 : [Сб. ст.] / Отв. ред. Александр Оганович Чубарьян и Габриэль Городецкий. — М., 1999. — С. 270—279. 10. Голдин В.И. Интервенция и антибольшевистское движение на Русском Севере, 1918—1920./ Голдин В.И. - М.: Изд-во МГУ, 1993.- 200 с. 11. Гражданов Ю.В., Зимина В.Д. Союз орлов: Белое дело России и германская интервенция в 1917 - 1920 гг./ Гражданов Ю.В., Зимина В.Д. – Волгоград: Изд-во ВАГС, 1997.- 280 с. 12. Гражданов Ю.Д. Всевеликое войско Донское в 1918 году./ Гражданов Ю.Д. - Волгоград: Изд-во ВАГС, 1997.- 158 с. 13. Дзира І., Пінчук О. Чи була спільна колиска трьох братніх народів (історико-лінгвістичний нарис)/ Дзира І., Пінчук О. // Неопалима купина. — 1993. — № 3—4. 14. Жаворонков А. Об адресах большого террора / Жаворонков А. // Мир образования. — 1996. — №1. — С. 64—69. 15. Жуков Ю.Н. Репрессии и Конституция СССР 1936 года/ Жуков Ю.Н.// Вопросы истории. — 2002. — № 1. — С. 3—26. 16. Заборовский Л.В. 340 лет Переяславской рады. Российско-украинская конференция / Заборовский Л.В. // Отечественная история . — 1995. — № 5. — С.217 – 219. 17. Замулин В. Н., Лопуховский Л.Н. Прохоровское сражение. Мифы и реальность/ Замулин В. Н., Лопуховский Л. Н // Военно-исторический архив. — 2002. — № 9 – 10. 18. Зимина В.Д. Белое движение и российская государственность в период Гражданской войны./ Зимина В.Д. - Волгоград: Изд-во ВАГС, 1997.- 485 с. 19. Ипполитов Г.М. О некоторых тенденциях изучения гражданской войны в России и деятельности РККА в так называемый межвоенный период/ Ипполитов Г.М // Клио. – № 2.- 1999. – С. 335 – 339. 20. Ипполитов Г.М. Белое движение в гражданской войне: постсоветская историография проблемы (некоторые аспекты)/ Ипполитов Г.М. // Актуальные вопросы истории России на пороге XXI века: материалы XXI Всерос. заоч. науч. конф. – С.-Пб.: 2001. – С. 258 – 264. 21. Ипполитов Г.М. Военная, политическая и общественная деятельность Антона Ивановича Деникина в 1890 — 1947 гг. – Вольск: Изд-во ВВВУТ, 1997.)/ Ипполитов Г.М // Клио. – №2 – 1998. – С.303 – 305. 22. Ісаєвич Я.Д. Проблема походження українського народу: історіографічний й політичний аспект/ Ісаєвич Я.Д. //Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність /Зб. наук. праць. — Львів, 1995. — Вип. 2. — С. 3 – 17. 23. Козлов Н. Д. Духовные истоки Победы и их освещение в современной публицистике/ Козлов Н. Д. // Великая Отечественная война: правда и вымысел: Межвуз. сб. / Под ред. Н. Д. Колесова. — СПб., 2000. — С.74—75. 24. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)/ Кульчицький С. В.– К.: Основи, 1996. - 396 с. 25. Кульчицький С.В. Закономірності еволюції радянської влади

(короткі тези)/ Кульчицький С.В. // Укр. іст. журн. — 2007. — № 6. — С. 181 — 217.

26. *Кульчицький С.В.* Подарунок Сталіна радянському електорату (До 70-річчя «великого терору»)/ Кульчицький С.В. // 3 архівів ВУЧК – ГПУ- НКВД- КГБ. – 2007 - №1. – С.66 – 76.

27. *Малукало А.Н.* Кубанское казачье войско в 1860-1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус./ Малукало А.Н. — Краснодар. Издательство "Кубанькино", 2003. - 216 с.

28. *Моруков М. Ю.* Правда ГУЛАГА из круга первого./ Моруков М.Ю. — М.: Изд-во Алгоритм, 2006. — 192 с.

29. *Моця О.П.* Давньоруська народність/ Моця О.П. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 7. — С. 3 — 13.

30. *Никифоров Ю.А.* К вопросу о кризисе в современной российской историографии Великой Отечественной войны / Никифоров Ю.А // Вопросы мировой истории в исследованиях отечественных ученых : Сб. науч. работ аспирантов и соискателей. — М., 2001. — С. 80—96.

31. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України; Інститут історії України. — К.: Наук. думка, 2005. — 53 с.

32. *Очерки истории* российской внешней разведки : В 6- ти томах. — М., 1995 —1999.

33. *Патриляк І.К., Боровик М.А.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду/ І.К.Патриляк, М.А.Боровик. — Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. — 590 с.

34. *Пожаров А.И.* КПСС и органы госбезопасности СССР (1953—1964 годы)/ Пожаров А.И. // Обозреватель. 1997. — № 8. — С. 51.

35. *Полторак С.Н.* Основные тенденции изучения истории гражданской войны в России / Полторак С.Н.// Граждан. войны. Полит. кризисы. Внутренние конфликты: история и современность: материалы Всерос. науч.-метод. конф., 17–18 дек. 1998 г., г. Омск. — Омск: 1998. — С. 20 – 24.

36. *Рубльов О.С., Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. Україна крізь віки .Т.10./ Рубльов О.С., Реєнт О.П — К.; Альтернативи,1999. — 319 с.

37. *Семененко В.І.* Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922 роки). / Семененко В.І. —Х.: Основа, 1995.- 400 с.

38. *Семенникова Л.* Гражданская война. За что воевали, кто победил?/ Семенникова Л. // Наука и жизнь. - 1995.- №10. — С.42-50.

39. *Скорик А.П.* Многоликость казачества Юга России в 1930-е годы: Очерки истории. / Скорик А.П - Ростов-на-Дону: Изд. СКНЦ ВШ ЮФУ, 2008. - 344 с.

40. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.) /Солдатенко В.Ф.– К.: Просвіта, 1999. — 508 с.

41. *Тимошук А. В.* Анархо-коммунистические формирования Н.Махно (сентябрь 1917- август 1921 г.)/ Тимошук А. В. — Симф.: Таврия, 1996. — 190 с.

42. *Тисяча років української суспільно-політичної думки [Текст] : [Док. і матеріали]: У 9 т / [Редкол.: Т.Гунчак (голова, наук. ред.) та ін.]. - К. : Дніпро, 2001.*

43. *Тумшиш М.А.* Еще раз о кадрах чекистов 30-х годов / Тумшиш М.А. // Вопросы истории. — 1993. — № 6. — С.190—191.

44. *Ушаков А.И., Федюк В.П.* Гражданская война. Новое прочтение старых проблем./ Ушаков А.И., Федюк В.П //Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. — М.: 1996. — С. 206 – 221.

45. *Храмков Л. В., Храмкова Е. Л.* История тыла Российской Федерации периода Великой Отечественной войны в диссертационных исследованиях 1960—1990-х годов / Храмков Л. В., Храмкова Е. Л.// Проблемы истории Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. : Материалы межвуз. науч. конф. — Самара, 2000. — Вып. 6. — С.56 — 62.

46. *Храмкова Е. Л.* Историография Великой Отечественной войны в диссертационных исследованиях / Храмкова Е.Л // Воинский подвиг защитников Отечества: традиции, преемственность, новации : Материалы межрегион. науч.-практ. конф. — Вологда, 2000. — Ч.3. — С. 22—27.

47. *Чухліб Т.* Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. / Чухліб Т. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. — 616 с.

48. *Юрченко И. Ю.* Динамика защит и основные направления диссертационных исследований феномена казачества в первое десятилетие XXI в./ Юрченко И. Ю. // Историческая и социально-образовательная мысль. - 2012. - № 3 – С.45.

49. *Юсова Н. М.* Генеза концепту «давньоруська народність» в радянській історичній науці / Юсова Н.М. // Укр. іст. журн. — 2002. — № 6. - С. 35—64.

50. *Яковенко Н.*

Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії./ Яковенко Н. //Дух і Літера. - 1998. - № 3—4. **51.** Нариси історії Росії: Пер. з рос. / Б. В. Ананьїч, І.Л. Андреев, Є.В. Анісімов та ін.; За заг. ред. О.О.Чубар'яна. Російська академія наук. Інститут всесвітньої історії. - К.: Ніка-Центр, 2007. - 800 с. **52.** История Украины: научно-популярные очерки / под ред. В. А. Смолия. НАН Украины. Институт истории Украины. — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008. — 1070 с. **53.** Історія українського козацтва: Нариси: У 2 Т./ Редкол.: В.А. Смолій (відп.ред.) та ін. — К.: Вид. Дім «Києво – Могилянська академія», 2006.

Надійшла до редколегії 27.11.2012

УДК 930

Розвиток пострадянської історичної науки в Україні та Російській Федерації: визначальні тенденції / Я. В. Мотенко, Є. К. Шишкіна // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. — Х.: НТУ «ХПІ», 2012. - № 65 (971). — С. 52-56 — Бібліогр.: 53 назв.

В статье анализируются исследования российских и украинских ученых постсоветского периода, связанные с проблемой формирования национальной исторической концепции. Названы определяющие тенденции развития украинской и российской исторической науки в конце XX – начале XXI вв.

Ключевые слова: историография, концепция, плюрализм, тенденция.

In the paper national historical conception investigations of post-soviet Russian and Ukrainian scientists are analyzed. Main tendencies of Russian and Ukrainian historical science development in the late 20th – early 21st centuries are outlined.

Key words: historiography, conception, pluralism, tendency.

УДК 94 (477.54) «1865/1914»: [324:342.25]

Н. В. ПРОЦЬ, аспірантка ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків

ВИБОРИ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1865-1914 рр.)

Введення в 1865 р. в Російській імперії губернських і повітових земських установ зумовило затвердження місцевих органів влади і в Харківській губернії. У статті розглядається процес виборів в земства, простежено зміни соціального складу гласних земських установ, участь в них дворянського стану.

Ключові слова: місцеві органи влади, громадянське суспільство, земство, вибори, Харківська губернія.

Постановка проблеми. Уряд Олександра II, слідом за скасуванням кріпосного права, 1 січня 1865 р. ввів в 34 губерніях місцеві органи влади. В країні «Положенням про губернські і повітові земські установи» вперше створювалися місцеві органи самоврядування, що робило перший крок до створення громадянського суспільства в Російській імперії [1].

Цілком закономірно, що такий крок уряду порушив в суспільстві різні думки, точки зору на місце і роль земств в системі державного устрою, викликав інтерес до історії виникнення та діяльності земств у багатьох дослідників [2-5].

Однак, незважаючи на велику кількість літератури по даній проблемі ще багато сторін організації та діяльності земств залишаються недостатньо вивченими. До них слід віднести і проблему соціального складу земств Харківщини, його зміни протягом 1865–1914 рр.

Виходячи з цього, **автор ставить перед собою мету** дослідити участь дворянського стану у формуванні місцевих органів влади, визначити його питому вагу у складі земських установ губернії.

Виклад основного матеріалу. Для вивчення соціального складу земств Харківщини, автор використовує опубліковані та неопубліковані джерела, серед них: офіційне законодавство [1; 6; 11; 12], статистичні матеріали ЦСК Російської імперії по Харківській губернії [7; 9; 13], матеріали Державного архіву Харківської області [8].

Відповідно до реформи в Харківській губернії створювалися губернське і одинадцять повітових земств [6, с. 3].

Вибори гласних в земські установи губернії, як і в цілому по країні, проходили в 1865 р. на основі «Положення» за трьома виборчими куріями: землевласницької, міських і сільських товариств на своїх куріальних з'їздах [6].

Саме поділ виборців на три курії обумовлював всестановий принцип виборності земських установ. Не могли обиратися в гласні: місцеві начальники губерній, віце-губернатор, члени губернських правлінь, губернські та повітові прокурори, і чини місцевої поліції [6, с. 11].

Крім того, позбавлялися права брати участь у виборах: особи молодше 25 років; особи, що знаходилися під кримінальним слідством або судом; особи, зганьблені судом або громадським вироком; іноземці, що не присягнули на підданство Росії [6, с. 4].

Затверджена виборча система комбінувала становий початок з початком майнового цензу, що дозволяло урядові заздалегідь планувати число виборців від станів і регулювати їх співвідношення в земських установах.

Так, в повітові земства губернії, пропонувалося обирати 560 гласних. Вони зі свого середовища обирали 95 губернських гласних [6].

Уряд суворо розписав число гласних для кожного повіту (див. табл. 3), визначивши розмір земельного цензу по куріям і прибутковість господарств. При цьому уряд прагнув поставити власність в рівні умови, незалежно від району проживання, та кількості землі, що знаходилась у землевласників, визначивши середню прибутковість господарств.

Так, в першу курію включалися великі землевласники, як правило, дворяни які володіли не менше 200 дес. землі в західних і північно-західних повітах: Охтирському, Богодухівському, Валківському, Лебединському, Сумському і

Харківському, і 250 дес. в південних і південно-східних: Вовчанському, Старобільському, Ізюмському, Куп'янському та Зміївському [6, с. 37].

Згідно з розпорядженням уряду, по першій курії брати участь у виборах гласних отримали право 1255 великих землевласників [7]. Причому, 730 з них проживали в південних і південно-східних повітах, тобто володіли не менше 250 дес. орної землі [8, с. 7-59].

Крім великих землевласників, в курію входили власники торгових і промислових підприємств або іншого нерухомого майна на суму не менше 15 тис. крб., та ті, що мали річний оборот виробництва не менше 6 тис. крб. В цю ж групу входили, обрані на своїх зборах, уповноважені від священнослужителів, які володіли у повіті церковною землею; повірені і уповноважені від приватних власників, церков, монастирів, компаній і товариств, що володіли в повіті не менше 1/20 частки земельного цензу [6, с. 8]. Від цієї частини власників отримали право обирати гласних 2463 людини. Причому, 1865 чоловік проживали в західних і північно-західних повітах. У цій же курії перебував і 691 представник від священнослужителів [8, с. 7-59].

Усього по першій курії 4409 осіб отримали право обирати 258 гласних повітових зборів, що становило 46,1% від загальної кількості гласних [Підрахунки наші, на підставі 8, с. 7-59]. Участь у виборчих зборах першої курії дрібних землевласників відкривала їм можливість увійти до складу місцевих органів влади, бути причетними до вирішення питань, як життя держави, так і місцевого регіону.

У міську курію входили всі купці, що мали купецькі свідоцтва першої та другої гільдії; власники фабрик та інших промислових або торговельних закладів, які знаходились на міській землі, з річним оборотом не менше 6 тис. крб.; особи, які володіли на міській землі нерухомою власністю, з оподаткуванням в 3 тис. крб., для міст з населенням більше 10 тис. чоловік, і не менше 500 крб. для всіх інших. А також, повірені від приватних власників, церков, монастирів, компаній і товариств, які володіли закладами або майном, зазначеним у цій статті [6, с. 9].

Від міської курії право брати участь у виборах гласних отримали 1916 чоловік з 197030 загальної кількості міського населення. Вони обирали 87 гласних повітових земств, що приблизно становило 15,5% від загальної кількості гласних [Підрахунки наші, на підставі 8, с. 7-59].

Для сільської курії не був встановлений майновий ценз, але була введена система триступневих виборів: сільські товариства посиляли по одному представнику на волосний схід, зі складу волосного сходу обиралися 1/3 виборців на повітовий з'їзд, на якому обиралися гласні до складу повітового земського зібрання [6, с.10].

За нашими підрахунками від сільського товариства право брати участь у виборах гласних одержали 1504 селянина власника. Вони обирали 215 гласних, або 38,4% від загальної кількості [Підрахунки наші, на підставі 8, с. 7-59].

Таким чином, право брати участь у виборчих земських зборах в Харківській губернії отримали 7815 осіб, що склало 0,5% від загальної кількості населення, що проживало в губернії або близько 1% отримали за законом право обирати і бути обраними [Підрахунки наші, на підставі 8, с.7-59; 9, с.40-41]. Виходячи з вищесказаного, ми бачимо, що значну перевагу на виборах у земські установи Харківської губернії отримало дворянство.

Згідно з нашими підрахунками 1 гласного в першій курії обирали 18 виборців; 1 гласного другої курії – 22 виборця, 1 гласного третьої курії обирали 7 виборців.

За результатами виборів 1865 р. в одинадцяти повітових земських зборах Харківщини дворяни займали 39,46% (221 з 560) місць гласних. На другому місці опинилися селяни, які набрали 35,3% (211 з 560) місць. На частку купців припадало 10,89% (61 з 560), духовенства 3,39% (19 з 560), міщан – 2,15% (12 з 560). У Харківському губернському земському зібранні серед виборних гласних скликання 1865 – 1868 рр. дворянству належало 75,8% (72 з 95), селянам – 11,7% місць (11 з 95), купцям – 12,5% (12 з 95) [Підрахунки наші].

В цілому по Російській імперії соціальний склад земських установ за перше триріччя відображають наступні цифри: в повітових земських зборах дворяни становили 42%, селяни – 38%, купці – 10%, духовенство – 6,5%, інші – 3%. У губернських земських зібраннях дворяни становили ще більшу перевагу – 74%, селяни – 10,6%, купці та міщани – 15% [10, с. 141].

Чисельна більшість дворянських депутатів у земських зборах в 1860-ті рр, визначало політику органів місцевого самоврядування, як у повітових, так і в губернському земстві.

Результати виборів 1865 р. як і в подальшому 20-річчі, протягом, якого діяло «Положення», представлені у підсумковій таблиці (див. табл. 3). З даних таблиці видно, що встановлена урядом для губернії загальна кількість земських гласних, за ці роки, за винятком виборів 1880 р., залишалася незмінною. Не змінювалася і загальна кількість гласних губернського земства. Проте деякі зміни ми спостерігаємо в середині груп.

Так, не змінювалася кількість гласних, які обиралися по другій курії в п'яти повітах: Валківському, Вовчанському, Куп'янському, Лебединському, Сумському, і третьої курії в трьох повітах: Охтирському, Куп'янському, Харківському. Деяке скорочення гласних по першій курії в 1871 р. легко компенсувалося призначенням гласних від селянської курії.

12 червня 1890 р. царський уряд, на чолі з Олександром III приймає нове «Положення про земські установи», яке підірвало демократичні основи земської реформи 1864 р. – всестановий вибір, і дозволяло провести у земство ще більше представників від дворян [11].

Згідно з новим Положенням змінювався процес виборів в земські установи: виборчих прав позбавлялися священно- і церковнослужителі; селяни, що належали до складу сільських товариств повіту; особи, які мали купецькі посвідчення першої та другої гільдії, власники торгових і промислових закладів, а також особи іудейського віросповідання [12]. Багато дрібних

власників позбавлялися участі у виборах: обирати уповноважених на попередніх з'їздах мали право лише власники 1/10 цензу, а не 1/20 [12, с. 10].

Крім того, права брати участь у виборчих зборах позбавлялися особи, молодші 25 років; особи, які зазнали суду за злочини та проступки; особи, позбавлені прав стану, або виключені зі служби; особи, які перебувають під слідством і наглядом поліції або судом; особи, позбавлені духовного сану або звання, або виключені з середовища товариств і дворянських зборів [12, с. 11].

Тепер для обрання земських гласних створювалися дві виборчі курії. У першій виборчій курії, якою керував предводитель повітового дворянства, брали участь тільки потомствени та особисті дворяни. У другій курії, під керівництвом голови губернського або повітового міста, всі інші особи, які отримали право брати участь у земських виборах, і представники благодійних, учених і навчальних установ, торговельних і промислових товариств і компаній, які володіли у повіті не менше одного року землею, певного розміру для кожного повіту, або нерухомим майном, оціненим не нижче 15 тис. крб., внаслідок чого більше половини виборців по цій курії позбавлялися права брати участь у виборах [12, с. 9].

Формально, в обранні гласних брали участь і селяни-власники, які збиралися на волосні сходи. Але тут вони обирали лише кандидатів в гласні. З їхнього середовища губернатор призначав гласних повітових земств [12, с. 11].

За новим Положенням загальне число гласних повітових земств зменшилося на 178 осіб. Тепер в повітові земські збори обиралося 382 гласних, з яких в губернське – 60 гласних. Майже 2/3 місць земських гласних виділялося дворянам [12, с. 82]. Згідно з новим «Положенням», для першої курії земельний ценз становив: для Лебединського і Сумського повітів 125 дес., для Охтирського, Богодухівського, Валківського та Харківського повітів – 150 дес., для Вовчанського – 200 дес., для Зміївського, Ізюмського, Куп'янського і Старобільського – 250 дес. [12, с. 108-109].

Право брати участь у виборах гласних отримали 907 дворян, і 903 уповноважених. Всього по цій курії 1810 осіб обирали 230 гласних, що становило 60,2% від загальної кількості обраних гласних [Підрахунки наші: 13].

У другій курії право участі в обранні гласних отримали 1414 осіб, з них 970 осіб уповноважені. У другій курії обирали 37 гласних, які становили 9,7% від загальної кількості обраних гласних [Підрахунки наші: 13]. Від селян, які обирали на волосних сходах кандидатів в гласні, губернатор призначав 115 гласних, що становило 30,1% від загальної кількості обраних гласних [Підрахунки наші: 13].

Всього ж, брати участь у виборах Харківської губернії отримали право 3224 осіб або 0,31% від загальної кількості населення, що проживало в губернії. Уряд не тільки скоротив кількість виборців, а й збільшив кількість гласних першої курії, тим самим зміцнюючи позиції дворян в земських установах і ліквідує навіть видимість безстановості.

Кількість обраних гласних в губернське та повітові земські збори за 1892-1901 рр. представлені в таблиці (див. табл. 4). Виходячи з даних таблиці, ми можемо відзначити, що в деяких повітах представництво дворян в земствах скорочувалося, за рахунок посилення торгово-промислової буржуазії, купців та багатих селян.

Відносна стабільність спостерігається у другій курії. Тут позначається як розширення адміністративних і територіальних кордонів, так і зростання чисельного складу міського населення. Істотну роль відігравав розвиток капіталізму, а саме утворення промислового виробництва та фінансових об'єднань на території Харківської губернії.

Реформа 1890 р. викликала зміни складу повітових гласних. Це добре помітно при порівнянні підсумків виборів 1883 р. і урядового розкладу 1890 р. Гласні повітових земських зборів розподілялися за станами наступним чином.

Таблиця 1
Соціальний склад земських зборів (1883 и 1890 рр.)

	Дворяни та чиновники		Селяни		Купці		Міщани		Дух-во		Всього	
Роки вибо-рів	Абс. числ	% до заг. кіл-ті	Абс. числ	% до заг. кіл-ті	Абс. числ	% до заг. кіл-ті	Абс. числ	% до заг. кіл-ті	Абс. числ	% до заг. кіл-ті	Абс. числ	% до заг. кіл-ті
1883 р.	258	46,3	204	36,4	70	12,5	12	2,14	15	2,7	560	100
Полож. 1890 р..	230	60,2	115	30,1	Міські стани			-----	-----	382	100	
					37		9,7 %					

Таблиця складена автором на підставі: Статистика выборов в земские учреждения 1883-1886 гг. Вып.5 // Статистика Российской империи. – СПб., 1888; Положение о губернских и уездных земских учреждениях, утвержденных 12 июня 1890 г. – СПб., 1890.

Як бачимо, реформа 1890 р. в повітових земських зборах дала значну перевагу дворянам, теж відбувалося і з губернськими гласними.

Кінець 1890-х рр. ознаменувався підйомом суспільно-політичного руху, що вилився в революцію 1905 р.. Після революційних подій політична ситуація в країні залишалася вкрай напружена. Страйки робітників і селянські заворушення, що почалися навесні 1905 р., до осені ще більше загострилися. Торкнулися вони й Харківської губернії.

Для послаблення громадського руху та вирішення земельного питання, Найвищим указом від 5 жовтня 1906 р. було скасовано порядок затвердження губернатором кандидатів у гласні і був відновлений повітовий виборчий з'їзд від сільських товариств. Влада зберегла за собою лише право перевірки повноважень гласних, обраних селянами [14, с. 471].

Вибори, проведені на основі цього указу в 1907 і 1913 рр. (див. табл. 2), не привели до змін в соціальному складі повітових та губернського земств Харківщини. Можна припустити, що висунуті революцією вимоги, і поява нових форм державного правління виявлялися більш привабливими для населення, ніж земства.

Гласні губернського і повітових земств на перших сесіях, якщо на них були присутні 1/3 обраних гласних, приймали присягу і обирали керівників своїх виконавчих органів, якими були губернські та повітові земські управи, створювали з числа гласних комісії, стверджували кошториси доходів і витрат, плани земського господарства та багато іншого [6, с. 25]. 14 жовтня 1865 р. почала роботу перша сесія Харківського губернського земського зібрання. (Відкриття повітових земських зборів відбулося в грудні того ж року).

Таблиця 2
Кількість обраних гласних до повітових земських зборів (1907, 1913 рр.)*

Виборчі повіти	Дворяни		Міщани		Селянські товариства		Губернське зібрання	
	1907	1913	1907	1913	1907	1913	1907	1913
Охтирський	16	17	3	3	8	9	4	4
Богодухівський	14	16	3	3	7	8	4	4
Валківський	14	14	3	3	9	9	3	3
Волчанський	20	21	3	3	9	9	4	4
Змієвський	22	22	3	3	10	11	6	5
Ізюмський	24	24	4	4	10	11	6	6
Купянський	22	21	4	4	11	11	6	6
Лебединський	22	21	4	4	11	8	6	6
Старобільський	24	24	3	3	12	11	7	7
Сумський	24	24	3	3	8	12	6	7
Харківський	22	22	5	4	11	8	5	6
Всього	224	226	38	37	106	111	57	58

Таблиця складена автором на підставі: Харьковские губернские ведомости: 1907, сентябрь; 1913, сентябрь.

Збори скликалися на сесії один раз на рік. Збори могли бути чергові (щорічні) і надзвичайні. Чергові повітові збори скликалися не пізніше жовтня і тривали 10 днів. Розпорядження про відкриття земських зборів надходило від губернатора. Надзвичайні повітові земські збори призначалися міністром внутрішніх справ і скликалися в особливих випадках. Термін повноважень повітових та губернських зборів за «Положенням» дорівнював трьом рокам [6, с. 11].

Головував на повітовому земському зібранні повітовий предводитель дворянства, на губернському – губернський предводитель дворянства, якщо імператор не призначав іншу особу [6, с. 12-14]. На першому засіданні обиралися і члени управи. За законом на чолі управ перебували, обрані на перших сесіях земств голови і члени земських управ [9, с. 112].

Одночасно з головою обиралися, в залежності від необхідності, від 2 до 6 членів управи. Так, наприклад, у 1866 р. губерньська земська управа складалася з 6 членів, в повітових управах було від 2 до 5 членів [15, с. 57-62]. Голова обраної земської управи затверджувався міністром внутрішніх справ, а голови повітових управ і члени губерньської та повітових управ - губернатором [6, с. 15].

Керівний склад губерньської та повітових управ, протягом 1865–1910 рр., представлений в додатку 3. Дана таблиця показує, що як до реформи земських установ 1890 р., так і після, в управі домінували дворяни.

У перші два десятиліття діяльності управ вплив на управу мали купці. Після 1883 р. їх кількість знижується майже в два рази. В Охтирському та Богодухівському, Вовчанському і Зміївському повітах, купецтво зберігає свої позиції, судячи з цього, в цих повітах сильніше була розвинена торгівля, яка сприяла зростанню підприємництва. Селяни тільки в 1865 р. мали перевагу в управах, надалі їх представництво скоротилося вдвічі.

За період від початку введення Положення 1864 р. до контреформи 1890 р. склад дворян в повітових земських управах збільшився з 61,7% до 77,7%, в губерньських – з 80,0% до 100%. Співвідношення різних соціальних груп в земських управах на початку ХХ ст.. відбувалося наступним чином: дворяни і чиновники – 77,7%, селяни – 8,88%, купці та міщани по 6,66%.

Таблиця 3

Кількість обраних гласних до губерньських та повітових земських зборів (1865-1886 рр.)

Виборчий повіт	Всього по 3 куріях		Губерньські земські збори	
	1865	1886	1865	1886
Роки виборів				
Харківський	49	52	9	9
Охтирський	39	40	7	7
Богодухівський	48	42	7	7
Валківський	32	34	6	6
Вівчанський	42	41	7	7
Змієвської	50	49	8	8
Ізюмський	70	72	11	12
Купянський	52	52	9	9
Лебединський	51	49	9	9
Старобільський	64	68	11	11
Сумський	61	59	11	10
Всього	558	558	96	95

Таблиця складена автором на підставі: Харьковские губерньские ведомости, 1865-1886 гг.; Положения о губерньских и уездных земских учреждениях 1 января 1864 г.. – с.50.; ДАХО. Ф.3. Оп. 258. Спр.45; Оп.247. Спр.10; Оп.270. Спр.121; Спр.258; Спр.568; Спр.792.

Таблиця 4
Кількість обраних гласних до губернських і повітових земських зборів (1892-1901 рр.)*

Виборчий повіт	Всього по 3 куріях			Губернські земські збори		
Роки виборів	1892	1895	1901	1892	1895	1901
Харківський	37	39	38	6	6	6
Охтирський	30	30	30	4	3	4
Богодухівський	26	27	27	4	4	4
Валківський	30	30	27	4	4	3
Вівчанський	33	33	35	4	4	4
Змієвської	35	36	36	5	4	5
Изюмський	37	31	36	7	7	6
Купянський	34	31	37	6	5	6
Лебединський	37	35	36	6	6	6
Старобельський	41	38	39	7	7	7
Сумський	42	39	38	7	7	7
Всього	382	369	379	60	57	58

Таблиця складена автором на підставі: Харьковские губернские ведомости, 1892-1901 гг.

Таблиця 5
Керівний склад губернської та повітових земських управ
(1865-1910 рр.)

Виборчий повіт	Дворяни		Міщани		Купці		Селяни	
Роки виборів	1865	1910	1865	1910	1865	1910	1865	1910
Харківський	2	2	---	2	2	---	1	1
Охтирський	2	4	---	---	1	1	1	---
Богодухівський	2	3	---	1	1	---	---	---
Валківський	2	2	---	---	---	---	1	1
Вівчанський	1	2	---	---	1	2	2	---
Змієвської	3	4	---	---	1	---	1	---
Изюмський	3	3	---	---	2	---	---	---
Купянський	2	3	---	---	---	---	1	1
Лебединський	5	4	---	---	---	---	1	---
Старобільський	2	3	---	---	---	---	1	1
Сумський	5	5	---	---	---	---	1	---
Всього	29	35	---	3	8	3	10	4
Губернська управа	4	6	---	---	---	---	1	---

Таблиця складена автором на підставі: Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 г.; Харьковский календарь 1873 г.; ДАХО. Ф.3. Оп.258. Спр. 50, Арк.2-9; Статистика выборов в земские учреждения. – с. 169; ДАХО. Ф.3. Оп. 270. Спр. 859; Свод сведений о земских доходах и расходах, ... о личном составе земских учреждений. – СПб., 1900, с.16-17.; Журналы очередного губернского земского собрания Харьковской губернии 1910 г.- Х., 1910.

Отримані дані свідчать про збереження і навіть про посилення позицій дворян-чиновників у виконавчих органах, що підтверджують висновки послідовників про прагнення царського уряду зберегти панування дворянського стану в державі. Природно селянство, незважаючи на те, що воно становило в земстві близько 10%, не могло впливати на політику земств.

Висновки дослідження. Таким чином, у Харківській губернії протягом 1864–1913 рр. у складі виборців і гласних повітових та губернських земських установ превалювало дворянство. Навіть, незважаючи на те, що після скасування кріпосного права його значення в економічному житті стало падати, в місцевому управлінні дворянство, як і раніше, зберігало провідну роль.

Список літератури: 1. *Полное собрание законов Российской империи* [Текст] : в 55 т. Т.39. Собр. 2-е (1825–1881 гг.). Отд.1. Ст.40457. – СПб., 1865. 2. *Васильчиков А. И.* О самоуправлении: Сравнительный обзор русских и иностранных земельных и общественных учреждений [Текст] : в 3 т. / А. И. Васильчиков. – СПб., 1869-1871. 3. *Веселовский Б. Б.* История земства за сорок лет [Текст] : в 4 т. / Б. Б. Веселовский. – СПб., 1909 – 1911. 4. *Градовский О. Д.* Собрание починений [Текст] : в 2 т. Т.2. История местного управления в России [Текст] / О. Д. Градовский. – СПб., 1899. – 355 с. 5. *Мордовцев Д. Л.* Десятилетие русского земства (1864-1875 гг.) [Текст] / Д. Л. Мордовцев. – СПб.: Тип. А. А. Краевского, 1877. – VI, 373 с. 6. *Положение о губернских и уездных земских учреждениях 1 января 1864 г. с последними изменениями и дополнениями по изд. 1886 г.* [Текст] – Сергиев Посад: Тип. И. И. Иванова, 1915, - 63 с. + 12 л. прилож. 7. *Харьковский календарь* на 1863 г. [Текст] – Х.: Изд. Харьковского статистического комитета, 1864. 8. *ДАХО. Ф.3:* Канцелярия Харьковского губернатора. Оп.258. Спр.45: О доставлении в министерство внутренних дел статистических сведений о землевладельцах, количестве земли и числе лиц, имеющих право участия в выборах за последние трехлетие (1871-1874). 9. *Временник* Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел. Ч.1. – СПб.: Тип. Вульфа, 1866. 10. *История СССР (XIX – начало XX в.)* [Текст] : учебник / Под ред. И. А. Федосова. – М.: Высшая школа, 1981. – 462 с. 11. *Полное собрание законов Российской империи.* Т.10. Отд.1. Ст. 6927. Собр. 3-е. [Текст] – СПб., 1893. 12. *Положение о губернских и уездных земских учреждениях утвержденных 12 июня 1890 г.* [Текст] – СПб., 1890. – 112 с. 13. *Харьковские губернские ведомости.* – Х., 1892 г. 14. *Сборник узаконений и распоряжений правительства о сельском состоянии. Общее положение о крестьянах* [Текст] Изд. 5-е. – СПб., 1909. 15. *Постановления, речи и записки первого Харьковского губернского земского собрания, с 14 октября по 1 ноября 1865 г.* [Текст] – Х.: Тип. И. Д. Гинзбурга, 1866. – XXXVI, 234 с.

Надійшла до редколегії 22.11.2012

УДК 94 (477.54) »1865/1914»: [324:342.25]

Вибори земських установ Харківської губернії (1865-1914 рр.) / Н. В. Проць, аспірантка ХНУ імені В. Н. Каразіна // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2012. - № 65 (971). – С. 56-66. Бібліогр.: 15 назв.

Введение в 1865 г. в Российской империи губернских и уездных земских учреждений обусловило утверждение местных органов власти и в Харьковской губернии. В статье рассматривается процесс выборов в земства, прослежены изменения социального состава гласных земских учреждений, участие в них дворянского сословия.

Ключевые слова: местные органы власти, гражданское общество, земство, выборы, Харьковская губерния.

Maintaining in 1864 in the Russian Empire provincial and district zemstvo establishments, caused the statement of local authorities and in the Kharkov province. In article process of elections in zemstvos, change of social composition of zemstvo establishments, participation of nobility in them is considered.

Keywords: local authorities, civil society, zemstvo, elections, Kharkov Province.

О. В. САМАНЦОВА, канд. іст. наук, доцент ДДПУ, Слов'янськ

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СВІТСЬКОЇ ОСВІТИ У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ кін. XVIII – 30-ті рр. XIX ст.

У роботі автором досліджуються особливості процесу становлення світської освіти в Катеринославській губернії (кін. XVIII – 30-ті рр. XIX ст.). Акцентовано увагу на діях уряду щодо формування системи навчальних закладів губернії та загальних тенденціях розвитку освіти у Новоросійському краї.

Ключові слова: Катеринославська губернія, Новоросійський край, Катеринославський університет, освіта XIX ст., Г. Потьомкін.

Постановка проблеми. Історія становлення національної світської освіти впродовж тривалого часу була прерогативою фахівців педагогічного спрямування. Але початок дослідження розвитку освіти був покладений ще у XIX ст. інтересом громадських діячів та науковців до історії Новоросійського краю, або окремих її територій, де становлення закладів освіти розглядалось як складова історичного розвитку. Таке спрямування мали роботи А. Скальковського, преосв. Гавріїла, Д. Яворницького, Д. Мілера, І. Чернявського тощо.

Радянська історична наука, акцентуючи увагу на створенні «соціалістичної педагогічної школи» й впродовж тривалого часу підтримувала ідею про «... низький рівень розвитку освіти» у краї. Подібні тенденції можна побачити й сьогодні, як приклад «негативного ставлення царату до всього українського». Але на тлі зміни векторів історичних наукових досліджень, обрана проблематика належить до краєзнавчих наукових пошуків. А відтак потребує свого подальшого дослідження в площині історичних процесів на Катеринославщині кін. XVIII – поч. XIX ст. в контексті становлення світської освіти, як складової цього процесу в межах Російської імперії.

Мета статті. Виявити та простежити основні чинники формування світської освіти, форми її прояву, та її взаємозв'язок із загальноросійськими процесами розвитку освіти.

Хронологічні межі визначені часом формування та остаточного становлення території Катеринославської губ. впродовж др. пол. XVIII ст. й часом входження цієї території в загальноросійський історичний простір, як адміністративно-територіальної складової Російської імперії згідно Наказу 8 жовтня 1802 р., та часом складання загальнодержавної освітянської концепції, яка базувалась на: православ'ї, самодержавстві та народності 1833 р. [6, с. 31]. Таким чином хронологічні межі роботи визначаються періодом - кін. XVIII – 30-ті рр. XIX ст.

Виклад матеріалу. Активна зовнішня політика російського уряду впродовж XVIII ст.. призвела до розширення кордонів Російської імперії на Південній

Захід. Саме на цих землях у 1764 р. була створена Новоросійська губернія, яка й дала назву всьому краю.

У 1775 р. Наказом Катерини II уся Новоросія була поділена на дві губернії – Новоросійську та Азовську. Управління ними було доручено головнокомандуючому Новоросійської губернії, генералу-поручику, князю Г. Потьомкіну. Саме з цього часу починається цивільний розвиток краю, його економічне та громадське життя. І вже у 1783 р. на цій території було створено Катеринославське намісництво, яке на той час складалось з 15 повітів, з тимчасово призначеною столицею м. Кременчук.

Остаточне формування меж Катеринославської губернії відбулося з її створенням у 1803 р. Вона була визнана як така, що складалась із 8 повітів, 2 округів та одного градоначальства, із загальною площею 55704,4 квадратних верст. Столицею було призначено м. Катеринослав [7, с. 90].

Впродовж невеликого часу територіальне запусіння змінилось заселенням краю та розбудовою нових міст та містечок наприклад Катеринославу, Павлограду, Мелітополю, Маріуполю, причому «...деякі міста вже були достатньо розбудовані» [9, с. 11]. І, вже через п'ятдесят років, на поч. 40-х рр. XIX ст. населення Катеринославської губ. складала 882750 душ, а у порівнянні із сусідніми губерніями: Херсонська – 949602 душ, Таврійська - 548903 душ та Бессарабська 671914 душ, із загальною кількістю населення у Новоросійському краю 3257747 душ [6, с. 4]. В той час як населення краю сягало 150 тис. душ у 1768 р та 850 тис. через 19 років [5, с. 40].

Таким чином, сформована, як адміністративно-територіальна складова Російської імперії, Катеринославська губ. стала провідною у процесі становлення Новоросійського краю. Це було обумовлено особистим ставленням до цих територій спочатку Єлизавети Петрівни, а потім Катерини II та князя Г. Потьомкіна, який найбільшій увазі приділяв створенню та розбудові міста у Новому краї імені імператриці. Як царедворець зазначав у листі до Катерини II: «... де ж, як не в країні, присвяченій славі Вашої, бути місту із чудових будинків» [9, с. 12]. Під розбудову «міста слави імператриці» планувалося відвести землі на 300 квадратних верст. Треба зазначити, що князь Г. Потьомкін хотів відкрити у Катеринославі третій в Російській імперії університет (на той час Російська імперія мала два університети – С-Петербурзький та Московський), консерваторію та художню академію, перетворивши місто не тільки на торгівельно-промисловий, а й на культурно-науковий центр краю. Ініціатива князя Г. Потьомкіна знайшла підтримку Наказом Імператриці від 4 вересня 1784 р, про створення університету.

Як зазначали дослідники «На заснування університету із Академією (Академія мистецтв) призначається велика сума (більш 300 000 рублів) й визначається кілька осіб, з росіян та іноземців, для отримання посад із добрим утриманням» [4, с. 332]. Для викладання в університеті запрошувались професори із Європи та Росії. На посаду голови художньо-музичної академії був запрошений друг Моцарта італієць Д. Сарті, який з 1784 р. був придворним

капельмейстером в С.-Петербурзі, «... історіограф Гюєн (де Сієппе) із жалуванням 1500 рублів на рік... професор Гібал із жалуванням 800 рублів на рік... професор землеробства Василь Прокопович із жалуванням 600 рублів на рік... титулярний радник, агроном Микола Ліванов із жалуванням також 600 рублів... Для музично-художньої академії при університеті були запрошені викладачі – майстер живопису Василь Неретін, який навчався в Петербурзькій академії мистецтв... а також викладачі Герасим Захарченко й Міхаїл Бухаров із жалуванням кожному по 120 рублів на рік при казенній квартирі та дровах» [10, с. 11; 13; 14].

Але початок чергової російсько-турецької війни 1787 р., смерть «блістаючого» князя Г. Потьомкіна та смерть Катерини II загальмували ідею створення університету, а наказ Павла I від 12 грудня 1796 р. припинив його будівництво більше як на сто років.

Треба відмітити, що Наказом Імператриці від 4 вересня 1784 р. про створення університету відмічалось й про необхідність попередньої навчальної підготовки майбутніх студентів Катеринославського університету шляхом створення народних училищ: «... як до кращого досягнення бажаного успіху з сього закладу, й приготування людей до зручного розуміння вищих наук необхідно... збільшення народних шкіл... розбудувавши у головних містах визначених губерній й області по одному головному народному училищу для великих класів та для підготовки шкільних вчителів» [1, с. 207].

А у травні 1791 р. відбулась значна подія, яка поклала початок становленню світської освіти у краї. Приказ громадського доглядання (общественного призрения – російськ.), усвідомлюючи потребу в освіті та закладах освіти у такому значному краї, але не маючи коштів на їх відкриття, звернувся до дворянського кола із клопотанням про збирання грошових пожертвувань на будівництво народних училищ, великих в губернських, та малих, в повітових містах.

Дворянські спільноти по різному поставились до пропозиції намісника генерал-поручика В. Нечуй-Каховського. Як відзначав науковець І. Чернявський «Дворянські спільноти... не розділяли бажання уряду у розповсюдженні освіти, за виключенням дворян Новомосковського, Полтавського та Градіжського повітів» [8, с. 3]. Так дворяни Полтавського повіту зібрали 2833 руб. (*розрахунок наш*), спрямованих на відкриття у своєму повіті народного училища й на утримання великого народного училища. Дворяни Новомосковського повіту зібравши 1257 руб. (*розрахунок наш*) передали гроші Приказу із тим, «...щоб на ці гроші виховувались діти обох статей із дворян їхнього повіту, список яких... був доданий» [8, с. 3]. Так само й дворяни Градіжського повіту, передавши кошти, акцентували увагу на будівництві будинку для малого народного училища для дітей дворян у м. Кобеляки. Дворяни інших повітів, не дивлячись на їхню інерційність у наказовому порядку повинні були прийняти участь у розбудові народних училищ. Так, дворяни Слов'янського повіту були зобов'язані «...зібрати, обклавши себе

збором по 10 коп. із десятини, 12 тис. руб.,... на які розбудувати у повіті на 12 душ дітей із дворян-сиріт чоловічої статі сирітське дворянське училище» [8, с. 4].

Але, не дивлячись на суперечливі протидії місцевого дворянства, Наказом Імператриці від 12 травня 1792 р. був призначений директор визначених як відкритих у Катеринославі народних училищ. Їм став інспектор кадетського артилерійського та інженерного шляхетського корпусу надворний радник І. Бебер. Крім того, 15 травня 1792 р. комісією були призначені вчителі у головне народне училище м. Катеринослава: «...Якубовський, Саєвський, Савостьянов та Білецький». А вже 15 липня 1792 р. вийшов Наказ Катерини II який категорично повелівав відкрити народні училища в Катеринославському намісництві та Таврійській області. Йдучи на виконання Наказу вже у наступному 1793 та 1794 рр., були відкриті два народних училища в Катеринославському намісництві та одне в Таврійській області.

Перші кроки у розвитку освіти у регіону були достатньо складні, але за браком обсягу ми будемо акцентувати увагу тільки на факті створення народних училищ та інших закладах освіти. А відтак ми зазначимо, що відповідно до збільшення народонаселення та економічного розвитку губернії, зростала й потреба в початковій та фаховій освіті, що зумовлювало відкриття нових навчальних закладів. Так, були відкриті «...губернська гімназія в м. Катеринославі (1 серпня 1805 р.), Катеринославське повітове народне училище (2 серпня 1805 р.), повітові народні училища у м. Павлограді (15 липня 1796 р.), м. Ново-Московську (8 листопада 1807 р.), м. Олександрівську (12 березня 1808 р.), м. Бахмуті (20 липня 1808 р.), м. Нікополі (10 березня 1910 р.)» [4, с. 334].

На виконання розпорядження імператриці Катерини II та імператора Олександра I, народні училища та гімназії почали відкриватися в усіх губерніях та градоначальствах Новоросійського краю та Слобідської України. Так в Херсонській губернії до 30-х рр. XIX ст. було відкрито 2 навчальних заклади – губернська гімназія у м. Херсоні (1815 р.) та повітове народне училище у м. Елісаветграді (1811 р.), а у Таврійській губернії відкрито 13 навчальних закладів.

Таким чином у 1820 рр. в Новоросійському краї налічувалось: за «...відомством Міністерства народної освіти 1 ліцей, 3 гімназії, 7 повітових та 16 приходських училищ, незалежно від приватних пансіонів; за відомством морським 3 училища; за Міністерством внутрішніх справ 2 училища» [6, с. 31]. А на 1830-й р. загальна кількість навчальних закладів відкритих у Новоросійському краї, за матеріалами Ф. Лялікова, дорівнювалась 37 [4, с. 333 - 334].

Проте, треба мати на увазі, що до переліку навчальних закладів Катеринославської губернії не увійшли учбові заклади у різних містах, містечках та колоніях, які утримувались на приватний або громадський кошт, що дає нам можливість збільшити цей показник мінімум у двічі. Так,

наприклад, у 1810 р. тільки в «м. Катеринославі налічувалось сім навчальних закладів, серед яких: губернська гімназія; повітове приходське училище; чоловічий приватний пансіон доктора ізящних наук й кавалера Герна; приватний пансіон колезького радника, доктора філософії й ізящних наук, магістра Любочинського; жіночий приватний пансіон титулярної радниці Арнольд; жіночий приватний пансіон титулярної радниці Понятовської; жіночий приватний пансіон губернської секретарші Следкіної». [2, с. 444].

Крім того, як зазначав арх. Гавріїл «...окрім столиці, не багато в Росії губернських міст, у коїх би, по цивільному відомству стільки було учбових закладів, скільки у Катеринославі» [2, с. 444].

Наступним чинником, який сприяв розвитку освіти губернії, було забезпечення навчальних закладів науковою та фаховою літературою. Як зазначав дослідник М. Мурзакевич на потребу бібліотечної справи «...Всяка, скільки не будь освічена людина знає користь й необхідність читання... Книжкові лавки в невеликій кількості існування, при обмежених можливостях ніколи не можуть задовольнити освічений попит бажаючих... Існуючі при учбових закладах бібліотеки складають власність закладів й притому спеціальних, за своїми правилами не завжди та й усіх можуть задовольнити» [6, с. 38]. У свою чергу, збільшення освічених людей впливає на розвиток бібліотечної справи крізь потребу до таких закладів.

Початок створення книжкового фонду губернії розпочався створенням бібліотеки Катеринославського університету, до якої князь Г. Потьомкін передав у користування 1500 томів, які він купив у місцевого архієпископа члена С.-Петербурзької Академії наук, С.-Петербурзького Вільного економічного товариства, Лондонської Академії старожитностей Є. Булгаріна за 6000 рублів, яку той зібрав, будучи ще за кордоном [10, с. 13-14]. Однак, смерть князя зупинила цей процес, й перша публічна бібліотека виникла у м. Катеринославі тільки у 1842 р.

Цей приклад скоріш підтверджує загальну тенденцію розвитку бібліотек у Новоросійському краї, та їх залежності від приватної ініціативи того часу. Першою крайовою бібліотекою стала бібліотека, відкрита у м. Одесі у 1828 р. В сусідніх губерніях цей процес розпочався трохи пізніше. Так у м. Кишиневі бібліотеку було відкрито у 1831 р.; у м. Симферополь у 1835р.; у м. Керчь у 1840 р. тощо.

Невелику відмінність у часі створення мали фахово спрямовані бібліотеки краю. Так, бібліотека відомства Черномоського флоту й портів у м. Миколаїві була створена у 1803 р., бібліотека Рішельєвського Ліцею м. Одеса у 1817 р., Херсонського училища торгового мореплавства у 1834 р. тощо. А загальна кількість збережень на кінець 30-х рр. ХІХ ст. у Новоросійському краї сягала 109262 одиниць збереження, а в Катеринославській публічній бібліотеці 2598 томів [4, с. 340-341].

Висновки і перспективи подальших досліджень.

- Формування території Катеринославської губернії та його заселення

відбувалося впродовж XVIII ст. внаслідок активних дій російського уряду, що зробило його на поч. XIX ст. одним із заселених та економічно значущих регіонів Новоросійського краю.

- Вага регіону в контексті російської імперської економіки була зумовлена наявністю вільних родючих земель, придатних для ведення сільськогосподарської діяльності, корисних копалин (срібло, руда, вугілля), виходом до морів (Чорного та Азовського), та наявних шляхів сполучення.

- Перетворення Катеринославської губернії на культурно-науковий центр Новоросійського краю в кін. XVIII ст. було зумовлено, по-перше, стрімким зростанням народонаселення та економічним розвитком території, що дає нам підставу виділити два періоди у цьому процесі:

перший – визначається часом правління Катерини II, та особистим ставленням графа Г. Потьомкіна до цього регіону, що реалізувалось закладенням третього в російській імперії університету, та створенням у подальшому головного народного училища у м. Катеринославі (1792 р.);

другий – визначається часом правління Олександра I та Миколи I (до 1832 р.). В цей час на території Катеринославської губернії, Новоросійського краю та Слобідської України відбулось масове відкриття навчальних закладів.

- Ініціатором становлення світської освіти в губернії та Новоросійському краї виступав царський уряд шляхом видання указів, організації фінансування, забезпечення викладацьким штатом, підтриманий ініціативами та коштами приватних осіб та суспільних міських громад.

- В свою чергу на початковому етапі уряд не мав широкої підтримки місцевого дворянства, за виключенням трьох повітів, у питанні становлення закладів освіти, а найбільше у питанні збирання коштів на їх організацію та утримання.

- Відкриття навчальних закладів в Катеринославській губернії в цей час ще не має чіткої підпорядкованості, але вже свідчить про бажання уряду до створення єдиної освітньої системи, та включення в неї учбових закладів Новоросії та Слобожанщини.

- Систему навчальних закладів Катеринославської губернії складали гімназії, великі та малі народні училища, приватні та «колоніальні» навчальні заклади, метою яких було сприяння оволодінню місцевого населення науками та фаховим знанням.

- Учбові заклади утримувались як за державний, так й за громадський та приватний кошт, або кошт «колоній».

- Другою складовою формування знання у губернії та краї виступають створені публічні та спеціалізовані бібліотеки, які набули свого значного поширення тільки з кін. 30-х рр. XIX ст.

• Невеликий обсяг статті не дає нам можливості висвітлити усю складність процесу створення навчальних закладів у Катеринославській губернії того часу, але дає можливість стверджувати про актуальність обраної проблематики та необхідності її подальшого дослідження.

Список літератури: 1. *Об учреждении Университета в Губернском городе Екатеринославского наместничества.* // Полное собрание Законов Российской империи. – Спб., 1830. – Т. XXI. – с. 207. 2. *Архиепископ Гавриил.* Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае период от основания в Новороссийском крае Новой Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской Епархии. С 1751 по 1786 год // Записки Одесского Общества истории и древностей. – 1853. – Т. 3. – С. 79 – 129. 3. *Комарницкий* Исторический очерк общих гражданских учреждений Новороссийского края. (Речь) / Комарницкий. – Одесса: Типография Л.Нитче, 1849. – 71 с. 4. *Ляликов Ф.* Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае / Ф. Ляликов // ЗООИД. – Одесса – Т. 2. – 1848. – С.330-356. 5. *Миллер Д. П.* Заселение Новороссийского края и Потемкин / Д. П. Миллер.- Харьков. Первая типо-литография М.Зильберберг и С-вья, 1901. – 40 с. 6. *Мурзакевич Н.* Очерки успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатипятилетие, т.е. с 1820-го по 1846 год / Н. Мурзакевич.- Одесса. [Б.в.], 1946 – 88 с. 7. *Саманцов О. П.* Особливості процесу заселення Новоросійського Краю Сербами (XVIII ст.) / О. П. Саманцов // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди . – Харків: Колегіум, 2012. – С. 88-91. 8. *Чернявский И. М.* Материалы по истории народного образования в Екатеринославском наместничестве при Екатерине II и Павле I. 1784-1805 / И. М. Чернявский. – Екатеринослав: Типо-литография губернского правления, 1895. – 36 с. 9. *Щебальский П.* Потемкин и заселение Новороссийского края / П. Щебальский.- СПб.: Тип. университета (Катков и К.), 1868. – 21 с. 10. *Яворницкий Д. И.* История города Екатеринослава / Д. И. Яворницкий (интернет ресурс) - www.gorod.dp.ua/history/doc/yavor01-05.pdf.

Надійшла до редколегії 19.11.2012

УДК 94 (477.6)''18''

Становлення та розвиток світської освіти у Катеринославській губернії кін. XVIII – 30-ті рр. XIX ст. / О. В. Саманцова, канд. іст. наук, доцент ДДПУ, Слов'янськ // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2012. - № 65 (971). – С. 67-74. Бібліогр.: 10 назв.

В работе автором рассматриваются особенности процесса становления светского образования в Екатеринославской губернии (кон. XVIII нач. XIX ст.). Внимание акцентировано на действия правительства, направленные на создание светских учебных заведений в губернии и тенденциях этого процесса в Новороссийском крае.

Ключевые слова: Екатеринославская губерния, Новороссийский край, Екатеринославский университет, система образования XIX в., Г. Потемкин.

In this paper the author discusses features of the process of becoming a secular education in the province of Ekaterinoslav (late XVIII beginning. XIX century. Puts more emphasis on government action aimed at the establishment of secular schools in the province and the trends of this process in the Novorossiysk region.

Keywords: Ekaterinoslav Province, Novorossiysk Territory, Ekaterinoslav university, education in the nineteenth., G. Potemkin.

УДК 94(47).083 : 328.183 : 342.53

В. В. СИЧОВА, д. держ. упр., професор ХРІДУ НАДУ при Президентіві України, Харків

ДІЯЛЬНІСТЬ МАКСИМА КОВАЛЕВСЬКОГО ЩОДО УКРІПЛЕННЯ МІЖНАРОДНОГО МИРУ ТА СПІВРОБІТНИЦТВА (НА ПОЧАТКУ XX СТ.)

У статті проаналізовано діяльність відомого правознавця, соціолога, суспільного діяча Максима Ковалевського щодо набуття Державною думою Росії повноважень визначати основи зовнішньої політики держави. З'ясовано його роль у підвищенні статусу Міжнародного парламентського союзу, в об'єднанні російських та європейських парламентарів у справі укріплення міжнародного миру та співробітництва.

Ключові слова: М. М. Ковалевський, Державна дума Росії, зовнішня політика, міжнародний мир, Міжпарламентський союз.

Постановка проблеми. Забезпечення миру та міжнародної безпеки залишаються основною проблемою сучасності. Україна як член-засновник Організації Об'єднаних Націй, створеної для підтримки міжнародного миру і розвитку співробітництва у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального та гуманітарного характеру, неодноразово підкреслювала, що відкидає використання сили чи загрози силою як засіб вирішення міждержавних проблем. В умовах розвитку демократії зростає роль парламентів, як органів державної влади, до повноважень яких належить визначення засад зовнішньої політики. У даному контексті цікавим представляється досвід українського / російського парламентаризму початку XX ст. на прикладі діяльності депутата першої Державної думи Російської імперії від Харківської губернії Максима Максимовича Ковалевського (українця за походженням), видатного суспільно-політичного діяча, ученого-соціолога, правознавця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль М. М. Ковалевського у налагодженні міжпарламентського співробітництва (в якості голови делегації російської Державної думи першого скликання на 14-й конференції Міжпарламентського союзу в Лондоні) з метою укріплення міжнародного миру висвітлюється в статтях дореволюційних авторів [1; 2], деяких сучасних, в основному російських дослідників [3; 4]. Проте до сьогодні відсутнє системне дослідження діяльності М. М. Ковалевського у справі укріплення миру та міжнародного співробітництва, що посилює інтерес до зазначеної теми.

Метою даної статті є аналіз діяльності М. М. Ковалевського як депутата першої Державної думи Російської імперії у справі укріплення міжнародного миру та співробітництва.

Виклад основного матеріалу. М. М. Ковалевський був обраний депутатом Державної Думи (нижньої палати парламенту) першого скликання 26 березня 1906 р. від Харківської губернії як кандидат Партії народної свободи (кадетів) від курії землевласників [5, ф. 523, оп. 1, спр. 413, арк. 22, 25, 26; 6, ф. 1072, т. 9, арк. 276, 279, 285, 295, 296, 304; 7, ф. 1327, оп. 1, 1 созыв, спр. 47, арк. 70; 8, с. 167]. У Думі він очолив фракцію демократичних реформ.

Протягом роботи в нижній палаті російського дореволюційного парламенту першого скликання М. М. Ковалевський постійно нагадував Думі про необхідність розглядати питання зовнішньої політики. Нарікаючи на те, що ані в тронній промові, ані в «Основних законах», ані в Установленнях про Державну думу та Державну раду не було жодного слова про участь представницьких палат в обговоренні питань зовнішньої політики, професор вирішив за необхідне включити в думський адрес (відповідь на промову імператора) декілька слів, які свідчили про депутатську готовність вважати й ці питання для себе не чужими [9, с. 73]. Він наполягав на внесенні доповнення, що відобразило б основні напрями зовнішньої політики: «Оновлена Росія, що побудувала своє життя на началах свободи й самовизначення як окремих осіб, так і цілих національних груп, збереже належне їй місце у ряді інших великих держав. До головної своєї турботи про незалежність і цілість Імперії... вона приєднає й піклування про збереження права та справедливості у відносинах всіх націй між собою і особливо в їх відносинах до слов'янства. Точка зору Думи (представництва всього народу) зводиться до бажання зберегти мир і добрі відносини з усіма державами» [10, стб. 220]. Проте Дума побоюючись, що зовнішня політика не є предметом її компетенції, не ухвалила поправку М. М. Ковалевського.

Хоча дореволюційний парламент Російської імперії був позбавлений можливостей визначати основи зовнішньої політики держави, своїми промовами М. М. Ковалевський сприяв формуванню уявлень депутатського корпусу про справжні повноваження Державної думи. Він не пропускав жодного випадку, щоб нагадати Думі, що країна живе не одним лише внутрішнім життям, але й життям міжнародним. Цікаво, що деякі депутати пов'язували подальшу діяльність М. М. Ковалевського з роботою в міністерстві закордонних справ. Так, коли палацовий комендант генерал Д. Ф. Трепов і міністр закордонних справ О. П. Ізвольський стали вести переговори з лідерами лібералів про створення коаліційного міністерства, коли виникли наполегливі чутки про можливість думського міністерства, селянський депутат А. Ф. Грабовецький представляв Ковалевського на посаді міністра закордонних справ: «Кому ж, як не Максиму Максимовичу з іноземцями возитися» [11, с. 224; 12, с. 115]. На відміну від депутатів, ані С. Ю. Вітте, ані представники кабінету І. Л. Горемікіна жодного разу не звернулися до М. М. Ковалевського з

пропозицією увійти до уряду, вважаючи його, мабуть, дуже непоступливою людиною.

Та все ж він представляв інтереси Росії на міжнародній арені як делегат російського парламенту на конференції Міжнародного парламентського союзу (міжпарламентської асоціації миру). Так, 6 червня 1906 року президенти британської та французької парламентських груп міжнародного третейського суду лорд Уердель і барон д'Естурнель де Констан в консультативному режимі запропонували російським політичним діячам утворити відповідну парламентську групу для участі в конференції Міжпарламентського союзу в Лондоні. Вони надіслали програму й список членів французької парламентської групи (450 осіб) міжнародного третейського суду, діяльність якої була спрямована на досягнення поступової заміни в міжнародних відносинах насильницьких засобів вирішення зіткнень правовими засобами. д'Естурнель де-Констан надіслав також листи М. М. Ковалевському та М. Я. Острогорському з проханням підтримати цю пропозицію, сподіваючись, що російський парламент буде мати своїх представників на 14-й конференції Міжпарламентського союзу в Лондоні, в липні 1906 р. [10, стб. 968, 969.]. Конституційна Європа рішуче визнала Думу представницькими зборами.

Слід зазначити, що Міжнародний парламентський союз для встановлення третейського розгляду між державами був створений у 1889 р., за ініціативи відомих пацифістів Рендала Кремера й Фредеріка Пассі, при діяльній участі Пилипа Стангопа (лорда Уерделя) й Леона Буржуа, 10 членів англійської палати общин і 30 депутатів французької палати. «Парламент миру», як його назвали 99 депутатів-учасників шести парламентів першої конференції в Парижі (1889 р.), було створено з метою встановлення третейського розгляду. Це було міжнародне об'єднання, ініційоване знизу, представниками різних верств суспільства, політичною елітою, а не керівниками держави. Міжпарламентський союз грав велику роль у миротворчих процесах, а значне число його діячів, у тому числі Ф. Пассі, Р. Кремер, його перший генеральний секретар А. Гоба, подальші голови О. Беєрнарт, Ф. Бюїссон були нагороджені Нобелівською премією миру, причому Ф. Пассі отримав першу з них у 1901 р. Діяльність цієї організації суттєво вплинула, зокрема, на активізацію міжнародної діяльності верховної влади Росії. Саме за ініціативи російського імператора Миколи II у Гаазі у 1899 та у 1907 рр. пройшли дві конференції миру. Після першої Гаазької конференції державам були спрощені умови звернення до третейського суду. Результатом роботи другої стало підписання Конвенції про мирне розв'язання міжнародних зіткнень. У 1905 р. на 13-й (Брюссельській) конференції Міжпарламентського союзу представник американської групи Річард Бартольд запропонував проект утворення міждержавної організації – конгресу націй з представників, обраних парламентами всіх народів [2, с. 144, 145, 147]. Спеціальна комісія, створена за даною пропозицією з семи видатних діячів Міжпарламентського союзу (представників чотирьох країн), визнала, що дана організація набуде характер та

функції справжнього міжнародного представництва, коли його члени будуть обиратися представниками виборних палат різних країн [2, с. 154–155]. Це питання мало бути розглянуто на 14-й конференції міжпарламентської асоціації миру.

М. М. Ковалевський знав, що Міжпарламентський союз мав статус неурядової організації. Як конституціоналіст, ліберал, прихильник встановлення в Росії громадянського суспільства він ініціював доручити комісії зі складання Наказу (так званій, комісії 19-ти, яку сам і очолював), виробити форму висловлення співчуття Думи інституту третейського розгляду в міжнародних справах [11, с. 224]. Професор указував на необхідність написання у відповідь заяви про наміри першодумців: «Було б важливе нам заявити про те, що ми не маємо наміру ухилятися від зовнішньої політики, що цікавить нашу вітчизну, і що ми маємо намір проводити начала права та справедливості у відношенні до всіх народів Європи й Америки» [10, стб. 969]. За рішенням Думи листа було передано до комісії 19-ти, де під керівництвом М. М. Ковалевського була складена заява, в якій наголошувалося, що пропозиція лорда Уерделя й барона д'Естурнеля де-Констана зустріла жвавий відгук серед парламентаріїв Росії; депутати запевняли, що вони не лише вітають ідею миру, ненавидять насильство у всіх його проявах, а й прагнуть проводити ідею права та справедливості у міжнародних відносинах [10, стб. 968–969; 5, ф. 927, 1910, оп.1, спр. 22, арк. 1–3]. За спогадами О. Васильєва, вже в другій половині червня утворилася російська парламентська група (так зване, товариство третейського розгляду) на чолі з М. Ковалевським, до якої записалася досить велика кількість представників всіх думських фракцій [2, с. 148].

Після цього, 30 червня 1906 р., депутатам Державної думи надійшла телеграма з привітаннями та офіційне запрошення на міжпарламентську конференцію в Лондоні від членів англійської палати общин і секретаря міжнародного комітету з вирішення суперечностей третейським судом (Р. Кремера): «326 членів найстарішого в світі парламенту вітають членів самого юного російського парламенту та сподіваються зустрітися з його представниками на міжпарламентській конференції, що відбудеться у Вестмінстерському палаці» [10, стб. 1853].

М. М. Ковалевський перший відгукнувся з думської кафедри на отриману телеграму з Лондона [11, с. 225], зазначивши, що потрібно послати текст з великою кількістю підписів приватним шляхом, а не від голови Думи: «Бажано, щоб від Державної Думи, точніше, від товариства третейського розгляду, яке виникло при парламенті, було відправлено певне число делегатів до Лондона, які б взяли участь у міжнародній конференції» [10, стб. 1854, 1858]. Діяльність М. М. Ковалевського високо оцінив депутат першої Думи О. В. Васильєв, який зазначав: «Майбутнім істинним представникам Росії перша Дума в засіданні 30 червня 1906 року залишила заповіт з'явитися знову ініціаторами здійснення цієї ідеї і разом із нею вічного Божия миру на землі» [2, с. 156].

У відповідь на офіційне запрошення англійських парламентарів, за пропозицією кадета В. Д. Набокова, на загальному засіданні Думи 3 липня 1906 р. була обрана депутація на 14-ту Лондонську конференцію Міжпарламентського союзу з шести осіб: М. М. Ковалевський, який отримав 304 виборчі записки, голова, Ф. І. Родічев (259), О. В. Васильєв (256), О. О. Свечин (246), М. Я. Острогорський (187), О. Ф. Аладьїн (158) [10, стб. 1941; 2, с. 148, 151; 1, с. 90, 91].

На жаль, делегатам від російського парламенту судилося бути присутніми лише на відкритті 14-ої конференції Міжпарламентського союзу та виступити з вітальною заявою. Вони приїхали до Лондона ввечері 9 липня 1906 р., дізнавшись про розпуск Державної Думи (8. 07. 1906 р.). Не знаючи всіх подробиць про наслідки цієї події, російські депутати сумнівалися щодо доцільності їхньої участі в роботі конференції міжпарламентської асоціації миру. Водночас, вони не хотіли поїхати з Лондона без пояснення причин. Тому прийняли рішення, що на початку засідання (10. 07. 1906 р.) М. М. Ковалевський зробить від їхнього імені відповідну заяву, текст якої складе з М. Я. Острогорським [2, с. 151; 9, с. 78].

Засідання 14-ої міжпарламентської конференції Міжнародного третейського суду відкрилося вітальними словами лорда Уерделя. Перший міністр Англії сер Генрі Кемпбелл-Баннерман також висловив симпатії до Державної думи й вітання делегатам самого юного парламенту, закінчивши свою промову словами: «Дума померла, хай живе Дума!» (*La Douma est morte; viva la Douma!*). У відповідь, після промови графа А. Аппонї (Угорщина), виступив М. М. Ковалевський [2, с. 153]. У заяві він зазначив, що російська парламентська делегація з'явилася «від імені російської нації...для того, щоб взяти участь у великій справі правди й справедливості», якій себе присвятили діячі Міжпарламентського союзу. Голова російської депутації підкреслив нерозривність прагнення свободи, правопорядку лише шляхами мирного розвитку та законності як в середині країни, так і в міжнародних відносинах. Він переконував присутніх, що російська парламентська делегація повертається до батьківщини «з непохитною рішучістю продовжувати велику боротьбу за правду, за нашу свободу й за мир всесвіту, відтепер нерозривні», чим викликав грандіозну овацію [1, с. 92]. Хоча делегати російського парламенту від участі в засіданні відмовилися, все ж прем'єр міністр Англії сер Генрі Кемпбелл-Баннерман вбачав у присутності російської делегації на конференції Міжпарламентського союзу «прекрасну привістку» для всього руху миру та майбутнього Європи. За пропозицією бельгійського сенатора, юриста Ла-Фонтена (голови Міжнародного бюро миру у 1907–1943 рр.), конференція визнала делегатів з Росії своїми повноправними членами [2, с. 152, 154; 1, с. 92, 93].

На жаль, основне положення в статуті Міжпарламентського союзу – про право кожного члену парламенту бути членом конференції – залишилося без змін після Лондонської конференції 1906 р. Водночас символізм присутності

російської думської делегації на 14-й конференції Міжпарламентського союзу полягав у тому, що її представники були обрані від повного складу парламенту, на відміну від більшості депутацій до даної організації, члени яких з власного почину цікавилися питаннями міжнародних відносин. Тож російська делегація надавала більш високого статусу самому Міжпарламентському союзу.

Завдяки наполегливості та активній діяльності М. М. Ковалевського, депутатами першої Державної думи була покладена традиція участі російських / українських парламентських делегацій у роботі конференцій міжпарламентської асоціації миру. Цікаво зазначити, що серед депутацій дореволюційної Державної думи було два представники від українських губерній: Харківської (М. М. Ковалевський) та Чернігівської (О. О. Свечин). Традиція, започаткована М. Ковалевським на поч. ХХ ст., відновилася в перший період незалежності України. У вересні 1999 р., за рішенням Верховної Ради України, була створена Національна парламентська група України (у складі всього українського парламенту) з метою вступу до Міжпарламентського союзу та подальшої участі в його роботі. Кабінет Міністрів України мав забезпечити членський внесок Верховної Ради України до бюджету Міжпарламентського союзу в сумі 53 тис. 700 швейцарських франків [13]. З того часу до сьогодні Національна група України бере участь у конференціях Міжпарламентського союзу, у тому числі у 127-ій Асамблеї Міжпарламентського союзу на тему «Охорона різнобарв'я для захисту миру в сьогоднішньому глобальному світі», яка відбулася 21–26 жовтня 2012 р. у Квебеку (Канада).

З 1914 р. Максим Максимович Ковалевський став головою Російського (Петербурзького) відділення Міжнародного товариства «Мир» [3, с. 256; 4, с. 607; 14]. Вчений був принциповим ворогом війни та прихильником виключно мирних шляхів розв'язання різнобічних міжнародних конфліктів. За запрошенням англійського уряду М. Ковалевський був членом Верховного Трибуналу для вирішення спорів між США та Канадою [15, с. 52]. Перебуваючи на лікуванні в Карлсбаді у 1914 р., з початком війни був затриманий в якості заручника. Такий поворот подій у міжнародних відносинах став для нього важким ударом. Звичайних дипломатичних заходів було недостатньо для його звільнення. За нього клопотали законодавчі установи, міжнародна спільнота і трохи не довелося повернути до цієї справи іспанського короля, президента США Вільсона і навіть потурбувати Папу Римського. Але австрійці наполегливо його не випускали. Лише через 7 місяців вдалося його звільнити: в лютому 1915 р. професор отримав свободу.

Повернувшись (через Румунію) до Росії, Максим Ковалевський підтримав заклик М. Горького, О. І. Купріна до російської інтелігенції присвятити свої сили служінню «загальноросійської свободи, без відмінностей партій і напрямків». Він визначав Першу світову війну як імперіалістичну з боку усіх держав, що воювали, підкреслював, що вона «не викликана необхідністю», їй «можна було запобігти шляхом мирного улагоджування спірних питань» [3, с. 256].

Висновки з даного дослідження. Таким чином, парламентська діяльність М. М. Ковалевського сприяла формуванню уявлень дореволюційних депутатів про повноваження Державної думи Російської імперії щодо визначення основ зовнішньої політики держави. Завдяки його зусиллям, авторитету й керівництву російською думською делегацією на 14-й конференції міжпарламентської асоціації миру в Лондоні було підвищено статус Міжпарламентського союзу, об'єднано зусилля російських та європейських парламентарів у справі укріплення міжнародного миру та співробітництва. Без перебільшення можна вважати Максима Ковалевського засновником традиції участі українських парламентських делегацій у конференціях Міжнародного парламентського союзу, і навіть провісником європейської інтеграції.

Список літератури: 1. *Депутаты Государственной Думы в Лондоне* // Семенюта П. П. Первая Государственная Дума. Ее жизнь и смерть: в очерках и картинах / П. П. Семенюта. – СПб., 1907. – С. 90 – 94. 2. *Васильев А.* Идея парламента мира и Первая Государственная Дума / А. Васильев // К 10-летию Первой Государственной Думы 27.04. 1906 – 27.04. 1916 : Сб. ст. переводимцев : Н. А. Бородин, Л. М. Брамсона, А. Н. Букейханова, А. В. Васильева и др. – Пг., 1917. – С. 144 – 156. 3. *Хайлова Н.* Ковалевский М. М. / Н. Хайлова // Политические партии России к. XIX – первая треть XX в. – М., 1996. – С. 255 – 256. 4. *Шевырин В. М.* Ковалевский Максим Максимович / В. М. Шевырин // Отечественная история : энциклопедия : в 5 т. – Т. 2. Д – К / Редкол. В.Л. Янин (гл. ред.) и др. – М., 1996. – С. 607 – 608. 5. *Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ).* 6. *Российская национальная библиотека (РНБ).* Отдел рукописей. 7. *Российский государственный исторический архив (РГИА).* 8. *Сичова В. В.* Першодумці від Харківської губернії / В. В. Сичова // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2001. – № 526. – Сер. Історія. – Вип. 33. – С. 166 – 176. 9. *Ковалевский М. М.* Моя жизнь (Из воспоминаний М. М. Ковалевского) М. М. Ковалевский // История СССР. – 1969. – № 4. – С. 62 – 79. 10. *Государственная Дума России.* Стенографические отчеты. Созыв первый. Сессия первая. – СПб., 1906. 11. *Кузьмин-Караваев В. М. М.* Ковалевский в первой государственной Думе / В. Кузьмин-Караваев // К 10-летию 1-й Государственной Думы. 27 апреля 1906 – 27 апреля 1916. : сб. ст. переводимцев. – Пг., 1917. – С. 221–226. 12. *Извольский А. П.* Воспоминания ; пер. с англ. А. Сперанского / А. П. Извольский. – М., 1989. – 192 с. – Серия : Из истории дипломатии. 13. *Постанова Верховної Ради України* «Про створення Національної парламентської групи України з метою вступу до Міжпарламентського Союзу та подальшої участі в його роботі // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – N 45. - Ст. 402. 14. *Усенко І. Б.* Ковалевський Максим Максимович / І. Б. Усенко // Енциклопедія історії України. – Т. 4 : Ка - Ком / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут – К., 2007. – С. 377. 15. *Ніколаєнко Н. В.* Лібералізм як властивість особистості М. М. Ковалевського та її значення для розбудови сучасної української державності / Н. В. Ніколаєнко // Право і суспільство : наук. журнал. – № 5/2010. – С. 50–54.

Надійшла до редколегії 01.11.2012

УДК 94(47).083 : 328.183 : 342.53

Діяльність Максима Ковалевського щодо укріплення міжнародного миру та співробітництва (на початку XX ст.) / В. В. Сичова, професор кафедри соціальної і гуманітарної політики ХарРІ НАДУ при Президентові України // Вісник НТУ «ХП».

Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2012. - № 65 (971). – С. 74-81. Бібліогр. : 15 назв.

В статье проанализирована деятельность известного правоведа, социолога, общественного деятеля М. М. Ковалевского относительно приобретения Государственной думой России полномочий определять основы внешней политики государства. Выяснена его роль в повышении статуса Международного парламентского союза, в объединении российских и европейских парламентариев в деле укрепления международного мира и сотрудничества.

Ключевые слова: М. М. Ковалевский, Государственная дума России, внешняя политика, международный мир, Межпарламентский союз.

The article presents the analysis of the activity of the known legist, sociologist, social activist of Maksim M. Kovalevskiy in relation to acquisition by State Duma of Russia authority to determine the bases of foreign policy of the state. It is made clear his role in the rise of status of the Inter-Parliamentary Union, in the consolidation of the Russian and European members of parliament on affair of strengthening of international peace and cooperation.

Keywords: M. Kovalevskiy, State Duma of Russia, foreign policy, international peace, Inter-Parliamentary Union.

УДК 94(477.54)

С. С. ТЕЛУХА, канд. іст. наук, ст. викладач НТУ «ХПІ»

МИТРОПОЛИТ АНТОНІЙ (ХРАПОВИЦЬКИЙ) – АДЕПТ МОНАРХІЧНОГО СПОСОБУ ПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ

В статті розкрито політичну позицію одного з визначних діячів Російської православної церкви митрополита Антонія (Храповицького) напередодні та під час революційних подій 1917-1918 рр. Досліджено монархічні погляди Владики Антонія та їх значення в житті митрополита, висвітлено його ставлення до змін в суспільно-політичному житті в Росії.

Ключові слова: митрополит Антоній (Храповицький), Російська Православна церква, монархія, революція, духовенство.

Постановка проблеми. В сучасній історичній науці дослідження взаємодії церковних інститутів, суспільства та держави характеризується широким інтересом та зацікавленістю. Існуючий механізм взаємодії та впливу релігійних установ на культуру, суспільство, націю зумовлює розвиток процесів загальнодержавного значення.

Мета статті. Висвітлення поглядів представників вищого церковного духовництва щодо змін політичної кон'юктури в державі є малодослідженою та досить актуальною проблемою.

Виклад основного матеріалу. В дореволюційній Росії православна церква займала важливу соціально-політичну нішу. Вона була фактично складовою частиною державного апарату – «міністерства православного віросповідання», яке визначало напрямок навчання та виховання в школі, від імені держави вело акти громадського стану, впливало на суд, армію, пресу [8, с. 7]. Крім того,

церква та її ієрархи була великим ідеологічним інститутом, здатним впливати не лише на духовне життя суспільства, а й задавати свої політичні орієнтири.

Вищі церковні ієрархи в Україні були переконаними монархістами. Так, вікарний єпископ Никодим (Кротков) ще напередодні Лютневої революції разом з іншими київськими священнослужителями звернулися до царя з проханням розпустити Державну думу. Послідовний адепт єдиної і неподільної Росії, він різко виступав проти автокефалії української православної церкви. Саме Никодим, заручившись підтримкою патріарха Тихона, домогся обрання митрополитом Київським і Галицьким непохитного монархіста Антонія (Храповицького), який свою відданість імператору виклав у прикметній формулі: «Від вірності Цареві мене може звільнити лише його невірність Христові» [8, с. 11].

Олексій Павлович Храповицький здобувши блискучу освіту, авторитет, суспільне визнання, завжди був прихильником монархічного способу правління державою. Митрополит Антоній відстоював принципи, популярного в той час серед православних церковників вислову: «Царське самодержавство повинно зберігтися в повній недоторканості та необмеженості» [8, с. 11].

Цар для нього особа вельмишанована та найважливіша в країні. Заслугує уваги погляд Владика Антонія на роль самодержця в суспільстві та релігії та подолання романтизму, який мав місце в уявленнях про царя серед православних віруючих. Владика Антоній говорив, що його намагаються бачити в якомусь незвичному світлі, хочуть бачити його не лише політичним, а й духовним вождем [3, с. 5]. Таке розуміння його посади, писав Владика, є помилковим, адже духовним вождем народа повинен бути патріарх, а від царя можна чекати лише вірності церкві та справедливого правління. Цар – носій влади, державної сили при церкві та її захисник.

Митрополит Антоній реально дивився на ту політичну ситуацію, що склалася напередодні революційних подій 1917 р., оцінюючи практично відсутню силу влади імператора та фактичну втрату його авторитету [3, с. 8]. Як висловився Владика Антоній в розмові з П. С. Лопухіним : «За спадкову законну православну монархію я був завжди» [3, с. 9]. На питання, чи обов'язково для православного віруючого бути прихильником спадкової монархії, Владика відповів – не обов'язково, але бажано [3, с. 9]. Митрополит зазначив, що православним може бути і немонархіст. Владика Антоній навіть говорив про можливість виборності глави держави, порівнюючи цю процедуру з виборами глави у монахів [3, с. 9]. Слід звернути увагу на те, що погляди Владики Антонія стосовно виборності монарха були суто теоретичними, уявити собі реальну можливість таких виборів для Росії він не міг. Він говорив, що народ не готовий до подібних дій, перш за все маючи на увазі його моральний стан. Навіть у священних храмах вибори ігумена ніхто не може передбачити, вони не завжди можуть пройти гладко, без суперечностей та розколів, тому набагато краще та легше, говорив Владика Антоній, мати спадкового монарха, аніж виборного. «Зокрема, в відношенні виборів царя в Росії, і мови бути не

може, тому, що з цими виборами вспалахнуть такі пристрасті та течії, які нічого спільного з православ'ям не мають, а ті, хто бажають, обійшовши законного спадкоємця престолу, ввести вибори – завідома дуже далекі від інтересів православ'я», говорив Владика Антоній [3, с. 9].

Російська імперія для Антонія була державою, яка в значній мірі включала в себе всю ту державну організацію, яка була притаманна всім існуючим на той час державам світу. Вона була для нього живим національним організмом, який живе ідеями та почуттями церковними, православними, життя якого проявляється в прагненнях до високих ідеалів в моралі, культурі, бутті [3, с. 11].

Антоній, будучи патріотично налаштованим стосовно збереження монархії, негативно зустрів новий суспільно-політичний уклад та нову владу. Ще перед першою спробою проведення революції в 1905 р. митрополит в переписці зі своїм найближчим другом відверто заявляв: «Ми з завтрашнього дня будемо впродовж шести днів давати напутні поради трьом нашим полкам в кількості 14 000 осіб, які відбудуть на Далекий Схід. Наскільки можливо я буду начиняти їх патріотизмом та антиреволюційним духом» [11, с. 36]. Дослідник О. Шамаро, аналізуючи це висловлювання Владика Антонія, сумнівається в його палкій набожності та релігійності, бачачи в ньому холодний розрахунок, цілеспрямованість та твердість політичного борця [11, с. 36]. Можна погодитися з критикою О. Шамаро, адже слово «начиняти» дійсно не відповідає висловлюванню справжнього православного служителя. Проте, ми маємо пам'ятати, що це цитата з особистої переписки Антонія, де він вільно виражав свої думки конкретній людині і міг не зважати на чіткість та правильність в висловах, а говорив простою мовою.

Досить парадоксальними є вислови Владика Антонія з приводу революційних подій листопада 1905 р. 1 листопада 1905 р. Владика писав своєму другу та однодумцю Б. Нікольському: «Ні, не союзи російських людей на літературній ниві зможуть зупинити революцію, а диктатура царя, введення повсюдного воєнного стану, закриття $\frac{3}{4}$ редакцій, в разі потреби державний призив всього населення до збройного самозахисту та лінчування революціонерів» [4, с. 39].

Подібні заяви з уст духовної особи є насторожуючими, адже він закликав до збройної боротьби, введення диктатури та навіть до самосуду над революціонерами. Митрополит Антоній з деяким сумом говорив, що він: «як духовна особа не може брати участі в внутрішній війні, не може вступити до Чорної Сотні» [4, с. 39].

Як і вся Російська Православна Церква, митрополит Антоній вороже зустрів революційні події 1917 р. Недивним є той факт, що саме Антоній був одним із організаторів та активним діячем релігійно-монархістських організацій «Союз руського народу», «Союз Михаїла Архангела». Навіть заклики патріарха Тихона (Белавіна) мали антирадянський характер. Так, на початку 1918 р. в зверненні до віруючих, він закликав Радянський уряд припинити революційні

дії як «справу сатанинську», погрожував їм Божою карою та прокляттям їх дітям. «Владою даною мені від Бога я оголошую вам анафему», писав Тихон [7, с. 14]. Патріарх закликав віруючих не вступати з «такими ізвергами рода людського» в будь-яке спілкування. Митрополит Антоній, розділяючи подібні погляди, був сумлінним виконавцем закликів патріарха. Він теж намагався підняти «стомільйоний православний народ» проти радянської влади [8, с. 12].

Дуже тяжко митрополит переживав зречення Миколи II та прихід до влади Тимчасового уряду, з яким його стосунки так і не склалися. Проте яка б не була політична ситуація в країні, Владика повинен був нести свою службу та знаходити дипломатичну мову з будь-якою владою. В Крестоапостольну неділю 5 березня 1917 р. коли повинно було відбутися перше недільне богослужіння без згадування царя та правлячого дому, Антоній вів службу в Успенському соборі Харківської єпархії. Для харків'ян ця служба мала велике значення, адже вони чекали на слово свого архієрея, який проллє світло на суспільно-політичні події та зміни до яких вони привели після революції. Після проведення літургії, Антоній вимовив промову : «Коли ми дізналися про зречення від престолу нашого імператора Миколи Олександровича, ми приготувалися, згідно його розпорядження, згадувати в своїх молитвах благочестивішого імператора Михайла Олександровича, але зараз, коли і він зрікся престолу та наказав підкорятися Тимчасовому уряду, тільки через це, ми згадуємо Тимчасовий уряд. В іншому випадку ніяка сила не змогла б примусити нас змінити своє відношення до царя та правлячого дому». [7, с. 57]. Ці слова визвали широкий резонанс серед присутніх парафіян та деяких «свідомих революціонерів» [7, с. 57]. Як кухоль холодної води вилився на розпалений революційними подіями натовп, проте були й такі які не стримавши своєї неприязні викрикували «заарештувати його» [7, с. 57]. Митрополит, не зважаючи на подібні викрики, закінчивши проповідь спокійно відправився в Покровський монастир.

Антоній, разом з іншими православними служителями, негативно та вороже віднісся до запровадження нових законодавчих актів вже Радянської держави, які передбачали націоналізацію церковно-монастирських земель, передачу духовних навчальних закладів в підпорядкування наркомпроса, обов'язкового введення громадянського стану. Ленінський декрет «Про відділення церкви від держави та школи від церкви» розірвав віковий союз між церквою та державою, поставив церкву позаду суспільства та наштовхнувся на жвавий опір православного кліру.

Перебуваючи на Харківській, а потім і на Київській архієпископській кафедрі, митрополиту Антонію довелося співіснувати з українськими національними урядами, яким неприйнятне було ставлення митрополита до старого режиму та скорбота за царем. Різко неприязне ставлення П. Скоропадського до Антонія знайшло відображення й у спогадах гетьмана: «Він, власне кажучи, також чорносотенець старої школи і нічого іншого, як

посадити в тюрму, розстріляти, звернутися за сприянням до поліції, у сенсі впливу на маси і утвердження православ'я — не вміє» [10, с. 200].

Проте, слід відмітити, що все ж спільність в поглядах Скоропадського та Храповицького була – це скорбота по монархії, віра в єдину і неподільну державу. Відмінність між цими постатями полягала в тому, що П. Скоропадський був адептом монархії, але не російської, а української, дідичної, класократичної [10, с. 203].

Заслуговує уваги ще одна цитата голови Української Держави П. Скоропадського, який вже будучи в еміграції дав в одному із своїх офіційних послань зважену характеристику Владики Антонія: «Блаженної пам'яті митрополит Антоній, будучи нашим духовним провідником, призначений до нас, в Україну, попри бажання українців, не розумів часто, як великорос, нас – українців. Усе ж завдяки істотному для нього державному способу мислення, він ніколи офіційно проти українства не виступав і навіть намагався привернути історичні особливості українського православ'я, а не змосковити його. В політичні справи України він не втручався» [10, с. 203].

Митрополит Антоній, будучи в еміграції не припиняв вірити в можливість відродження монархії та правління династії Романових в Росії. Цікавими в цьому контексті є засідання Карловацького собору, що відкрився 8 (21) листопада 1921 р. за участю представників більшої частини російської еміграції на чолі з Владикою Антонієм [5]. На Соборі було заслухано Наказ, прийнято кілька посилок. Основний з них – «Чадам Руської Православної Церкви в розсіянні і вигнанні сущим» в якому йшлося про поновлення на всеросійському престолі законного православного царя з дому Романових. Послання до міжнародної Генуезької конференції, призначеної на квітень 1922, також містило відкритий політичний заклик – збройне повалення більшовизму [5].

Висновки дослідження. Багато хто з церковних посадовців зі зміною політичної кон'юнктури, змінювали і свої погляди «заради страху іудейського», Антоній твердо стояв на своїх позиціях, залишаючись все тим же «Антонієм Волинським» яким його знала вся Росія до революції [7, с. 58]. В той час, коли будь-яке згадування царських персоналій було заборонено, в покоях Владики продовжували висіти царські портрети [7, с. 58]. Архимандрит Кіпран (Керн) писав з цього приводу: «Цар і монархія для митрополита власне й не були політичними, а чисто релігійними». Він до кінця своїх днів залишився вірним царю та монархії.

Список літератури: 1. Гурко В. Политическое положение на Украине при гетьмане // Революция на Украине по мемуарам белых. — С.219. 2. Деяния Собора 1917-1918 гг. — 1918.- Кн. 6. — Вип. 1. — С. 14. 3. Лопухин П. С. Митрополит Антоний о государстве, Руси и России / П. С. Лопухин — Белград: Меркур, 1939. — 16 с. 4. Никон (Рклицкий), еп. Жизнеописание Блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого / Никон (Рклицкий). — Нью-Йорк, 1958. — Т.4. — 248 с. 5. Осокина К. В. Углубление кризиса во взаимоотношениях между РПЦ и РПЦЗ в 1920-е гг.// Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. — 2009. - №

3. – С. 193-197. **6. Пиріг Р.** Гетьманат Павла Скоропадського і російський монархічний рух в Україні (квітень – грудень 1918 р.) / Р. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 5. – С. 177-206. **7. Письма Блаженнейшего Митрополита Антония (Храповицкого).** – Джорданвиль : Тип. преп. Иова Почаевского Свято-Троицкий монастырь, 1988. – 290 с. **8. Православие и современность** (философско-социологический анализ) / Б. А. Лобовик, А. Н. Колодний, Н. В. Филоненко, К. Наукова думка. – 1988. – 336 с. **9. Православная энциклопедия Харьковщины /** Автор идеи и руководитель проекта В. В. Петровский. Сост., отв. ред. А. Д. Каплин. – Х.: Майдан, 2009. – 564 с. **10. Скоропадський П.** Спогади : Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський, голов. ред. Я. Пеленський. – К.– Філадельфія, 1995. – 492 с. **11. Шамаро А.** Житие несостоявшегося патриарха / А. Шамаро // Наука и религия. – 1983. – С. 36–52.

Надійшла до редколегії 12.11.2012

УДК 94(477.54)

Митрополит Антоній (Храповицький) - адепт монархічного способу правління державою / С. С. Телуха, канд. іст. наук, ст. викладач НТУ «ХПІ» // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2012. - № 65 (971). – С. 81-86. Бібліогр.: 11 назв.

В статье раскрыта политическая позиция одного из выдающихся деятелей Русской православной церкви митрополита Антония (Храповицкого) накануне и во время революционных событий 1917-1918 гг. Исследованы монархические взгляды и их весомость и значение для Владыки Антония, освещено отношение митрополита к изменениям в общественно-политической жизни в России.

Ключевые слова: митрополит Антоний (Храповицкий), Российская Православная церковь, монархия, революция, духовенство.

The political position of one of the outstanding figures of the Russian Orthodox Church, Metropolitan Anthony (Khrapovitski) before and during the revolutionary events of 1917-1918 are disclosed. Monarchist views Bishop Anthony, his attitude to the changes in the socio-political life in Russia are investigated.

Keywords: Bishop Anthony (Khrapovitsky), Russian Orthodox Church, the monarchy, the revolution.

УДК 94:314.148(477.54) «XVIII/XX»

А. В. ХАРЧЕНКО, канд. іст. наук, ст. викладач, НТУ «ХПІ»

ПОШУКИ ГОЛКИ У СКИРДІ, АБО ЯК ЗНАЙТИ КУПЕЦЬКУ РОДИНУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті автор досліджує історіографічну ситуацію вивчення купецької родини Харківської губернії у вітчизняній історіографії. Проблема має тривалу традицію вивчення, тим не менш, доволі складно скласти її цілісну картину. Кожен з окреслених хронологічних періодів вивчення історії родини гільдійців мав свої особливості і потребує ретельного аналізу, що дозволить з'ясувати можливі напрямки подальших розвідок.

Ключові слова: гільдія, історіографія, купецька родина, соціальна історія, Харківська губернія.

Постановка проблеми. Останнім часом в українській історичній науці спостерігається помітне зацікавлення соціальною історією. Характерною ознакою такого інтересу є зростання кількості наукових праць, автори яких декларують пріоритетність цієї області історичних досліджень. Соціальна історія надає можливості для проведення всестороннього вивчення життя суспільства. Одним з її напрямків є історія родини. Сім'я є найбільш міцною ланкою суспільства і засобом, за допомогою якого зберігаються і передаються культура і традиції. Втім, беззаперечна важливість родини в історії не гарантувала їй повноправності як науковому об'єкту. Радше навпаки, тривалий час історія родини знаходилась поза сферою наукових досліджень. З цієї точки зору, представник міських прошарків населення Російської імперії, купецька родина Харківської губернії – одного з регіонів Наддніпрянської України, безперечно заслуговує на окрему увагу. Історія купецької верстви України тільки починає вивчатися, а щодо купецької родини, то кожна робота в цьому напрямку стає по справжньому піонерською.

Метою нашого дослідження є ревізія вітчизняної історіографії на предмет вивчення купецької родини протягом кінця XVIII – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Історіографія періоду Російської імперії у вивченні купецької родини є доволі суперечливою. З одного боку, в ній не було створено узагальнюючих праць, безпосередньо з історії купецтва, тим більше, купецької родини, зокрема стосовно Харківської губернії. З іншого, вона мала безсумнівні здобутки і досягнення, які ми спробуємо окреслити нижче. Ліберальні реформи 1860-х рр. і пов'язане з ними піднесення ролі вітчизняної буржуазії, викликали зростання інтересу до купецької верстви. Свідченням такого суспільного інтересу може слугувати поява в різних журналах та збірках статей та заміток з даної тематики. Серед них слід відзначити збірник «Наше купечество с серьезной и карикатурной стороны», зі статтями, присвяченими ролі купецтва в суспільстві, його економічній діяльності, побуту, деяким тенденціям розвитку стану тощо [37].

Звичайно, що історичні нариси, присвячені комерційним, суспільним і культовим закладам губернії не є надто інформативними для вивчення купецької родини і можуть використовуватись лише побіжно [8].

Проблемою дослідження купецтва займались науковці різних дисциплін, зокрема економісти і правники. Праці юристів – О. Д. Градовського [14], І. І. Дитятіна [19], І. С. Вольмана [9], К. Шматкова [51], присвячені цілій низці питань правового положення населення, зокрема, купецької верстви, на сьогодні є надзвичайно важливими для кожного дослідника цієї проблеми.

Досить цікавими видаються біографії провідних представників купецтва регіону – А. К. Алчевського та І. Г. Харитоненка, видані на рубежі XIX-XX ст. [3; 23]. Ці брошури, написані у стилі панегіриків, відображали діяльність

вказаних діячів у найвигіднішому світлі. Разом з тим, вони були спробою осмислення ролі купецтва в імперському суспільстві, а також містили чимало фактичного матеріалу стосовно життя харківського купецтва того періоду.

Окремо слід згадати дослідження харківських науковців Д. І. Багалія та Д. П. Міллера. У двотомній монографії автори достатньо повно відобразили картину міського життя сучасного їм Харкова [1]. І сьогодні дослідники вважають, що ця праця найповніше, серед сучасних їй праць, висвітлює різні аспекти життя й діяльність купецтва Харкова. Втім, характер роботи майже не дає можливості створити цілісне уявлення безпосередньо про купецьку родину.

Беззаперечним досягненням історіографії другої половини XIX – початку XX ст. було накопичення різноманітної інформації стосовно купецтва Харківської губернії, яка стала ґрунтом для подальших досліджень. Однак питання системного історичного дослідження купецтва, купецької родини і поготів, так і не було поставлено. При наявності значного фактологічного матеріалу, тогочасна історіографія страждала на відсутність концептуальних висновків. Основною формою досліджень були нариси і невеличкі статті в періодичних виданнях.

У радянський час, при вивченні історії купецтва, як соціальної верстви дореволюційного суспільства, пріоритетними в історичних дослідженнях вважалися суто економічні проблеми, на кшталт розвитку торгівлі, промисловості, інших галузей народного господарства та процеси, пов'язані з ними. При дослідженні теми родини вчені, перш за все, зосереджувались на становищі пролетарської родини, або навколо проблем нової «радянської» родини. Купецтво, як соціально ворожа верства, ототожнювалось з класом експлуататорів, тому автори або оминали його проблеми, або подавали їх у певному ракурсі, зумовленому ідеологією історичного матеріалізму [5, с. 114].

В межах радянської історіографії можна виділити два підперіоди: 1920-ті – 1950-ті рр. та 1960-ті – 1991 р. Кожен з цих етапів містив різні, нерідко суперечливі тенденції. Так, для першого етапу визначальним було становлення традиції негативного висвітлювання історії купецького стану та обмеження досліджень центральними регіонами європейської частини Російської імперії. Другий етап визначався новими науковими тенденціями у дослідженнях та появою потужних регіональних наукових шкіл.

Втім, праці, що з'явилися на початку першого етапу, в 20-ті рр. XX ст. певною мірою зберігали генетичний зв'язок з традиціями попередників, закладеними дорадянськими дослідниками. Такій ситуації сприяла і відсутність всеохоплюючого ідеологічного тиску, який стане супутником вітчизняної історичної науки вже у наступне десятиріччя. Робота П. А. Берліна «Русская буржуазия в прошлом и настоящем», що була видана в 1922 р. стала першою спробою комплексного висвітлення історії російської буржуазії у XVIII–XX ст. [4]. Купецтво не було представлено в роботі окремо і розглядалось в рамках свого класу – «буржуазії». Потрібно зазначити, що такий підхід в подальшому став характерним для радянської історичної науки.

В рамках загальних досліджень радянськими істориками імперської буржуазії слід відзначити праці М. П. Присьолкова – «Купеческий бытовой портрет XVIII – XX вв.» та Б. Б. Кафенгауза – «Купеческие мемуары XIX в.» [41; 24]. Купецтво розглядалось з точки зору нових ідеологічних та моральних засад суспільства. Автори дослідили культурні і побутові аспекти історії купецького стану, а також проаналізували таку важливу групу джерел з даної проблематики, як матеріали особового походження, а саме – купецькі спогади і мемуари. Сучасні дослідники відзначають важливість цих праць у джерелознавчих розвідках і для сьогодишніх науковців. Втім, ці праці спиралися переважно на матеріали, що стосувалися столичного купецтва. Вже тоді була закладена традиція, що тривалий час зберігалась в радянській історіографії – розглядати історію російської буржуазії, зокрема і купецтва майже винятково на прикладі центральних районів Російської імперії.

У 30–40-і рр. XX ст. дослідження з історії буржуазії Російської імперії майже не зустрічаються. Поодинокі роботи, які торкалися окремих аспектів цієї проблеми, носили описовий характер і здебільшого ґрунтувалися на вузькій джерельній базі. Так, у роботі С. Я. Вольфсона – «Семья и брак в их историческом развитии» була приділена увага дослідженню родини та шлюбу доби феодального та капіталістичного устрою, і серед інших верств суспільства автор не оминув і купецьку родину [10]. Тези і висновки дослідника є досить суперечливими. Серед них – наведена академіком статистика купецьких шлюбів за розрахунком чи за почуттями укладаючих шлюб. Безперечно, причину такого викривлення слід шукати в ідеологічних нашаруваннях характерних часу публікації.

На рубежі 40–50-х рр. була видана праця П. І. Ляценка – «История народного хозяйства СССР» [30]. Для вивчення дореволюційного періоду автор запропонував схему майбутніх історичних досліджень: джерела формування буржуазії, її роль у розвитку економіки і суспільному житті, відмінності в процесах становлення столичного і провінційного підприємництва тощо. Також, дослідник торкнувся питань культури і побуту купецтва, що правда обмежився досить загальними фразами.

В тому ж ключі була написана стаття А. С. Ніфонтова – «Формирование классов буржуазного общества в русском городе второй половины XIX в.» [39]. Додержуючись вищезгаданої традиції, науковець концентрує свою увагу саме на московській буржуазії. Автор доводить, що купецтво було осередком цього класу, принаймі у столичному місті. Цікавим є «утішний» для верстви висновок про те, що, відносно інших станів тогочасного суспільства, у купецтві «порівняно слабо виражені процеси розкладу» [39, с. 47].

З 60-х рр. XX ст. спостерігається поява нових підходів до досліджень купецтва. Суттєво розширюється джерельна база розвідок. Починається послідовне і систематичне дослідження історії буржуазії Російської імперії. Протягом наступних десятиліть з'являється ціла низка праць, у яких досліджувалися проблеми походження і складу підприємців, торгово-

промислової політики, первісного нагромадження, ролі іноземного капіталу в економіці країни, суспільної діяльності буржуазії тощо. При цьому, купецтво продовжували розглядати, як невід'ємну частину цього класу. Діяльність окремих представників купецтва Харківської губернії фрагментарно висвітлювалася в нарисах історії промислових підприємств. Однак, їх автори навряд чи виправдано характеризували підприємців виключно як експлуататорів трудового населення.

Найважливішою роботою узагальнюючого характеру з історії російської буржуазії XIX ст. стала праця В. Я. Лаверичева – «Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861 – 1900» [28]. Представивши купецтво як осередок буржуазії, автор визначив місце останньої в економічному і суспільному житті імперії, її питому вагу в соціальній структурі післяреформеного суспільства. Втім, розглядаючи соціокультурну сферу існування верстви, автор приходять до досить суперечливих висновків щодо «недостатньої освіти і замкненості у колі родинних та вузькокастових інтересів», або «патріархальних норів, що царювали серед купецтва». І нарешті, навряд чи виправданим виглядає невтішний «діагноз», про те що «розклад купецтва як стану розпочався ще до реформи 1861 р.» [28, с. 123]. Аналізуючи суспільну діяльність стану, торкаючись питання побуту і дозвілля його представників, автор акцентує увагу на прояві «фальшивих моральних цінностей, нищих інстинктів» [28, с. 134].

У 1970-ті рр. рамки традиційних досліджень було розширено. Радянську історіографію купецького стану поповнили праці присвячені купецтву окремих територій Російської імперії [547]. Регіональні видання пропонували свої сторінки науковцям з інших місцевостей СРСР.

Серед робіт цього періоду значний інтерес представляє монографія Г. Х. Рабиновича – «Крупная буржуазия и монополистический капитал в экономике Сибири конца XIX – начала XX вв.» [43]. Автор значно розширив дослідницьке поле, представивши науковому середовищу нові групи архівних матеріалів. В своїй роботі дослідник проаналізував чисельність, джерела формування, основні напрямки підприємницької діяльності буржуазії; простежив діяльність відомих купецьких родів.

Цей же період відзначений долученням до вивчення регіональної буржуазії українських істориків. В працях І. О. Гуржія та Б. А. Кругляка купецтво українських губерній висвітлювалось переважно в контексті з'ясування основних етапів розвитку вітчизняної торгівлі та промисловості наприкінці XVIII – на початку XX ст. [16; 25]. Знов таки, купецтво не виділялось окремо, а ототожнювалось з торгівельною та промисловою буржуазією регіону.

Вищезазнані зміни у вітчизняних дослідженнях 1960-1980-х рр. синхронно збігались зі справжнім проривом у західноєвропейських дослідженнях історії родини. Наслідком такого прориву стало значне оновлення підходів і концепцій щодо вивчення суспільства і зокрема інституту родини. Спроба продемонструвати певний розрив з традиційною наукою призвела до появи терміну – «нова соціальна історія». Таку назву отримав потужний

інтелектуальний рух останньої третини ХХ ст., наслідками якого стало утвердження ідеї цілісності гуманітарних наук, як наук про людину. Складовими «нової соціальної історії» стали: історія родини, гендерна історія, історія дитинства, історія повсякдення тощо. Фундаментальні праці за цими напрямками з'являлись протягом 1970-х-1980-х рр. стараннями Дж. Хайнала [54], П. Леслета [56]. Не взявши до уваги класичні роботи в руслі цих змін, не можливо зрозуміти перехід історії родини з області маргінального знання на провідні позиції нової історичної науки. Тим більше, що і радянська історіографія, вочевидь, сприйняла нові віяння (більшою мірою це відобразилось в працях радянських науковців 1980-х рр.).

В 1970-1980-х рр. до вивчення історії родини на підставі нових наукових методів приєднуються італійські, французькі та німецькі вчені. У рамках так званої «мікроісторії» вивчався щоденний досвід різних соціальних груп, зокрема, їх шлюбні традиції. Історія родини інтегрувалась у академічну історію, як невід'ємна складова соціальної історії.

Наприкінці 1970-х рр. статті Дж. Хайнала та П. Леслетта були видані в СРСР російською мовою, але не викликали широкого резонансу (принаймні не призвели до дискусії навіть в середовищі радянської історичної науки). Скоріше за все, така реакція була зумовлена тим, що структури родини в СРСР залишались маловивченими, були відсутні дослідження на мікрорівні. Крім того, дослідження родини майже не входили в поле зору вітчизняних істориків, залишаючись парафією етнографії, демографії тощо. З середини 1980-х рр. з'являються дослідження присвячені окремим місцевостям Російської імперії, авторами яких були вчені з країн Західної Європи та США [53; 57]. У дослідженні історії родини науковці продемонстрували високий рівень аналітичності і міждисциплінарності, що цілком відповідало вимогам «нової соціальної історії».

У 1980-х рр. нові віяння простежуються також в радянських дослідженнях купецтва. Стаття А. Н. Боханова «Российское купечество в конце XIX – начале XX века» стала мабуть першою працею, присвяченою саме купецькому стану, а не його класовому узагальненню [6]. Автор вивчав процеси, що відбувались всередині верстви і пов'язав їх з загальними змінами всередині суспільства Російської імперії ХІХ ст.

У праці О. Р. Будіної «Город и народные традиции русских» розглядався побут купецтва як міської верстви населення, була досліджена проблема соціалізації дитини в купецькій родині, щоправда увага вченої зосереджена, перш за все, на вихованні хлопичка [7].

Проблемам шлюбної поведінки міського населення імперії, зокрема купецтва, була присвячена праця Г. В. Жирнової «Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем» [22]. Дослідниця не обмежилась загальними фразами, а продемонструвала особливості купецького шлюбу на підставі широкого архівного матеріалу.

Таким чином, безумовним досягненням історіографії радянського періоду стала поява узагальнюючих праць з історії купецького стану, присвячених як купецтву всієї Російської імперії, так і окремих регіонів. Дослідники вели до наукового обігу значний архівний матеріал, залучали у своїх розвідках різні групи джерел, в тому числі, активно використовували масові джерела і документи особового походження. Однак, купецтво досліджувалось переважно у складі так званого класу буржуазії, науковці зосереджувались перш за все на економічних аспектах діяльності верстви, майже не торкаючись проблем історії купецької родини.

Наприкінці періоду радянська історична школа зазнала впливу західноєвропейських тенденцій в дослідженні соціальної історії, зокрема, в історії родини. Результатом стало значне розширення проблематики історичних робіт, використання нових підходів і концепцій. Тим більше, що і західні дослідники не полишали тему соціальної історії Російської імперії. Їх головну увагу привертала 1880-90-ті рр. XIX ст., як найбільш важливий період формування російської буржуазії. Дослідники відзначали, що імперське купецтво до цього періоду не було буржуазією у розумінні західних істориків. Характерна позиція відомого американського історика Р. Пайпса, який у своїй праці «Россия при старом режиме» відповідний розділ назвав «Буржуазия, которой не было» [40]. Методологічна криза, що охопила вітчизняну науку напередодні розпаду СРСР полегшила сприйняття цих впливів.

У 1990-х рр. історіографічна ситуація принципово змінилася. Дослідження історії купецтва отримали своє продовження в українській історичній науці. Стали можливими позбавлена ідеологічних шат інтерпретація опублікованих документів, застосування нових методів досліджень, залучення великого досвіду західноєвропейських авторів і безпосередня співпраця з їх науковими школами. Вітчизняні історики отримали можливості неупередженого висвітлення історії купецького стану, використання здобутків дослідників імперського періоду, залучення неопублікованих раніше джерел. Можливості, якими між тим ще потрібно було скористатись.

Втім, історія родини не зайняла належного місця в українській історичній науці. Досить скромним залишається внесок українських вчених і в загальноєвропейські дослідження з історії родини. Треба визнати абсолютно справедливим твердження відомого дослідника соціальної історії Слобожанщини В. Л. Маслійчука про те, що: «вибух зацікавлення доіндустріальною сім'єю характерний для західного наукового світу в 70-80-ті рр. XX ст., майже не торкнувся українських істориків» [33, с. 76]. Така ситуація є, безумовно, неприйнятною з огляду на визнану європейською науковою спільнотою перспективність і навіть домінантність вивчення родини в історичних дослідженнях. Солідарність з такою позицією проголошує відомий український дослідник О. П. Реєнт, наголошуючи на недостатній вивченості міських верств населення в українській історичній науці [44, с. 227].

На цьому тлі все ж можна виділити працю Ю. Г. Гошка з питань сімейного права [13]. Інтерес представляє дослідження Р. П. Чмелик – «Мала українська сім'я другої половини XIX – початку XX ст.», в якому авторка розглядає структуру та функції української, передовсім селянської, родини другої половини XIX – початку XX ст., наголошуючи на її переважаючій нуклеарності у досліджуваній період [48]. В. П. Марочкін, в своїй монографії розглянув українську міську родину XV – першої половини XVII ст., в світлі правничих, морально-етичних і звичаєвих норм її життя [31]. Дослідниця Н. Старченко темою своєї розвідки «Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї», обрала шлюбну поведінку українського населення, зокрема малодосліджену проблему шлюбних стратегій українських вдів [46].

Історія ж власне купецької родини і сьогодні залишається однією з найменш розроблених у вітчизняній історіографії. Незважаючи на досить сприятливі для досліджень обставини, і сьогодні О. М. Донік має всі підстави писати про те, що: «У вітчизняній історіографії практично відсутні спеціальні праці з історії купецтва» [20, с. 17]. В цьому з ним погоджується і О. І. Гуржій [17, с. 3]. За останні два десятиліття доробок вітчизняних науковців поповнили лише окремі статті і кілька дисертаційних досліджень. Інтереси українських істориків 1990-х рр. зосереджувались навколо традиційних тем: професійної діяльності купецтва, соціально-правового статусу, динаміки чисельності тощо. Серед них можна відзначити працю Т. І. Лазанської, присвячену питанням соціального походження української буржуазії в XIX ст. та ролі купців в заснуванні українських торгових домів в українських губерніях [29]. Зокрема, авторка відзначила провідні позиції купецтва серед міського населення Харківської губернії. В. В. Крутиков досліджує історію української буржуазії на фоні економічної політики центрального уряду; Т. М. Ніколаєва висвітлює питання участі і ролі купецтва українських губерній у справі розвитку професійної освіти [38].

Деяким аспектам історії українського купецтва, із збереженням «радянської» традиції класового маркування були присвячені роботи Б. А. Кругляка [26], О. І. Гуржія [17]. У цих працях зберігається солідний фактичний матеріал, в тому числі, стосовно підприємницької діяльності харківських купців.

Не можна оминати увагою і праці О. М. Доніка, зокрема «Купецтво як стан в Україні (XIX ст.)» та «Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.)» [20; 21]. Свої дослідження дослідник присвятив історії купецького стану українських губерній в XIX ст., зосереджуючи свою увагу навколо питань про особливості правового статусу верстви, її етнічної структури, станової і професійної організації, соціокультурної активності.

Серед новітніх вітчизняних досліджень купецької верстви відзначимо роботу І. О. Гуржій – «Окремі аспекти повсякденного життя київських купців XIX ст.». Втім, в темі купецької родини дослідниця обмежується тезами про «сімейні драми» та «сімейні чвари» якими і характеризує повсякденне життя купецтва [15, с. 27].

Історія власне купецької родини Харківської губернії до останнього часу практично не вивчалася. Як одну з перших спроб постановки проблеми вивчення історії місцевого купецтва відзначимо популярний історичний нарис за авторством А. І. Епштейна і С. М. Куделка «Харьковское купечество (1654–1917 гг.)» [52]. Звернення до деяких аспектів історії купецького стану регіону фрагментарно присутнє в дисертаційних роботах з історії Харкова і Лівобережної України [11].

Великий інтерес для дослідження представляють праці Д. М. Чорного [50; 49]. Так, в монографії «По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.)» автор ґрунтовно розглянув станові, статеві, вікові та національні особливості міського населення, торкнувшись в тому числі і купецької верстви. Значний інтерес представляє дослідження вченим міської самосвідомості і повсякденного життя городян на межі століть. В статті, присвяченій харківському купцеві С. М. Жевержєєву, автор не тільки систематизував факти його особистої біографії, але і спробував проаналізувати тенденції розвитку суспільно-політичної і підприємницької активності харківського купецтва на поч. XX ст.

Особливо слід відзначити праці В. Л. Маслійчука присвячені історії Слобідської України XVIII-XIX ст. [32; 33]. Ці дослідження є чудовим прикладом сучасного підходу до вивчення соціальної історії. Предметом зацікавлення автора є перш за все українська старшина, тим не менш, напрацювання В. Маслійчука в гендерній історії, історії дитинства, біографічні дослідження, вивчення проблеми модернізації і традиції регіону стали корисними для нашого дослідження.

Першою спробою створення цілісної картини історії верстви стало дисертаційне дослідження Ю. А. Белікова – «Купечество Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)» [3]. Автор, розглянув історію купецтва на прикладі Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Дослідник подав цілісну картину діяльності цієї верстви, розглянув купецтво як специфічну соціальну групу з типовими заняттями, побутовими та культурними традиціями, роллю у громадському житті. Однак, Ю. А. Беліков глибинно дослідивши професійну діяльність та економічно-правове становище верстви, залишив поза увагою проблеми купецької родини.

Таким чином, незважаючи на актуальність проблеми, що підтверджується публікаціями останнього десятиліття, історія купецької родини Харківської губернії залишається майже недослідженою. Окремі фрагменти представлені в роботах дослідників не дають комплексного уявлення про родину цієї соціальної верстви та її життя, як публічне, так і приватне. Нерідко автори науково-популярних і публіцистичних нарисів торкаючись цієї тематики обмежуються певними стереотипними уявленнями, на зразок пригод купців у ресторанах, або «темного царства» сімейного життя купецької родини.

В той же час, потужна традиція західноєвропейських досліджень з історії родини, їх сучасні напрацювання є необхідним методологічним чинником для такого дослідження.

Водночас, помітних успіхів у вивченні історії купецтва досягла російська історична наука. За останнє десятиліття вийшла величезна кількість наукових, науково-популярних та публіцистичних праць. Їх автори розкривають важливі особливості розвитку купецтва в досліджуваний період, характеризують основні напрямки його діяльності, розробляють новітні методи і концепції до вивчення цієї соціальної верстви. Широко представлена в цих дослідженнях і історія купецької родини, в тому числі на регіональному рівні. Найзначнішим дослідженням суспільства Російської імперії на всьому пострадянському просторі стали фундаментальні праці Б. Н. Миронова [34; 35]. Б. Миронов з особливою увагою поставився до теми родини і внутрішньородинних відносин. На особливу увагу заслуговує двотомна монографія «История предпринимательства в России» [36], створена колективом Інституту російської історії РАН. Дослідження охопило історію підприємництва від доби Середньовіччя до початку XX ст. Російські вчені проаналізували різні аспекти історії підприємництва, що мають безпосереднє відношення до купецького стану: законодавче поле, в якому діяв підприємець, організаційні форми його діяльності, представницькі організації, культурний і духовний світ імперського буржуа, генеалогію окремих родів тощо.

Окремо слід відзначити великий пласт публікацій з історії купецтва окремих міст і регіонів Російської імперії (зазвичай, у кордонах сьогоденної РФ). Вони представляють собою досить розлогий спектр робіт, від енциклопедій, довідників і популярних краєзнавчих нарисів до фахових статей і ґрунтовних монографій. Прикладом може слугувати збірник «Семья в ракурсе социального знания», авторський колектив якої представлений науковцями петербурзьких та московських наукових установ, представниками університетів Тамбова та Новосибірську [45]. Збірник містить статті, присвячені соціальній історії, історико-демографічним проблемам, гендерним дослідженням родини, в тому числі купецької сім'ї, в Російській імперії XVIII-XX ст.

Серед регіональних центрів вивчення історії купецтва помітно виділяється західносибірська школа. Серед її представників слід відзначити перш за все праці Ю. М. Гончарова [12]. Останнє десятиліття в російській історичній науці знаменується підвищенням значенням соціокультурного напрямку досліджень. Головна увага приділяється проблемам менталітету, ціннісних орієнтацій, побуту тощо. На перший план виходять роботи присвячені гендерним дослідженням, історії родини, повсякденній історії. Цим питанням присвячені спеціальні праці Н. Л. Пушкарьової, Г. М. Ульянової та багатьох інших науковців [42; 47].

Однак і сьогодні відчувається певний брак власної методологічної бази, на яку б могли спиратись дослідники історії родини. Під власною методологічною базою маємо на увазі сукупність прийомів дослідження, які були б

запропоновані вітчизняними науковцями та запозичені ними у іноземних історичних шкіл, і використовувалися у наукових дослідженнях. Вважаємо, що в сучасній українській історичній науці майже відсутні праці з соціальної історії написані на рівні визнаних західноєвропейських зразків.

Висновки дослідження. Підводячи підсумки, можна сказати, що історіографія періоду Російської імперії накопичила значний обсяг інформаційного матеріалу і має достатньо робіт, в яких відображена історія купецтва. За своїм науковим рівнем вони не поступались найкращим зразкам тогочасної європейської науки. Однак не має підстав казати про цілеспрямоване вивчення історії купецтва в цей період, тим більше про вивчення купецької родини. Праці, які торкалися даної проблематики, мали випадковий характер. Історіографія радянського періоду традиційно розглядала історію купецтва, як складову частину історії буржуазного класу. Дослідженням радянського періоду була притаманна певна ідеологічна ангажованість. Проблема дослідження купецтва по різному ставилась в різні періоди радянської доби. Здебільшого у дослідженнях переважала негативна оцінка діяльності купецтва, поведінки купецтва в суспільному і побутовому житті тощо. Продовження традицій попередників з дорадянської історичної школи, характерне 1920-м рр., змінилось ідеологічно «вірними» працями 1930-50-х рр. У 1960-80-х рр. значно розширилась тематика досліджень, вони вийшли на регіональний рівень та ознайомлювали вітчизняних науковців із здобутками істориків Заходу. Радикальні зміни пов'язані з розпадом СРСР на початку 1990-х рр. створили нові умови існування для історичної науки. Українські історики позбулися ідеологічного тягара і отримали широке поле для досліджень. Досвід попередників і напрацювання західноєвропейських наукових шкіл надавали можливість створити потужну і сучасну історичну науку. Втім, за часів незалежності, українська історична наука не здобула великих досягнень у напрямку соціальної історії. Проблеми історії купецтва традиційно відносились до другорядних. Тим більше це стосується історії купецької родини. І хоча в сучасній науковій літературі тема історії купецтва представлена більш різнопланово, далеко не всі її аспекти висвітлюються. Відкритим залишається питання історії купецької родини українських регіонів, зокрема Харківської губернії.

Список літератури: 1. Багале́й Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 / Д. И. Багале́й, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Т. 1. – Харьков, 1993. – 568 с.; – Т. 2. – Харьков, 1993. – 974 с. 2. Бе́ліков Ю. А. Купецтво Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2003. – 267 с. 3. Белов В. Д. А. К. Алчевский. 1835–1901 / В. Д. Белов. – М., 1903. – 21 с. 4. Берлин П. А. Русская буржуазия в прошлом и настоящем / П. А. Берлин. – М., 1922. – 308 с. 5. Буржуазия накануне Февральской революции. – М.-Л., 1927. – 204 с. 6. Боханов А. Н. Российское купечество в конце ХІХ – начале ХХ века / А. Н. Боханов // История СССР. – 1985. – № 4. – С. 106–118. 7. Будина О. Р. Город и народные традиции русских / О. Р. Будина. – М., 1989. – 254 с. 8. Верховский П. В. Краткий очерк возникновения в Харькове Коммерческого училища / П. В. Верховский. – Харьков, 1894. – 39 с. 9. Вольман И. С. Опекa и попечительство / И. С.

Вольман // Журнал Министерства Юстиции. – 1902. – С. 128-136. **10.** Вольфсон С. Я. Семья и брак в их историческом развитии / С. Я. Вольфсон. – М., 1937. **11.** Головки О. М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1997. – 280 с. **12.** Гончаров Ю. М. Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв. (по материалам компьютерной базы данных купеческих семей Западной Сибири) / Ю. М. Гончаров. – М., 1998. – 240 с. **13.** Гошко Ю. Г. Населення українських Карпат XV – XVIII ст.: Заселення. Міграції. Побут / Ю. Г. Гошко. – К., 1976. – 207 с. **14.** Градовский А. Д. Собрание сочинений: В 9 т. / А. Д. Градовский. – Т. 7: Начала русского государственного права. – СПб., 1901. – 433 с. **15.** Гуржій І. О. Окремі аспекти повсякденного життя київських купців XIX ст. / І. О. Гуржій. // Укр. іст. журнал. – 2009. – № 6. – С. 24-34. **16.** Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. / І. О. Гуржій. – К., 1968. – 189 с. **17.** Гуржій О. І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О. І. Гуржій. – К., 2004. – 80 с. **18.** Гуцина Л. И. Формирование и предпринимательская деятельность крупной буржуазии Кубанской области и Черноморской губернии (1860-е – 1913 гг.). – Автореф. дис. ... к.и.н. – Краснодар, 1985. – 24 с. **19.** Дитятин И. И. Статьи по истории русского права / И. И. Дитятин. – СПб., 1895. – 632 с. **20.** Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О. М. Донік // Укр. іст. журнал. – 2006. – № 7. – С. 16-41. **21.** Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. М. Донік. – К., 2008. – 271 с. **22.** Жирнова Г. В. Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем / Г. В. Жирнова. – М., 1980. – 150 с. **23.** Иван Герасимович Харитоненко. – Харьков, 1894. – 24 с. **24.** Кафенгауз Б. Б. Купеческие мемуары XIX в. / Б. Б. Кафенгауз. М., 1928. – С. 105–128. **25.** Кругляк Б. А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму / Б. А. Кругляк // Укр. іст. журнал. – 1974. – № 3. – С. 36–43. **26.** Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // Укр. іст. журнал. – 1994. – № 6. – С. 72–81. **27.** Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Дніпропетровськ, 1992. – 256 с. **28.** Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861 – 1900 / В. Я. Лаверычев. – М., 1974. – 252 с. **29.** Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Т. І. Лазанська // Укр. іст. журнал. – 1996. – № 2. – С. 65–73. **30.** Лященко П. И. История народного хозяйства СССР / П. И. Лященко. – М., 1956. – 728 с. **31.** Марочкін В. П. Українська міщанська родина в світлі правничих, морально-етичних і звичаєвих норм життя / В. П. Марочкін. – Торонто, 1999. – 113 с. **32.** Маслійчук В. Л. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-90-х рр. XVIII ст. / В. Л. Маслійчук. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 197-215. **33.** Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур (Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст.) / В. Л. Маслійчук. – Харків, 2007. – 399 с. **34.** Миронов Б. Н. Семья семье рознь / Б. Н. Миронов // Родина. – 2001. – №8. – С.60-66. **35.** Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б. Н. Миронов. – Т. 1. – СПб., 2003 – 548 с.; – Т. 2. – СПб., 2003 – 583 с. **36.** История предпринимательства в России. XVI – начало XX вв.: В 2-х кн. – Кн. 1: От средневековья до середины XIX в. / В. И. Бовыкин и др. – М., 2000. – 480 с.; Кн. 2: Вторая половина XIX – начало XX вв. / В. И. Бовыкин и др. – М., 2000. – 575 с. **37.** Наше купечество и торговля с серьезной и карикатурной стороны: Сборник, изданный под редакцией русского купца. – М., 1865–1867. **38.** Ніколаєва Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) / Т. М. Ніколаєва // Укр. іст. журнал. – 2005. – № 1. – С. 82–96. **39.** Нифонтов А. С. Формирование классов буржуазного общества в русском городе второй половины XIX в. / А. С. Нифонтов – 1955. – Т. 54. – С. 239–250. **40.** Пайнс Р. Россия при старом режиме / Р. Пайнс. – Кембридж, 1980. – 440 с. **41.** Приселков М. П. Купеческий бытовой портрет XVIII–XX вв. / М. П. Приселков. – Л.: Б. и., 1925. – 47 с. **42.** Пушкарева Н. Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX вв.) / Н. Л. Пушкарева. – М., 1997. – 381 с. **43.** Рабинович Г. Х. Крупная буржуазия и монополистический капитал в экономике Сибири конца XIX – начала

XX вв. / Г. Х. Рабинович. Томск, 1975. – 328 с. **44.** *Реєнт О. П.* Історія України XIX – початку XX ст. / О. П. Реєнт // Укр. іст. журнал. – 2010. – № 3. – С. 218–232. **45.** *Семья в ракурсе социального знания.* – Барнаул, 2001. – 272 с. **46.** *Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї / Н. Старченко // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 42–62. **47.** *Ульянова Г. Н.* Духовный облик и образ жизни предпринимателей пореформенной России / Г. Н. Ульянова // Отечественная история. – 1998. – № 6. – С. 50–53. **48.** *Чмелик Р. Б.* Мала українська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції) / Р. Б. Чмелик. – Львів, 1999. – 143 с. **49.** *Чорний Д. М.* Сергій Миколайович Жевержеев: купець і громадський діяч / Д. М. Чорний // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – № 566: Історія. – Вип. 34. – С. 260–268. **50.** *Чорний Д. М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 303 с. **51.** *Шматков К.* Узаконение и усыновление детей / К. Шматков // Журнал Министерства Юстиции. – 1902. **52.** *Эпштейн А. И., Куделко С. М.* Харьковское купечество (1654–1917 гг.) / А. И. Эпштейн, С. М. Куделко // Харьков торговый. – Харьков, 1999. – С. 5–57. **53.** *Czap P.* «A large family: the peasants greatest wealth»: serf households in Mishino, Russia, 1815 – 1858. – Cambridge, 1983. P. 128 – 147. **54.** *Hajnal J.* European marriage patterns in perspective. In: D.V. Glass and D.E.C. Everslay (eds). Population in History. – Chicago, 1965. P. 101 – 143. **55.** *Hareven T.* The History of the Family and the Complexity of Social Change / The American Historical Review. Vol. 96. 1991. No 1. P. 95. **56.** *Laslett P. and Wall R. (eds.).* Household and Family in Past Time: Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan, and Colonial North America, with Further Materials from Western Europe. – Cambridge, 1972. **57.** *Mitterauer M. and Kagan A.* Russian and central European family structures: comparative view / Journal of Family History, 7 (1982). P. 103–131.

Надійшла до редколегії 10.11.2012

УДК 94:314.148(477.54)“XVIII/XX”

Пошуки голки в скирді, або як знайти купецьку родину у вітчизняній історичній літературі / А. В. Харченко, канд. іст. наук, ст. викладач НТУ «ХПІ» // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2012. - № 65 (971). – С. 86–98. Бібліогр.: 57 назв.

В статье автор исследует историографическую ситуацию с изучением купеческой семьи Харьковской губернии в отечественной историографии. Проблема имеет длительную традицию изучения, тем не менее, довольно трудно составить ее целостную картину. Каждый из обозначенных хронологических периодов изучения истории семьи гильдейцев имел свои особенности и требует тщательного анализа, который позволит выявить возможные направления дальнейших исследований.

Ключевые слова: гильдия, историография, купеческая семья, социальная история, Харьковская губерния.

The author researches the historiographical situation with the study of the merchant family Kharkov province in the national historiography. The problem has a long tradition of learning, however, it is difficult to make a complete picture. Each of the designated chronological periods merchant's family history had its own peculiarities and requires careful analysis, which will clarify the possible directions for further research.

Keywords: guild, historiography, merchant family, social history, Kharkov Province.

Е. О. ХРЯПІН, канд. іст. наук, доцент ХГПА, Харків

**ІНОЗЕМНІ КАПІТАЛИ ТА ПІДПРИЄМСТВА
У ПРОМИСЛОВОМУ РОЗВИТКУ
МЕТАЛООБРОБНОЇ, ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНОЇ,
ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИЧНОЇ ГАЛУЗЕЙ ДОНЕЦЬКО-
КРИВОРІЗЬКОГО БАСЕЙНУ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

На основі широкого кола архівних та друкованих джерел, у статті робиться спроба систематизувати наявні дані щодо ходу, структури та динаміки іноземних інвестицій у металообробну, електротехнічну, електроенергетичну галузі промисловості Донецько-Криворізького басейну у 1900 – 1914 рр.

Ключові слова: іноземні підприємства, інвестиції, промисловість, Донецько-Криворізький басейн, історіографія.

Постановка проблеми. Питання щодо впливу іноземних інвестицій на економічний, соціальний та політичний розвиток країни є одним з найбільш дискусійних. В історіографії радянського періоду цьому питанню приділялася особливо велика увага; були сформовані стереотипні уявлення про іноземне інвестування як прояв загальної господарської відсталості і політико-економічної залежності дореволюційної Росії. Певну роль ці уявленні відіграють і досі, хоча сучасний «мейнстрім» економічної науки всіляко підносить роль, яку іноземні інвестиції відіграють у справі економічного зростання та розвитку.

Звичайно, задовільні відповіді на поставлені питання можна дати лише на основі дослідження, систематизації та аналізу фактичного матеріалу. Зокрема, щодо одного з провідних промислових регіонів, який відзначався динамічним розвитком – Донецько-Криворізького.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Крім класичних вже робіт Б. Ф. Брандта, В. С. Зіва, П. В. Оля, В. І. Бовикіна існує велика кількість праць, де дається загальна оцінка обсягів іноземних інвестицій у дореволюційну економіку Російської імперії та її регіонів [11, 13, 15, 25, 46]. Так, Донецько-Криворізькому басейну приділено значну увагу у опублікованих працях та дисертаційних дослідженнях кінця ХХ– початку ХХІ ст.: П. В. Голбуцького, О. М. Машкіна, О. В. Щербініної, О. М. Слісаренка, Ю. В. Макогона, Р. А. Баклагиної, В. І. Овіннікова. В узагальнюючих працях О. П. Реєнта, Ф. Г. Турченка та Г. Ф. Турченко, Д. М. Чорного висвітлено окремі аспекти іноземного інвестування в економіку регіону на певних стадіях, участь окремих національних груп у цих процесах, політику російського уряду із регулювання припливу іноземного капіталу. Окремі праці такого спрямування є і в діаспорній та зарубіжній історіографії [17; 32; 33; 47; 58; 63; 64].

Тим не менш, на сьогодні не існує узагальненої праці, у якій би розкривались обсяги, організаційні форми участі іноземного капіталу у промисловості регіону, досі не визначено його частку у загальноросійських інвестиціях, масштаби участі громадян (підданих) інших держав у володінні та управлінні підприємствами в регіоні. Переважно, дослідники зосереджувалися на базових галузях промисловості – кам'яновугільній і металургійній та на загальних питаннях впливу притоку інвестицій на соціально-економічний розвиток.

Дана розвідка є спробою систематизувати, на основі широкого кола опублікованих та архівних джерел факти щодо притоку іноземних інвестицій, у розрізі кампаній та конкретних осіб, до найбільш високотехнологічних, як на початок ХХ ст., галузей промисловості – металообробної, електротехнічної та електроенергетичної.

Виклад основного матеріалу. Від перших років ХХ ст. одним з провідних напрямів іноземного промислового інвестування у регіоні виступило сільськогосподарське машинобудування. Зокрема, підприємство з бельгійським капіталом «Дж. Грієвз і К^о», володіючи основним капіталом у 743,5 тис. крб., у 1903 р. отримало прибуток у розмірі 94,3 тис. крб. Річна продуктивність зростала з 480 тис. крб. у 1903 р. до 1,75 млн. крб. у 1913 р. тобто у 3,6 рази [53, с. 321; 59, с. 2093; 61, № 869(Б)]. У 1911 р. компанія збільшила акціонерний капітал до 3 млн. фр., здійснивши додатковий випуск 2000 привілейованих акцій по 500 фр. Через два роки основний капітал становив 1115242 крб., облігаційний – 584387 крб., запасний – 85755 крб. Отриманий прибуток у розмірі 81354 крб. дозволяв сплачувати дивіденди у розмірі 6%. За налагодження виробництва снопов'язалок підприємство у 1912 р. було премійовано Відділом промисловості Міністерства промисловості і торгівлі. До складу правління товариства входили: голова Д. Е. Грієвз (віце-консул Великобританії в Бердянську), директор-розпорядник Д. І. Грієвз, члени: Л. ван Дік, Ж. Легран, комерційний директор П. І. Судерман [6, с. 114; 55, с. 5].

Компанія з англійським капіталом «Олександрівська машинобудівельна компанія з обмеженою відповідальністю» на початку ХХ ст. звітувала про розміри основного капіталу у 239000 крб. Протягом 1903 – 1914 рр. фінансове становище компанії було стабільним, з річною продуктивністю у 300000 крб. та кредиторською заборгованістю на різні роки у 162678 крб. (1903 р.) та 262465 крб. (1908 р.). Відповідальним агентом і управляючим заводом був Л. Р. Мензис [22, с. 370-371; 52, с. 222-223; 61, № 200(Б)].

Бельгійське підприємство «Анонімне товариство Російсько-Бельгійських заводів виготовлення печей і ливарних заводів» розпочало свою діяльність в умовах зростання кризи 1900–1903 рр., що позначилося на нерівномірному розвитку компанії: так, за 1902 р. збиток становив 13800 крб., за 1903 р. прибуток 700 крб., за перше півріччя 1904 р. прибуток – 3100 крб., падає річна продуктивність з 400000 до 163100 крб., зменшується чисельність робітників з 235 до 127 чол. Директором-розпорядником і відп. агентом працював

Г. О. Еврар. За 1901-1909 рр. акціонерний капітал компанії було зменшено з 746300 до 206250 крб., кредиторська заборгованість стала дорівнювати 292041 крб., що перебільшує основний капітал. Це призводить до банкрутства і ліквідації підприємства в 1910 р. [16, с. 229; 21, с. 506-507; 24, № 201(Б)].

«Донецьке металургійне товариство штампування» з бельгійським капіталом в умовах економічної кризи 1900–1903 рр. працювало стабільно з капіталом у 578704 крб., прибуток за 1902 р. становив 92700 крб., за 1903 р. – 57300 фр., річна продуктивність дорівнювала 1087200 крб. У 1908 р. підприємство збільшило акціонерний капітал до 1,026 млн. крб., а в 1909 р. до 1,5 млн. крб., що розкладався на 9000 привілейованих і 7000 звичайних акцій по 250 фр., 5600 дивідендних знаків та 500 засновницьких паїв без визначеної вартості, річна продуктивність зросла до 2,3 млн. крб., прибуток до 215400 крб. [24, № 193(Б); 52, с. 226-227]. У 1910 р. компанія придбала у власність бельгійське «Анонімне товариство Російсько-Бельгійських заводів для виробництва печей і ливарних заводів» та в 1912 р. залізопрокатний завод, що належав П.О. Ланге у Новомосковському повіті Катеринославської губернії [6, с. 136-137]. На 1914 р. товариство поступово збільшило основний капітал до 3187500 крб., що складався з 27000 привілейованих акцій по 250 фр. на суму 2531250 крб., 7 тис. звичайних акцій по 250 фр. – 656250 крб., 10500 дивідендних знаків та 500 засновницьких паїв без визначеної вартості, чистий прибуток за 1913 р. 365732 крб., річна продуктивність зросла до 5 млн. крб., чисельність робітників із 490 до 2 тис. чол. [10, с. 7; 61, № 213 (Б)]. До складу правління входили: директор-розпорядник І. І. Тихонов, Р. І. Жанв'є, Л. І. Ремі, Д. Г. Еврар, В. Т. Шерстюков, А. А. Бастин, В. І. Сергієчко, О. В. Ковальов [3, с. 109].

Підприємство з бельгійським капіталом «Акціонерне товариство Франко-Російських болтонарізних заводів» у жовтні 1901 р. було ліквідовано, а «Акціонерне товариство Франко-Російські майстерні» продовжувало ще недовго працювати з річною продуктивністю 133100 крб., з чисельністю робітників 550 чол., але в 1903 р. воно теж припинило існування [12, с. 136; 59, с. 262]. Не пододало фінансові негаразди й товариство з бельгійським капіталом «Луганська фабрика для виробництва ручних інструментів і знарядь», не змогло провести жодних спроб подолання фінансових негараздів, що призводять до ліквідації компанії. 11 липня 1904 р. ліквідаційна комісія прийняла рішення про припинення діяльності компанії у зв'язку з дефіцитом у 385861 фр. та п'ятирічними збитками. Останнє котирування 500 фр. номінальної акції на брюссельській біржі дорівнювали 30 фр. у 1901 р. [2, с. 203; 59, с. 2120-2121].

Наступне, бельгійське за походженням капіталу «Акціонерне товариство для виробництва емальованого посуду і ламп у Луганську» в 1900-1903 рр. опинилось на межі банкрутства, щоб урятувати компанію, була проведена її реорганізація – 18 червня 1904 р. розпочало діяти «Анонімне товариство Луганських емалірованих майстерень» з бельгійське акціонерним капіталом в 1 млн. фр., розділеним на 1 тис. привілейованих акцій по 500 фр. і 5 тис.

звичайних акцій по 100 фр. [19, ДАЛО ф. 101, оп. 1, спр. 5, арк. 1-4; 48, РДІА (в Санкт-Петербурзі) ф. 23, оп. 25, спр. 399, арк. 1-3; 52, с. 226-227]. Діяльність товариства продовжувала бути нестабільною: так, найбільший прибуток за 1912 р. становив 16286 крб., після відновлення роботи заводу і придбання І. І. Урденом (франц. гр.) двох новітніх зварювальних апаратів випуск продукції значно зріс, адже ручну клепку було замінено зварюванням. Відповідальними агентами компанії у м. Луганську перебували К. Ю. Барре, А. Классен [9, с. 322]. У 1914 р. було утворено ліквідаційну комісію, яку очолив директор «Анонімного товариства Луганських ливарних заводів» В. Цилер у м. Луганську, у Бельгії – адвокат Г. Дюкенне, промисловець Є. Ренсон, а 28 березня 1914 р. підприємство припинило свою діяльність, а пізніше було реорганізовано у торговий дім «І. І. Урденом, В. і Д. Сойфер, Ф. Бухгалтер» [28, с. 281; 31, с. 374].

Прикладом великого акціонерного товариства зі змішаним, за країнами походження, капіталом було «Російське товариство машинобудівельних заводів Гартмана». Будучи одним із найбільш прибуткових підприємств галузі не тільки регіону, а й російської держави, протягом 1900–1904 рр. товариство працювало з основним капіталом в 9 млн крб., маючи прибуток за 1908 р. у 1149847 крб. На 1914 р. річна продуктивність заводу досягла 10 млн. крб., чисельність робітників зросла до 4,5 тис. чол. Випуск паротягів складав 91 одиницю продукції на рік на суму 4526000 крб., на заводі було створено власний тип потужного товарного п'ятиосового паротягу. За своїми техніко-економічними та експлуатаційними даними ці паровози не поступалися аналогічним європейським зразкам [4, с. 599; 24, № 190(Б); 29, с. 3]. Цікаво, що й собівартість паровозів, що вироблялись на Луганському (та Харківському) заводах, була нижчою, ніж на подібних у Європі. Так, потонна ціна вітчизняних паровозів становила 569-586 крб. і тендерів – 367 крб.; австрійських – відповідно 616-784 крб. за тонну паротяга і близько 400 крб. за тонну тендера; німецьких (баварських) – 648-695 крб. за тонну паровоза [62, с. 132]

Для інвестування у залізничне машинобудування було створено спеціальний громадський Комітет зі сприяння французькому підприємництву в Росії. У лютому 1905 р. на Паризькій біржі були проведені торги акціями луганського товариства. За різними підрахунками зарубіжних та радянських дослідників французькі капітали у товаристві становили від 3 до 5966700 крб., німецька частка залишалася в межах 3 млн. крб. [12, с. 143; 64, Р. 171, 217]. На 1914 р. основний капітал компанії становив 9 млн. крб., розділений на 60000 акцій по 150 крб., запасний – 1997425 крб., капітал погашення 6676198 крб. На надзвичайному загальному зібранні того ж року було вирішено, що для придбання й оренди кам'яновугільних та залізрудних родовищ і їх розробки необхідно збільшити основний капітал шляхом випуску звичайних акцій на суму 9 млн. крб. і облігацій на 18 млн. крб. [19, ДАЛО ф. 2, оп. 1, спр. 11, арк. 19; 49, с. 290-291]. До складу правління входили найбільші власники акцій, зокрема голова М. І. Данилевський, члени: Р. С. Яниковський, Г. А. Блох,

Ф. А. Пфейфер, П. Г. Шайкевич, кандидати в члени: А. Е. Гутман, О. Є. Калістратов. Директором заводу був К. К. Хржановський, головним інженером – А. О. Деллер (австр. під.) [5, с. 95; 19, ДАЛО ф. 2, оп. 1, спр. 11, арк. 19-19зв.; 20, ДАХО ф. 447, оп. 1, спр. 52, арк. 74.].

У сфері інтересів бельгійських інвесторів перебувало «Товариство Дебальцевського механічного заводу». Підприємство працювало зі збитками: так, за 1902 р. – 147000 крб., 1903 р. – 126500 крб., річна продуктивність падає з 2,1 до 1 млн крб., зростає кредиторська заборгованість до 1066029 крб. на 1 липня 1903 р. [22, с. 372-373; 60, с. 970]. На загальних зборах акціонерів 8 березня 1904 р. було прийнято рішення зменшити основний капітал з 1 млн. до 400 тис. крб., шляхом заміни 4 тис. акцій по 250 крб. на 1600 нових акцій тієї ж вартості, а загальну суму в 60 тис. крб. списати з активу товариства. Наступним кроком керівництва компанії стала реорганізація справ підприємства та збільшення основного капіталу до 1120000 крб., облігаційний капітал становив 500 тис. крб. Усі акції повністю передавались для виплати за придбання заводу від бельгійського ж за походженням капіталу «Анонімного товариства механічного заводу в Харцизьку (Дінець)»; решта суми на операцію надавалася готівкою [16, с. 223; 36, с. 2495-2496]. У 1905 р. товариство викупило земельну ділянку в 50 десятин землі в «Російсько-Донецького товариства кам'яновугільної і заводської промисловості», на якій розташовувався завод «Анонімного товариства механічного заводу в Харцизьку (Дінець)», що призвело до збільшення кредиторської заборгованості до 2 млн. крб. Поступово підприємство стабілізувало свої справи, зменшивши кредиторську заборгованість з 2,5 млн. на 1910 р. до 1,5 млн. крб. на 1913 р. Річна продуктивність зросла з 800 тис. крб. у 1908 р. до 1,2 млн. крб. у 1913 р. Чистий прибуток за 1913 р. становив 52267 крб. Утримувачами акцій товариства були банки «Credit Generale de Belgique» в Брюсселі, «Banque d'Anvers» в Анверпені, «Baque d'Escompte et de Comptes Courrants a Liege» в Л'єжі, «Credit Vernilois, Modern & C – ie» в Верб'є. Участь бельгійсько-нідерландських капіталів у підприємстві досягала 1 млн. крб. з основного капіталу в 1120000 крб. [23, с. 447]. До складу правління входили Г. А. Кольберг, Д. Б. Вургафт, Ф. Ф. Франсуа, А. Е. Гутман, П. І. Потоцький. Управляючим Дебальцевського заводу був М. Д. Беккерт, Харцизького заводу – Л. Ф. Бришан (бел. під.), Ж. І. Ніколаї (швейцар. гр.) [1, с. 32; 20, ДАХО ф. 447, оп. 1, спр. 4, арк. 10 зв.; 61, № 211(Б)].

«Анонімне товариство для експлуатації машинобудівного і котельного заводів Альберт Нев, Вільде і К° в Таганрозі» з бельгійським капіталом, з 1903 по 1913 рр. перебувало під управлінням адміністрації у справах банкрутства. Уповноваженим у справах адміністрації було призначено Ф. Г. Гюстена. Підприємство поступово вийшло з тривалої кризи, завдяки фінансовим надходженням, освоєнню нової номенклатури продукції, а саме котлів системи «Кетнер» для електростанцій, «Ферберн» з двома жаровими і димогарними трубами для цукрових заводів, що спричиняє до зростання річної

продуктивності з 1 до 2 млн. крб., прибутковості за 1911 р. – 23023 крб., 1912 р. – 150366 крб., 1913 р. – 102947 крб. [5, с. 277]. Основний капітал компанії залишався 1120000 крб., запасний – 687875 крб. До складу правління входили голова А. А. Нев, члени: А. С. Ерделі, Г. Л. Тразенстер, Ю. Нагальмакерс. Директором-розпорядником на заводі був Ф. Г. Гюстен, віце-директором А. Маро, завідував технічною частиною Л. Дельплас, комерційною частиною О. О. Фалла [61, № 180 (Б), 195(Б)].

«Катеринославське машинобудівельне акціонерне товариство» продовжувало зберігати домовленість з німецьким «Duisburger Maschinenbau-Aktiengesellschaft zu Duisburg a Rhein» з основним капіталом 1,5 млн. крб., але за час 1901-1903 рр. підприємство зазнає спаду, збиток становив 420342 крб., зростає кредиторська заборгованість до 701200 крб. [22, с. 370-371]. 22 березня 1902 р. компанія для посилення обігового капіталу випустила облігації на номінальний капітал у сумі 600 тис. крб., вартість кожної облігації призначалась в 250 крб. До складу керівництва товариством входили: голова правління Ф.В. Гессенбрухт (нім. під.), заступник голови Г.Л. Кольсгорн (нім. під.); члени правління: В. Ф. Кеетман (нім. під.), Е. К. Пенсген (нім. під.), А. Гаферкамп директор заводу (нім. під.); кандидати: В. Г. Кіссінг голов. інж., А. Ю. Кеетман голов. бухг. (нім. під.). На 1914 р. підприємство володіло основним капіталом 1,5 млн крб., річна продуктивність становила 1 млн крб. [2, с. VIII; 34, с. 1377].

На початку ХХ ст. продовжується залучення підприємців із-за кордону та іноземних компаній до галузі регіону. Так, до діяльності «Акціонерного товариства заводу для виробництва сільськогосподарських машин й знарядь» «Вдова Матіас та сини», що було засноване 2 січня 1901 р. у результаті реорганізації торгового дому «Вдова Матіас та сини» у м. Бердянськ. Підприємству належав завод із випуску сільськогосподарської техніки: жнивоприбиральні машини, кінні сіялки, соломорізки, букери, виноградні преси, дробилки, кукурудзяні молотили, кінні приводи, плуги з річною продуктивністю 213700 крб., з чисельністю робітників 196 чол. Акціонерний капітал компанії становив 500 тис. крб., розділений на 2 тис. акцій по 250 крб. Засновниками товариства стали К. Л. Матіас, Е. І., О. І. та Г. І. Матіас. Директором заводу був О. І. Матіас [24, № 807(Б); 53, с. 321].

Річна продуктивність підприємства зросла до 800 тис. крб., чисельність робітників до 300 чол. у 1914 р. На 1 січня 1914 р. основний капітал товариства становив 1,5 млн. крб., розділений на 15000 акцій по 100 крб., запасний – 12077 крб., капітал погашення – 22647 крб., прибуток за 1913 р. дорівнював 119558 крб., дивіденд – 6,5%, за 1914 р. – 122017 крб. Акції цього підприємства не котирувались ні на паризькій, ні на російських біржах, але інтереси французьких акціонерів обслуговувало в Парижі відділення «Російського Торгово-Промислового Банка». За дослідженнями радянських фахівців П. В. Оль і В. І. Бовикіна участь французьких інвесторів в товаристві оцінювалась від 335000 до 500000 крб. [13, с. 168; 46, с. 28]. До складу

правління входили Г. І. та О. І. Матіас, Е. Ф. Беррис, М. С. Маврокордато, Е. М. Патрино [23, с. 448-449; 61, № 880 (Б)].

У 1904 р. бельгійські піддані О. М. Ванвінкера, А. М. і М. М. Дюшен стали співвласниками машинобудівельного заводу на ст. Алмазна Катеринівської залізниці. Основною спеціалізацією заводу була продукція для залізничного транспорту. Управляючим заводу був Ж. А. Ванвінкера, річна продуктивність підприємства становила 400000 крб., чисельність робітників 175 чол. [6, с. 194-195; 20, ДАХО ф. 447, оп. 1, спр. 3, арк. 256; спр. 8, арк. 100; 61, № 203 (Б)].

Німецьке товариство «Карл Бехтольд» опинилось на другий рік свого існування в несприятливих умовах: так, за 1901-1908 рр. отримано збиток 150620 крб., дивіденду не було, зростає кредиторська заборгованість з 263058 до 335599 крб., зменшується річна продуктивність до 208600 крб., чисельність робітників до 97 чол. 18 серпня 1911 р. на загальних зборах акціонерів було прийнято рішення розпочати процедуру ліквідації підприємства. До складу ліквідаторів обрано: А. Гельпке, Е. Нікеля, Л. Ендвейса, М. Зунделевича [21, с. 504-505; 53, с. 262].

16 січня 1913 р. підприємство припинило своє існування, справи товариства «Карл Бехтольд» передавались правлінню німецького «Тільманського залізничного акціонерного (анонімного) товариства», що знаходилось в с. Прушкові Варшавської губернії, куди могли звернутись усі зацікавлені особи та установи. На момент ліквідації товариства до складу правління входили: голова А. Гельпке, директор-розпорядник Е. Нікель, члени: В. Тільманс, Г. Е. Шмідт, Т. Гінсберг [30, с. 275; 61, № 201(Б)].

Німецьке акціонерне анонімне товариство «Російської залізної промисловості» продовжувало працювати з основним капіталом 2083333 крб., з річною продуктивністю 1362400 крб. На 1911 р. підприємство збільшує основний капітал до 5092593 крб. і річну продуктивність до 2 млн крб. У 1913 р. товариство володіло основним капіталом 5092593 крб., запасним – 83770 крб., отримало прибуток за операційний рік 675544 крб., дивіденд становив 10% , планувало збудувати новий машинобудівний завод у м. Слов'янськ [23, с. 452-453; 63, с. 103]. До складу правління, що знаходилось в м. Глейвиць (Німеччина), входили голова О. Каро, заступник Дж. Цутрауен, Ф. Б. Гантке, що виконував повноваження директора-розпорядника Нижньодніпровського трубопрокатного, цвяхо-дротового, болтового заводів. Головним управляючим був С. А. Островський, управляючим трубопрокатного заводу – інж. А. Дришнер, завідувач цвяхового заводу – інж. Г. Гильгер, завідувач комерційної частини Отто Юнгст (нім. під.). На заводі працювали інженерами німецькі піддані: Густав Ганеман, Вілья Рексин, Павло Шейбліх [18, ДАДНО ф. 832, оп. 1, спр. 1, арк. 169; 61 № 1265 (Б)].

У 1907 р. було організовано російсько-німецьке машинобудівельне товариство «Кебер і К°» в м. Таганрозі з представництвами в Петербурзі та Катеринославі для виробництва різноманітного сільськогосподарського устаткування. Річна продуктивність підприємства становила 400000 крб.,

працювало 110 робітників. Управлячим заводу був І. І. Шмідт, зав. техн. част. М. А. Грюнберг [61, № 695(Б)].

У 1908 р. акціонерне товариство виробництва загартованих виробів у Ризи «Сиріус» побудувало машинобудівельний завод в Нижньодніпровську, що виготовляв устаткування для металургійних, хімічних заводів, підприємств з переробки сільськогосподарської сировини. Власниками заводу були німецькі піддані В.В. Мозебах, Ф.Ф. Кирстен; на початок своєї діяльності у регіоні основний капітал призначався у 500000 крб. [7, с. 147; 50, с. 124-125]. Компанія стрімко нарощувала темпи виробництва з річною продуктивністю в 2 млн. крб., чисельність робітників до 500 чол., що сприяло перетворенню нового заводу в головний підрозділ підприємства. На 1914 р. товариство володіло основним капіталом у 750000 крб., запасним – 450000 крб. Управляючим заводу був В. В. Мозебах [6, с. 395; 61, № 306(Б), № 52(Р)].

У м. Катеринославі діяло відділення німецького «Акціонерного товариства чавуноливарного, механічного і котельного заводів «К. Зігель», що було допущено до діяльності в Росії 16 листопада 1901 р. Засновниками фірми стали німецькі піддані К. Б. і Є. А. Зігель, О. Ф. Бишоф з основним капіталом 2,5 млн крб., розділеним на 2500 акцій по 1000 крб. [41, с. 19]. Спеціалізацією відділення було налагодження міського водопостачання та каналізації, центрального опалення і вентиляції будинків, газокалійного й електричного освітлення, парових та механічних пральних і кухонь, маяків, портів.

Товариство у 1914 р. володіло основним капіталом у 3,5 млн крб., із яких 350000 крб. належали німецькому підприємству «Акціонерному товариству для виготовлення приладів освітлення і механічних заводів «Julius Pintsch», запасним – 79845 крб., погашення – 389003 крб. Катеринославське відділення стало технічною конторою північноамериканської машинобудівельної «Акціонерної компанії Вортінгтон», що залежала від англійського машинобудівельного концерну «Віккерс» [35, с. 3229; 51, с. 110].

«Російське товариство машинобудівельного заводу Кертинг Брати», утворене 1904 р. німецькими підданими Б. і Е. Кертинг, Г. Фуш з основним капіталом 4 млн крб., мало своє представництво в Катеринославі для реалізації власної продукції (газогенератори, двигуни, прилади центрального опалення й вентиляції) [61, № 353 (Б)].

У травні 1911 р. І. Ф. Кругом було засновано товариство «Дніпровський цвяховий завод» у с. Амур Новомосківського повіту Катеринославської губернії з основним капіталом 200000 крб., розділеним на 2000 паїв по 100 крб. Товариство отримало у власність майно від торгового дому «Дніпровський цвяховий завод» та акціонерного товариства «Проволока» і право виробництва закаленно-чавунних виробів «Сиріус», основною продукцією стали цвяхи, заклепки, дріт звичайний і телеграфний [44, с. 3031-3032]. До розвитку товариства залучаються іноземні підприємці: так, директорами правління були І. Г. Тільманс (нім. під.) співвласник торгового дому «Е. Тільманс і К°» (торгівля металами), А. О. Леві (франц. гр.) [14, с. 168, 232]. На 1914 р.

основний капітал підприємства дорівнював 200000 крб., запасний – 3030 крб. [5, с. 132-133].

Російський дослідник М. Н. Барішников встановив, що торговельне «Російське сільськогосподарське товариство «Работник» створило з 1910 р. виробничу базу для французького підприємства «Анонімне товариство землеробних машин і знарядь у Рязані», яке володіло трьома машинобудівельними заводами у м. Олександрівськ Катеринославської губернії [8, с. 196]. У 1914 р. було здійснено реорганізацію підприємства в самостійний підрозділ французького «Анонімного товариства Олександрівських заводів сільськогосподарських машин і знарядь (Росія)» із призначеним капіталом 4 млн. фр. [37, с. 5081].

29 липня 1910 р. австрійський підданий Й. В. Клейнер здійснив реорганізацію власного підприємства в акціонерне товариство «Й. В. Клейнер і К^о» з основним капіталом 1 млн крб., розділений на 1000 акцій по 1000 крб. Товариство продовжувало володіти машинобудівельним заводом у м. Великий Токмак Бердянського повіту Таврійської губернії [40, с. 4778-4779]. У 1913 р. товариство збільшило основний капітал до 1,5 млн крб. завдяки випуску додаткових 500 акцій по 1000 крб. Правління було при заводі, у його складі – Й. В. Бонне, Г. П. Валл, Г. Г. Нейфельд [37, с. 410].

1 грудня 1913 р. було організовано «Товариство чавуноливарного і машинобудівельного заводу для виробництва сільськогосподарських машин і знарядь «Братів Шліхт». Акціонерний капітал визначався в 200000 крб., розділений на 800 акцій по 250 крб. Німецькі піддані Г. С. і А. С. Шліхти реорганізували майстерню на ст. Харцизьк у машинобудівельний завод [42, с. 1316-1317].

7 березня 1914 р. для продовження розвитку заводу, що належав А. Гелькеру (нім. під.) і колоністу А. Я. Копу, було реорганізовано в товариство «А. Я. Коп і Гелькер» з основним капіталом 600000 крб., розділений на 600 акцій по 1000 крб. Підприємству належало три заводи з виробництва сільськогосподарських машин і знарядь в Катеринославській губернії – м. Олександрівську 405 роб., с. Кичкас – 120 роб., с. Хортиці – 85 роб. з річною продуктивністю 1 млн крб., завідуючим працював А. Гелькер [43, с. 2427-2428; 56, с. 74].

Австрійські підприємці Е. Г. Кернер та Е. Е. Бегар були співвласниками спочатку «Торгового дому Кернер і Бегар», а з 1913 р. торгово-комісійного і технічного акціонерного товариства «Кернер і Бегар» з основним капіталом 400000 крб. у Ростові-на-Дону, що зосередило діяльність з організації технічних робіт і поставок для будівництва торгово-промислових об'єктів обладнання, торгівлі устаткуванням, як за власний рахунок, так і на комісійних засадах. Вони поширили свою діяльність на Донецько-Криворізький басейн, здійснюючи забезпечення устаткуванням російсько-німецького машинобудівельного товариства «Кебер і К^о» у Таганрозі [20, ДАХО ф. 349, оп. 2, спр. 1; 45, с. 7676].

Протягом періоду 1900-1914 рр. була заснована та продовжувала працювати низка машинобудівних заводів, майстерень у регіоні з широкою номенклатурою продукції, які мали іноземних власників або їх участь у цих підприємствах. Так, у 1908 р. в м. Луганську французькі громадяни К. С. Дюшессан та І. І. Урдекен заснували цвяхово-дротяний завод із річною продуктивністю 160000 крб., де працювало 39 роб. Управляючим заводу був І. І. Урдекен. У м. Катеринослав італійські піддані Л. Ф. де-Россі й Ж. Л. Занолі відкрили чавуно-мідноливарний завод. У м. Маріуполь розпочав виробництво завод металевих виробів, власником якого був Е. К. Бремер (нім. під., віце-консул Німеччини у місті), який став одночасно представником у Росії фірми Ф. І. Коллен (Дортмунд) зі спеціалізацією випуску технічного устаткування для металургійних, хімічних, гірничорудних підприємств; в с. Мало-Михайлівка Олександрійського повіту Катеринославської губернії чавуноливарний завод Й.Й. Адамчика (нім. під.) [50, с. 246, 263-264; 57, с. XII; 61, № 218 (Б), 1266(Б)]. Торговий дім «Бердянський механічний завод» здійснював випуск та продаж металевих виробів. Власниками заводу були К. К. Піетт (бельг. під.), російські піддані Й. Я. Акулов, В. А. Булгаков, В. Д. Жуков, М. М. Єремін, О. К. Марголін, І. Є. Трескін, Г. П. Павловський [59, с. 253].

До підприємств, що продовжували працювати у галузі та збільшували свою потужність, належали такі, як чавуноливарний і машинобудівний завод Р. Г. Геннефельда (нім. під.) з річною продуктивністю у 90000 крб., чисельністю робітників 90 чол. у с. Петро-Марівці Слов'яносербського повіту; фабрика сільськогосподарських машин і знарядь у м. Нікополь Ф. Ф. та І. Ф. Каршевських (нім. під.) з річною потужністю 48000 крб., 65 робітників; «Перший Катеринославський арматурний і мідноливарний завод» з річною продуктивністю 32000 крб., 20 робітників власницею була німецька піддана М. А. Щепанкевич; завод сільськогосподарських знарядь в м. Олександрівськ, який належав родині німецьких підданих Я. І, Л. Я. і Я. Я. Бадовських з річною продуктивністю 400000 крб., 135 робітників; завод сільськогосподарських машин і знарядь І. І. Фукса (нім. під.) у м. Великий Токмак Бердянського повіту з річною потужністю близько 1 млн крб., 273 робітників [20, ДАХО ф. 21, оп. 3, спр. 292, арк. 1-3; спр. 1469, арк. 3; 24, № 687 (Б), 691(Б); 56, с. 79; 61, № 209(Б), 886(Б), 1983(Б)]. За заводом сільськогосподарських знарядь у м. Катеринославі «Лашавер Я. і А. Бр.» з річною потужністю 44100 крб, чисельністю робітників 37 чол. керував І. В. Яковлев (нім. під.), продовжував діяти машинобудівельний завод В. Я. Абермета (нім. під.), що був віце-консулом Німеччини в м. Катеринослав [27, с. 265; 52, с. 261].

У регіоні працювали представництва північноамериканських машинобудівельних компаній в м. Катеринославі, наприклад «Акціонерного товариства заводу пневматичних машин» з реалізації пневматичних молотків та фірми «Ундервуд» – друкувальної техніки. У 1913 р. розпочало діяльність відділення російського «Міжнародного техніко-промислового товариства». Це відділення стало монопольним представником чикагських машинобудівельних

фірм «Саллівен меньюфекчурин компанії», що випускало шахтне обладнання, «Фейрбенкс, Морз енд К°», яка виготовляла гасові двигуни та лебідки, пенсільванської компанії «The Kystone Priller C°», яка також виготовляла шахтне обладнання та «All Chalmers C°», що спеціалізувалось на металургійному обладнанні. У 1913 р. було відкрито агенцію чикагської фірми «Національ» у Катеринославі з реалізації касових апаратів на чолі з А. А. Рахвальським, яке підпорядковувалось Одеському відділенню підприємства [51, с. 111-114].

Французьке «Генеральне товариство чавуноливарних, залізобудівних і сталеливарних заводів» стало представником у регіоні німецького товариства «Арматурного і машинобудівельного заводу Боппе і Рейтер» у Мангеймі (продукція – водоміри патент Рейтера), англійського «Машинобудівельних заводів Деві, Паксман і К°» у Кольчестері (продукція – парові машини, газогенератори, локомотиви, водотрубно-парові котли) [26, с. XXXV].

Родина великобританських підданих Ф. В., Є. Р. та Ф. Ф. Альсоп, яка володіла з 1888 р. основним підприємством у м. Харків, відкрила у м. Олександрійську на початку XX ст. відділення «Складу сільськогосподарських і технічних машин та знарядь». Компанія здійснювала представництво і продаж продукції «Товарищества Маршал, Сини і К°» (Англія), «Міжнародної компанії жнивних машин Диринга» (США), «Товарищества М. Гейд» (Австрія), фірми «Г. Боош і К°» (Франція), акціонерних товариств «Карлсвік» та «Сепаратор» (Швеція) [60, С.397]. Німецька фірма «Людвиг Яффе» відкрила свої відділення і склади з 1901 р. у Катеринославській та Харківській губерніях, ОВД, яке очолив син власника підприємства П. Л. Яффе (нім. під.). Спеціалізацією філіалів була реалізація продукції виробництва США. Це обумовлено тим, що П. Л. Яффе народився і мешкав до 1899 р. там: сільськогосподарське знаряддя, друкарські машинки «Ремінгтон» та автомобілів компанії «Оверланд» (Англія), що успішно працювала в регіоні до 1914 р. [20, ДАХО ф. 21, оп. 3, спр. 21, арк. 3-23зв.].

У розвитку машинобудівельної промисловості регіону вагоме місце посідали металургійні підприємства, що були багатогалузевими і невпинно розширювали своє виробництво. До таких належала більшість металургійних підприємств, їх машинобудівельні підрозділи відкривали нові напрями: так, Новоросійське товариство, «Верхньодніпровське металургійне товариство» започаткували вагонобудування.

Бельгійське «Центральне електричне товариство у Москві» мало основний капітал 3750000 крб., розділений на 20000 акцій по 500 фр., володіло в м. Катеринославі центральною електростанцією з річною продуктивністю 2 млн крб. У 1903 р. представником компанії стало німецьке акціонерне товариство «Артур Коппель» із правлінням у Петербурзі [59, с. 254].

У листопаді 1906 р. французький філіал концерну «Вестінгауз» через акціонерне товариство «Російське електричне товариство «Вестінгауз»» електромеханічний завод у Москві, що належав бельгійському підприємству.

Це підштовхнуло товариство розширити свою діяльність у регіоні, ставши головним представником у Південній Росії дочірнього підприємства французького концерну «Російського електричного товариства «Вестінгауз»» з реалізації електротехнічного устаткування (генератори постійного і перемінного струму, електродвигуни, трансформатори, електровози, вагони для електричних трамваїв, електричні мостові крани), продукції німецького «Аусбурзького машинобудівельного заводу» [26, с. 350; 38, с. 113]. У 1909 р. компанія зменшила основний капітал до 3262500 крб., що становив 17400 привілейованих акцій по 500 фр. і 20000 звичайних акцій без визначеної вартості. На 1914 р. товариство володіло основним капіталом 3262500 крб., облігаційним – 1035188 крб., запасним – 14212 крб. Завідуючим станцією і відп. агентом компанії залишався М. І. Коттавоз, який був французьким консульським агентом у регіоні, де працювало 160 робітників [5, с. 463; 50, с. 235].

На початку ХХ ст. північноамериканська машинобудівельна компанія «Акціонерне товариство «Вестінгауз»» мала свої представництва в Україні, а саме в Катеринославі, Києві, Харкові. Компанія спеціалізувалася на випуску електротехнічного обладнання, трамвайних вагонів, кабелів, електродвигунів тощо. У 1906 р. було відкрито французький філіал концерну «Російське електричне товариство «Вестінгауза»» з основним капіталом в 20 млн фр., підприємство мало представництва в Києві, Одесі та Катеринославі [51, с. 108].

У регіоні представництво очолював М. І. Коттавоз, а в інших районах України А. С. Беркович. Саме через Катеринославську агенцію товариство намагалося здобути контракт на поставку обладнання для електростанції в м. Олександрівську. Його можливий обсяг складав 26-37 тис. крб. У 1907 р. північноамериканський філіал зіткнувся із сильною конкуренцією з боку німецьких електротехнічних фірм ВКЕ (філіал в Росії АЕГ), «Сіменс-Гальське» уклали угоду з ними про розподіл сфер впливу, але вже у 1913 р. згадані фірми змушені були ліквідувати свою діяльність та продати завод [51, с. 108].

На початку ХХ ст. Е. Я. і К. Я. Вюрґлер (швейцар. гр-ни) власники торгового дому «Еміль Вюрґлер і К^о» з капіталом 23400 крб. володіли складом технічних і електротехнічних матеріалів у Катеринославі, конторами у Юзівці та Криндачівці для обслуговування металургійної, машинобудівельної, гірничорудної галузей [20, ДАХО ф. 447, оп. 1, спр. 174, арк.1; 27, с. 402; 54, с. 13, 23].

В електротехнічній галузі представляло свої інтереси торгово-комісійне і технічне акціонерне товариство «Кернер і Бегар», що належало австрійським підданам Е. Г. Кернеру і Е. Е. Бегару, які мали представництво підприємства для замовлення і здійснення постачання широкого асортименту продукції відповідного профілю в м. Катеринославі [61, № 695(Б)].

У металообробній галузі регіону працювало 23 іноземні акціонерні товариства, що володіли основним капіталом у 36,5 млн крб. (зростання в 1,4 рази порівняно з кінцем ХІХ ст.), запасним – 3303930 крб., облігаційним –

2252012 крб. Найбільшими за абсолютною величиною були німецькі капітали: 15,7 млн крб. основного, 2530300 крб. запасного капіталу.

Висновки дослідження. Протягом усього періоду відбувався притік іноземного капіталу до металообробної, електротехнічної та електроенергетичної галузей промисловості регіону. У Донецькому басейні діяли сім бельгійських товариств, що відновили виробництво, із основним – 7,75 млн. крб., облігаційним – 584387 крб., запасним – 773630 крб. капіталом. Три французькі із 11,2 млн. крб. основного, що постали з торгових домів та філіалів. Крім того, 6 млн. основного капіталу французи інвестували до німецького «Російського товариства машинобудівельних заводів Гартмана». Поряд з бельгійськими та французькими посилюється активність німецьких інвесторів. Виникнення німецьких товариств на початку XX ст. відбувалося за рахунок реорганізації приватних підприємств, дочірніх філіалів у самостійні підрозділи. У результаті кількість товариств зросла вдвічі. Британська компанія була задіяна лише одна, вона володіла основним капіталом 239 тис. крб. Працювало у галузі одне австро-угорське товариство з основним капіталом 1,5 млн. крб.

Використовувалися різні форми інвестування: вкладання паїв у нові та діючі справи, розміщення за кордоном випусків акцій та облігацій, залучення іноземного банківського кредиту, відкриття торгівельних представництв крупних технологічних концернів («Вестінгауз»). Низка підприємств, що спеціалізувались у металообробній галузі регіону, була широко представлена німецькими, бельгійським, австрійськими, французькими, італійськими, англійськими власниками, які володіли заводами, відділеннями, складами, представництвами із різними за обсягами обігу коштів, виробництва, кількістю робітників, персоналу. Для цієї групи підприємств, що класифікуються за організаційно-правовими формами як приватно-індивідуальні фірми, встановити величину капіталовкладень є проблематичним.

Іноземні власники даних підприємств, отримавши досвід, підготувавши адміністративно-технічний персонал, розширивши виробництво, асортимент продукції, налагодивши мережу збуту, накопивши початковий капітал, реорганізовували ці підприємства в акціонерні товариства.

Список літератури: 1. *Адресная книжка горнопромышленных предприятий Донецкого бассейна 1909 г.* – 4 – е изд., испр. и доп. – Х.: Тип. Б. Бенгиса, 1908. – 120 с. 2. *Адресная книжка горных и горнозаводских фирм Юга России.* 1904 г. – Х.: Печатня С. П. Яковлева, 1904. – XI, 338, XXXIV с. 3. *Адресная книжка горнопромышленных предприятий Юга России 1915 г.* – Х.: Тип. Б. Бенгиса, 1915. – 129 с. 4. *Акционерная статистика // Промышленность и торговля.* – 1913. – № 24. – С. 597 – 599. 5. *Акционерно-паевые предприятия России.* – М.: Тип. А. П. Поплавского, 1914. – 575 с. 6. *Акционерно-паевые предприятия России. Торгово-промышленные, фабрично-заводские и торговые предприятия. Акционерные банки.* – М.: Тип. А. П. Поплавского, 1917. – 46, 614 с. 7. *Балабуха С. П. Обработывающая промышленность и горное дело / С. П. Балабуха // Район железной дороги Харьков-Херсон в экономическом отношении.* – СПб.: Тип. Ю. А. Мансфельд, 1913. – С. 111 – 180. 8. *Барышников М. Н. Деловой мир России. Историко-биографический справочник / М.*

Н. Барышников. – СПб.: Искусство, Logos, 1998. – 448 с., ил. **9.** *Бельгийское акционерное общество* “анонимное общество Луганских эмалировочных мастерских в Луганске” // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1913. – № 7. – С. 322. **10.** *Бельгийское акционерное общество* Донецкое металлургическое общество штампования (анонимное общество) // Правительственный вестник. – 1914. – № 7. – С. 7. **11.** Бовыкин В. И. К вопросу о роли иностранного капитала в России / В. И. Бовыкин // Вест. Моск. ун-та. Сер. 9: История. – 1964. – № 1. – С. 55 – 82. **12.** Бовыкин В. И. Формирование финансового капитала в России конец XIX в. – 1908 г. / В. И. Бовыкин. – М.: Наука, 1984. – 285 с. **13.** Бовыкин В. И. Французский капитал в акционерных предприятиях России накануне Октября / В. И. Бовыкин // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 159 – 181. **14.** Боханов А. Н. Деловая элита России 1914 г. / А. Н. Боханов. – М.: РАН Институт Российской истории. – 273 с. **15.** Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы их влияние на экономическое развитие страны. Ч. II. Иностранные капиталы в России. Металлургическая и каменноугольная промышленность / Б. Ф. Брандт. – СПб.: В. Киршбаума, 1899. – V, 398 с. **16.** *Всероссийский сборник* торгово-промышленных и банковских сведений: в 4 т. Т.1. Фабрики и заводы. – Одесса: Тип. “Порядок”, 1909. – XX, 308 с. **17.** Голобуцкий П. В. Иноземний капітал в 18 – на початку 20 століть / П. В. Голобуцкий // Енциклопедія історії України: в 5 т. – 2005. – Т. 3. – С. 477 – 479. **18.** *Державний архів* Дніпропетровської області (Дніпропетровськ) (ДАДНО). **19.** *Державний архів* Луганської області (ДАЛО). **20.** *Державний архів* Харківської області (ДАХО). **21.** *Ежегодник Министерства Финансов*. Вып. 1909 года. – СПб.: Тип. Ред. период. изданий М-ва финансов, 1909. – VI, 681 с. **22.** *Ежегодник Министерства Финансов*. Вып. 1904 года. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1905. – XVI, 971 с. **23.** *Ежегодник Министерства Финансов*. Вып. 1914 года. – Пг.: Тип. Ред. период. изданий М-ва финансов, 1914. – VI, 667 с. **24.** Езиоранский Л. К. Фабрично-заводские предприятия Российской Империи / Л. К. Езиоранский. – СПб.: Изд. Торгового Дома А. Сроса и К., 1909. – [1143]. **25.** Зив В. С. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности / В. С. Зив. – Пг.: Тип. ред. период. изданий М-ва финансов, 1917. – 132 с. **26.** *Календарь-ежегодник “Приднепровье”*. – Екатеринослав: Тип. М. С. Копылова, 1910. – XLIV, 338, XXXVI с. **27.** *Календарь-ежегодник “Приднепровье”* памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год. – Екатеринослав: Издание Екатеринославского губернского статистического комитета, 1914. – XXXII, 419, XXXII с. **28.** Климов А. О. Історичні краєзнавчі розвідки: монографічний нарис / А. О. Климов. – Луганськ: Луган. нац. ун-т, 2008. – 308 с. **29.** *К собранию акционеров* русского о-ва машиностроительных заводов Гартмана // Торгово-промышленная газета. – 1914. – № 261. – С. 3. **30.** *Ликвидаторы по делам* акционерного общества “Карл Бехтольд” фабрика волнистого железа, железных конструкций и оцинковальня в Екатеринославе // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1913. – № 6. – С. 275. **31.** *Ликвидационная комиссия* бельгийского акционерного общества “Анонимное общество Луганских эмалировочных мастерских” в гор. Луганске // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1914. – № 20. – С. 374. **32.** Макогон Ю. В. Иностранные инвестиции в промышленности Донбасса: история, статистика, проблема современного развития / Ю. В. Макогон, Р. А. Баклагина, В. И. Овинников. – Донецк: Институт экономико-правовых исследований АН Украины, 1993. – 213 с. **33.** Машкін О. М. Іноземці у промисловості України в останній чверті XIX ст. / О. М. Машкін // Історія народного господарства та економічної думки України: міжвід. зб. наук. пр. – 1997. – Вип. 29. – С. 90 – 99. **34.** *Об изменении устава* Екатеринославского машиностроительного акционерного Общества // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1902. – Отд. 2. – № 21. – С. 1377 – 1378. **35.** *Об увеличении* основного капитала акционерного общества К. Зигель // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1914. – Отд. 2. – № 97. – С. 3229. **36.** *Об уменьшении* основного капитала Дебальцевского механического завода // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1904. – Отд. 2. – № 54. – С.

2495 – 2496. **37.** *Об утверждении условий деятельности в России французского акционерного общества, под наименованием: “Анонимное Общество Александровских заводов земледельческих машин и орудий (России)”* // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1914. – Отд. 2. – № 154. – С. 5081 – 5083. **38.** *Об утверждении условий деятельности в России французского акционерного Общества, под наименованием Русское электрическое общество “Вестингауз”* // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1907. – Отд. 2. – № 7. – С. 113 – 115. **39.** *Об утверждении устава акционерного Общества завода для производства земледельческих машин и орудий “Вдова Матиас и сыновья”* // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1901. – № 22 прил. – С. 19 – 30. **40.** *Об утверждении устава акционерного Общества “Й.В. Клейнер и К”* // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1910. – Отд. 2. – №109. – С. 4778 – 4791. **41.** *Об утверждении устава акционерного Общества К. Зигель* // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1902. – Отд. 2. – № 1. – С. 19 – 32. **42.** *Об утверждении устава акционерного Общества чугунолитейного и машиностроительного завода для производства земледельческих машин и орудий “Братьев Шлихт”* // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1913. – Отд. 2. – № 48. – С. 1316 – 1329. **43.** *Об утверждении устава общества “А. Я. Коп и Гелькер”* // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1914. – Отд. 2. – № 74. – С. 2427 – 2438. **44.** *Об утверждении устава Товарищества на паях Днепровского гвоздильного завода* // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1911. – Отд. 2. – № 79. – С. 3031 – 3044. **45.** *Об утверждении устава торгово-комиссионного и технического акционерного Общества “Кернер и Бегар”* // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1913. – Отд. 2. – № 251. – С. 7675 – 7687. **46.** *Оль П. В.* Иностранные капиталы в России / П. В. Оль. – Пг.: 4-я Государственная типография, 1922. – 304 с. **47.** *Реснт О. П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реснт; Ін-т історії України. – К., 2003. – 304 с. **48.** *Російський Державний Історичних Архів в Санкт-Петербурзі (РДІА в Санкт-Петербурзі).* **49.** *Русские биржевые ценности 1914-15 гг.* Общая часть. Справочная часть. – Пг.: Тип. Ред. период. изданий М-ва финансов, 1915. – V, 373 с. **50.** *Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях.* – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1911. – XXXVIII, 249 с. **51.** *Слісаренко О. М.* Діяльність американських компаній на Україні в кінці XIX – на початку XX століть: дис. ... канд. іст. наук: 07.00 03 / Слісаренко Олександр Миколайович. – Дніпропетровськ, 1994. – 194 с. **52.** *Список заводов, фабрик, рудников Екатеринославской губернии* // Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1910 год. – Екатеринослав, 1910. – С. 255 – 279. **53.** *Список фабрик и заводов Европейской России.* – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. – IV, 883, 38 с. **54.** *Список членов 40 Съезда горнопромышленников юга России / Труды 40 Съезда горнопромышленников юга России (21-29 нояб. 1915 г.).* – Х., 1916. – Т.1. – С. 1 – 24. **55.** *Список членов Русско-Английской Торговой Палаты.* – Пг.: Тип. Ред. период. изданий М-ва финансов, [Б. г.]. – 82 с. **56.** *Справочная книга. Фабрики, заводы и рудники Донецкого бассейна 1916 г.* – Х.: Тип. Я. Фишганга и М. Шешелевича, 1916. – 789 с., разд. паг. **57.** *Техническое Бюро для разработки проектов горнозаводских печей Э.К. Бремер, Мариуполь, Екат. губ.* // Известия горных инженеров. – 1904. – № 12. – С. XII. **58.** *Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф.* Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К.: Генеза, 2003. – 303 с. **59.** *Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов. Т. 2.* / Под ред. А. И. Дмитриева-Мамонова. – 2 –е изд. – СПб.: В.Ф. Демакова-Насл., 1905. – 2323, 431, 783, CLC с. **60.** *Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов. Т. 1.* / Под ред. А. И. Дмитриева-Мамонова. – СПб.: Тип. В. Ф. Демакова-Насл., 1905. – XXXI, 1808 с. **61.** *Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндию).* – 2 –е изд. – Пг.: Тип. Н. Я. Стойковой, 1914. – [1918 с.]. **62.** *Хахлюк А. М.* З історії становлення та розвитку залізного комплексу України (1900-1913 рр.) / А. М. Хахлюк // Історія народного

господарства та економічної думки України: зб. наук. пр. – 2003. – Вип. 35 – 36. – С. 129 – 134. **63.** Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) // Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с. **64.** McKay J. P. Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913 / J. P. McKay – Chicago, London : University of Chicago Press, 1970. – 396 p.

Надійшла до редколегії 06.11.2012

УДК 94(477.6):339.727.22(091)«1900/1914»

Іноземні капітали та підприємства у промисловому розвитку металообробної, електротехнічної, електроенергетичної галузей Донецько-Криворізького басейну на початку XX ст. / Е. О. Хряпін, канд. іст. наук, доцент ХГПА // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: «Актуальні проблеми історії України». – Х.: НТУ «ХПІ», 2012. - № 65 (971). – С. 99-114. Бібліогр.: 64 назв.

На основании широкого круга архивных и печатных источников, в статье систематизируются имеющиеся данные относительно хода, структуры и динамики иностранных инвестиций в металлообрабатывающую, электротехническую, электроэнергетическую отрасли промышленности Донецко-Криворожском бассейне в 1900-1914 гг.

Ключевые слова: иностранные предприятия, инвестиции, промышленность, Донецко-Криворожский бассейн, историография.

Using the wide range of archival and published sources authors made an attempt to digest the existing data dealt with process of foreign investment in metal-working, electrical and power sectors of industry in Donetsk-Krivi Riga basin during 1900 - 1914.

Keywords: foreign enterprises, investment, industry, Donetsk-Krivoy Rog district, historiography.

УДК 94 (477) (=411,16) “18”

О. С. ЧЕБОТАРЬОВ, студент ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків

СТАНОВЛЕННЯ «ЄВРЕЙСЬКОЇ ТЕМИ» В УКРАЇНСЬКОМУ РУСІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Стаття присвячена аналізу чинників формування та проявам «єврейського питання» в українському русі. Досліджується процес становлення «єврейської теми» як сталої частини українофільського дискурсу.

Ключові слова: український рух, націотворення, «єврейська тема», дискурс.

Постановка проблеми. «Довге XIX століття» у сучасній вітчизняній історіографії все частіше сприймається, як тло процесів, збіркою назвою яких є термін «націотворення». Українофільський рух відіграв провідну роль у націотворчих процесах XIX ст. Його представники, творячи «український

проект» активно піднімали питання стосунків з етносами, які проживали на спільних територіях та займали помітне місце в українській історії. Серед таких питань одними з найгостріших були проблеми українсько-єврейських взаємин.

Метою цього дослідження є окреслення процесу становлення «єврейської теми» як частини українофільського дискурсу Російської імперії. Ми навмисне послуговуємось терміном «єврейська тема», а не більш звичним для читача поняттям «єврейське питання». Таким чином, акцентуємо увагу на тому, що для свого дослідження з діяльності українського руху виокремлюємо лише творення дискурсу. У той час як дослідження «єврейського питання» як частини історії національного руху, на нашу думку, мало би, крім дискурсів (теоретичний аспект), розглядати безпосередні контакти – участь євреїв у творенні руху, протидію або взаємодію певних стратегій діяльності (практичний аспект).

Виклад основного матеріалу. Говорячи про присутність «єврейської теми» в українофільському дискурсі, можемо констатувати наявність значного обсягу літератури на цю тему. Так, першими до цієї проблеми звернулись представники українського руху кінця XIX – початку XX ст., серед них М. Драгоманов, М. Павлик, І. Франко [17; 18; 19; 27]. Оскільки у цих дослідження присутня певна рефлексія, ми сміливо можемо зарахувати їх до першого етапу дослідження проблеми.

Вагомим є доробок представників радянської історіографії 1920-х рр. Дослідження цього періоду представлені біографічними [26] та проблемними [16] роботами. Більш детально зупинимось на доробку М. Грушевського, який виробив власний підхід до «єврейської теми» в українській громадсько-політичній думці другої половини XIX ст. Грушевський розглядав проблему, крізь призму двох народів з національними та культурними претензіями на одній території, особливо акцентуючи увагу на зовнішніх причинах протистояння, які вбачав в імперській політиці [16].

З 1930-х рр. до 1991 р. радянська історіографія максимально оминаючи етнічні аспекти, робила наголос на революційній суті національних рухів. Історія українсько-єврейських інтелектуальних контактів переважно висвітлюється у цьому контексті. Але окремі дослідники звертали увагу на «єврейську тему» в доробку діячів українського руху, серед них варто згадати праці М. Бернштейна, дослідження якого виходили далеко за межі радянських традицій історіописання [13].

Новим етапом у розробці проблеми стали дослідження українських істориків діаспори у 1970-1980-х рр. Саме тут з'явилися перші праці, які спеціально розглядали «єврейську тему», як частину історії українського руху [32; 33]. Також, у цей період у північноамериканській україністиці з'явилися концептуальні розвідки І. Лисяка-Рудницького, у яких автор вдавався до широких контекстів українсько-єврейської історії та навіть виокремлював певні етапи українсько-єврейських інтелектуальних контактів у XIX – на початку XX ст. [24].

Також, проблема присутності зустрічається у дослідженнях західноєвропейської історіографії 1970-1990-х рр. Зокрема, у працях Дж. Клієра зроблено узагальнення місця «єврейського питання» у громадському житті Російської імперії [28; 29; 30; 31].

Сучасна українська історіографія, для якої історія українсько-єврейських взаємин залишається маргінальною, базується переважно на підходах до проблеми М. Грушевського. Хоча поява в останні роки кількох дисертаційних досліджень, інтенсифікація дискусій навколо українсько-єврейських історичних сюжетів у періодичних видання та на наукових порталах, свідчать про виникнення позитивних тенденції у дослідженні питання [11; 22]. Переосмисленню проблем, також, сприяють популярні в Україні праці російських та європейських істориків, які базуються на концепції поліетнічності історії модерних імперій та акцентують свою увагу на співіснуванні різних національних проектів [23; 25].

Слабкість українсько-єврейських інтелектуальних контактів ранньомодерної доби, яку констатують дослідники, обумовила становище «єврейської теми» в українській літературі та публіцистиці наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. [34, с. 32–33]. Ми погоджуємось з думкою, про те, що українсько-єврейські відносини є винятковими, порівняно з стосунками українців та євреїв з росіянами та поляками, адже в останніх двох випадках можливою є побудова моделі культурного обміну. У той час як українсько-єврейські контакти носять радше характер перцепції ніж відносин [15].

Витоки «єврейської теми» в українофільському дискурсі є найбільш помітними саме в українському (чи малоросійському) літературному процесі кінця XVIII – першої половини XIX ст. Українська література в окреслений період, попри збільшення зацікавлення «єврейською темою» характеризується фрагментарним, одностороннім і переважно ворожим трактуванням євреїв. На думку М. Шкандрія, таке трактування євреїв бере початок з фольклорної та усної версії історичних подій та інтермедії XVII–XVIII ст. Дослідник переконаний, що стереотипи присутні у літературних творах відображали колективну думку, набуваючи вигляду народної традиції. [34, с. 16, 41-42]. Саме для цієї моделі зображення євреїв найхарактернішим є образ «єврея - експлуататора, який тримає ключі від християнської церкви», адже за спостереженнями Г. Грабовича він найчастіше використовується на позначення юдеїв в українській та російській літературі першої половини XIX ст. [15].

У 1840–1850-х рр. у літературному процесі помітне місце займають майбутні діячі українофільського руху. Не виходячи за межі традиції зображення євреїв, вони пишуть твори засновані на історичних сюжетах, що пов'язано з розвитком процесу, який прийнято називати «творенням національного міфу». Ці автори здійснювали пошук та селекцію українсько-єврейських історичних сюжетів, загострюючи увагу читача на конфліктних моментах, в яких звинувачують євреїв з відсилкою на негативні риси, які, на думку авторів, характерні для них [5, с. 66]. Обмежена роль єврейства

зображувалась як очевидне явище у драматичних творах, таким є образ єврея Оврама у п'єсі М. Костомарова «Переяславська ніч» [15]. Відомим є «історичний» портрет єврея Лейби у «Гайдамаках» Т. Шевченка, який попри стереотипність є цілісним та значно менш негативним образом, ніж згадані вище. Таким чином, саме літературні образи євреїв, у творенні яких, серед інших, приймали участь і майбутні діячі українських громад, сформували традицію, на якій було засноване бачення «єврейської теми» українськими інтелектуалами середини XIX ст.

З приходом до влади Олександра II, у громадсько-політичному житті імперії розпочалась нова епоха, яка принесла нові здобутки і українофільському руху. Ми розділяємо думку С. Єкельчика, що «критика українофільства побудована на телеологічній моделі обов'язкового розвинення національної свідомості, несправедливо відкидала досягнення українофільства 1850–1860-х рр., котре спромоглось в атмосфері урядових переслідувань виробити культурний простір українства, який міг отримати політичний вимір» [20, с. 12].

У 1850–1860-х рр. українофільський рух організаційно перебував на стадії громад. У цей період виникає низка місцевих об'єднань, що являли собою напівлегальні осередки національного руху. На межі 1850–1860 рр. українські громади виникають у Полтаві, Харкові, Чернігові, Києві та Петербурзі. Найчисельнішою була Київська громада, основу якої складали колишні хлопомани, на чолі з В. Антоновичем [12, с. 30]. Однією з перших виникла громада у Петербурзі, її ядро утворили колишні кирило-мефодіївські братчики. Серед багатьох культурних ініціатив, головним здобутком Петербурзької громади було створення журналу «Основа», який виходив у 1861–1862 рр. Серед авторів видання старшу генерацію репрезентували колишні братчики, а молодшу – покоління «шістидесятників». Журнал «Основа» разом з «Чернігівським листком», який видавався Чернігівською громадою, на той час були єдиними системно функціонуючими українофільськими періодичними виданнями імперії.

У перші роки правління Олександра II ставлення російської громадськості до євреїв зазнало значних змін. В імперії відбулась часткова лібералізація, яка знайшла відображення на сторінках періодичних видань. Характерним прикладом стала дискусія, що розгорнулася після того, як у 1857 р. у петербурзькому журналі «Ілюстрація» була опублікована стаття про «західно-російських жидів» [2]. З критикою цієї публікації виступили представники російсько-єврейської інтелігенції – І. Чацкін у журналі «Русский вестник» [9] та М. Горвіц у журналі «Атеней» [1]. У відповідь «Ілюстрація» ще більш різко висловилася про євреїв, назвавши своїх опонентів «якісь рабе Чацький і рабе Горвіц» і пояснивши виступ останніх на захист євреїв корисливими мотивами [29, с. 306].

В газеті «Русский вестник» було опубліковано лист протесту, в якому говорилося, що «в особі Горвиця і Чацкіна ображено все російське суспільство і вся російська література», яка не повинна допускати нахабного наклепу під

виглядом полеміки. Лист підписали 140 письменників, істориків, публіцистів, діячів культури [30, с. 262]. Серед інших були петербурзькі українофіли М. Костомаров, Т. Шевченко. Хоча у протесті нічого не говорилося про національність ображених літераторів, він відображав нові віяння у російському суспільстві. У деяких друкованих органах стали з'являтися статті про те, що необхідно поліпшити громадянське становище євреїв. Навіть консервативні видання були досить обережні у своїх висловлюваннях про євреїв. В «Ілюстрації» з'явилися статті, автори яких стверджували, що необхідним є надання євреям громадянської рівноправності. Проте ці тексти супроводжувались поясненнями, в яких йшла мова про те, що зараз урівняти євреїв в правах неможливо через їх низький моральний та освітній рівень, що сприяло продовженню «газетного скандалу» [33, с. 99-100].

Серед виступів проти заяв «Ілюстрації», які охопили періодику імперії, для нас ключовою є стаття опублікована у 1858 р. у журналі «Русский вестник». Автором тексту був П. Куліш, крім нього статтю підписали ще низка письменників, громадських та культурних діячів, які були членами українських громад та прихильниками українофільства. Ми погоджуємось з дослідниками в оцінках статті як українського політичного виступу, який став однією з перших спроб влитися в імперську полеміку навколо «єврейського питання» [33, с. 102]. За аналогією з російськими літераторами у статті йшла мова про неприпустимість юдофобії у пресі. Попри певну прогресивність опублікованого виступу, яку відзначають дослідники, вказуючи на «відхід від стереотипів та присутність загальноєвропейських прогресивних настроїв» [15], стаття не вільна від переконання про негативну роль єврейства в українській історії. У тексті звернення автор апелює до негативних рис єврейства та до їхньої ворожості до християн [10, с. 359]. Присутнє звичне для П. Куліша звернення до історичних сюжетів, але характер цього звернення є нетиповим. Так, наприклад, автор говорить про зовнішні причини українсько-єврейських конфліктів, які вбачає у «релігійно-цивільному устрої Польщі» [10, с. 362].

Поруч з пошуками причин конфліктної історії, важливою ознакою звернення був мотив співчуття єврейству, який також протиставляє текст літературній традиції. У листі українофілів співчуття з'являється як спроба показати роль християн в єврейській історії: «Їх [євреїв] виганяли, топили, палили і різали, як хижих звірів» [10, с. 360]. Ця теза разом з твердженням автора про потребу дружніх українсько-єврейських взаємин, обізнаності один про одного та взаємоповаги на пізніших етапах розвитку українофільського дискурсу виросли у порівняння «долі українського та єврейського народів» [24, с. 393–394].

Таким чином, знаходячись у межах виступу російської громадськості, позиція українофілів у дискусії 1857-1858 рр. стала важливим етапом в початку утвердження «єврейської теми» як частини українофільського дискурсу. Тези виголошені П. Кулішем у листі до «Русского вестника» стали основою для позиції українських патріотів у полеміці на єврейську тематику на початку

1860 – х рр. та визначили значно триваліші тенденції в українофільській суспільно-політичній думці. Поруч з тим, говорячи про появу нових, раніше не притаманних українській традиції настроїв у статті П. Куліша, варто бути обережними з проектуванням цих тенденцій на весь дискурс станом на кінець 1850-х рр., адже подібна риторика ще тривалий час залишатиметься для українофілів радше винятком, ніж правилом. Також, ми можемо говорити про розвиток певної українофільської дискурсивної стратегії у площині імперської громадської думки та початок процесу включення «єврейської теми» до цієї стратегії.

У 1861 р. у російській пресі розпочалась нова, більша значна за масштабами та наслідками дискусія, а українофільський табір зі «спостерігача» перетворився в активного учасника полеміки. У статтях «Основи», часто зустрічалось слово «жид». Російсько-єврейський інтелігент В. Португалов написав до редакції протест проти використання цього образливого, на його думку, прізвиська. В. Португалов закликав називати євреїв «національним ім'ям», бо ім'я «жид» стало синонімом шахрая... вживання цього імені вертає людей до середньовічних упереджень» [16, с. 11-12]. Оцінюючи це звернення, дослідники пропонують полярні висновки: від провокації, яка була спрямована на те, щоб дискредитувати українофільський рух, до свідомої позиції ліберальної російсько-єврейської інтелігенції [14, с. 79–82]. «Основа», надрукувавши лист В. Португалова, відповіла статтею «Непорозуміння з приводу слова «жид». Редакція пояснювала, що «називають євреїв «жидами» не у зневажливому, образливому значенні», а за традицією, яка існує давно і у багатьох країнах. У тексті, також, йшла мова про те, що слово «жид» у народній мові «означає і людину, про яку народ невисокої думки». Причину цього автори вбачали у «тих утисках, які він [народ] витерпів від нього [єврея]» [7, с. 139–142]. Також, у статті з'явилися нові для українофілів тези: про небажання євреями «зближуватися з малоросами», зокрема вивчати їхню мову [25]; присутня ідея про «виправлення єврейства», шляхом наближення євреїв до себе, яка у цей час була притаманною російській громадсько-політичній думці [21, с. 320–323]. Продовжували цю ідею і слова, якими завершувалась стаття: «Для нації ніщо не може бути більш шкідливим, ніж існування серед неї інших народностей, котрі тримають себе осторонь і байдужі до її долі або – ще гірше – прагнуть підкорити її своїй владі та своєму впливу. Взаємне зближення, просвіта понять, зміна шкідливих суспільних відносин – ось та справа, якій з користю та успіхом можуть присвятити себе люди, які бажають послужити своєму народу» [7, с. 141]. Подібна риторика була характерною для тогочасної інтелігенції Російської імперії, однак цікавим є момент зміни імперського конструкту про «службу державі» на «службу народу», що може свідчити про спрямування статті.

Виступ «Основи» викликав відповідь з боку журналу «Сіон», який видавався на початку 1860-х рр. в Одесі та був одним з перших єврейських періодичних російськомовних видань. В основі його діяльності лежали

пропаганда ідей Гаскали, вимоги розширення прав єврейської громади і спроби протидіяти юдофобії. У вересні 1861 р. була надрукована стаття Л. Пінскера ««Основа» і питання про національності». У ній йшла мова про «небезпеку винятково національних прагнень «Основи»». Автор чітко висловлював позицію про те, що асиміляція євреїв «можлива лише у загальноросійську культуру». Л. Пінскер жорстко критикував «Основу» у тому, що вона не тільки виправдовує «старовинну ненависть малоросів до євреїв», але й досі вважає їх «шкідливими» для «панівного населення Малоросії». «Сіон» трактував заяви українофілів, як постановку дилеми: або асимілювати євреїв, або знищити їх [8, с. 161–162]. М. Грушевський вважав, що сформульовані у статті Л. Пінскера «звинувачення у подальшому набрали назву українського сепаратизму» [16, с. 17-18]. Ми не схильні поділяти цю думку, адже «українське питання» існувало в імперських дискурсах і раніше, а протистояння з «Сіоном», швидше стало приводом до висловлення антиукраїнських настроїв ніж основою для них.

У відповідь на публікацію П. Куліш надрукував статтю «Передовые жида». У ній згадувалось, як у 1858 р. «українські письменники виступили з колективною декларацією в обороні євреїв», обурюючись тим що «євреї, з якими він виступав проти російських реакціонерів стають російськими патріотами і виступають проти українського руху» [6, с. 54-55]. Автор стверджував, що публіцисти «Сіону» «зловживають» такими словами, як «прогрес, гуманність, просвітництво», а разом з тим випереджають «Іоаннів московських» у «собирании земли Русской». У статті повторювалася головна теза колишніх публікацій, а саме що «малоросіяни зізнаються відверто, що не мають взагалі симпатій до юдейського племені, яке живе в їх Батьківщині». П. Куліш порівнював «Сіон» з Іудою, тим самим звинувачуючи видання у доносах [6, с. 56].

Реакцією стала публікація у «Сіоні» звернення «К русским журналам», де містилась наступна заява: «Взагалі прагнення виключно національні ніяк не можна назвати плідними... ці прагнення навіть шкідливі...». При цьому газета зверталася з закликом до російської громадськості «винести свій вирок щодо суперечки «Основи» та «Сіону» [3, с. 325]. Цей заклик отримав досить широкий відгук, за підрахунками Р. Сербина дванадцять російських видань, так чи інакше включилася у полеміку [32, с. 94]. Не зовсім вірним є зауваження М. Драгоманова, який намагався показати антиукраїнофільські виступи російських видань наслідком «доносів «Сіону»» [17, с. 212]. Адже перші критичні статті у газеті «День» з'явилися ще у жовтні 1861 р. [25]. Однак, не варто применшувати значення того факту, що конфлікт із «Сіоном» пришвидшив перетворення політичної спрямованості «Основи» у предмет широкого обговорення.

«Русский вестник» у відповідь на звинувачення «Сіону» в доносах, які висувались українофілами, звернувся до «Основи»: «Невже П. Куліш думає, що його заняття – таємниця, яку нам тільки тепер відкрили редактори «Сіону»»? Далі «Російській вісник» стверджував, що шкоди від зусиль П. Куліша і його

однотумців бути не може. Подібну позицію зайняв і «Русский инвалид»: «Невже П. Куліш серйозно думає, що людина, не зовсім позбавлена розумових здібностей, може надавати «Основи» будь-яке інше значення, крім того, яке надається «Пермському збірнику» та газеті «Амур»?» [25]. Підтримали «Основу» у цій суперечці «Одесский вестник» та «Северная пчела», редакції яких мали українофільську орієнтацію [32, с. 96-98]. Загалом, на думку А. Міллера, навіть наприкінці 1861 – на початку 1862 рр. російська преса схильна була, переважно показово, трактувати національні претензії «Основи» як не шкідливе дивацтво [25].

Громадська думка Російської імперії зайняла позицію російсько-єврейської інтелігенції, «Основу» звинувачували в антидержавних та юдофобських настроях [24, с. 390]. У статті «Іудеям...» М. Костомаров дещо відійшовши від звичних для «Основи» звинувачень, виступив проти будь-яких переслідувань євреїв, за їхнє звільнення від існуючих правових обмежень, за право на «розвиток своїх віковичних особливостей» і закликав поважати юдаїзм [4, с. 50]. У той же час, у статті М. Костомаров наголошував на провокативному характері виступів «Сіону» та розцінював їх як доноси: «Іудеї тепер улюбленці сучасної передової Росії. Розраховуючи на це, вони сміливо подають на «Основу» скаргу російській літературі... А що, якщо на євреїв подав би скаргу літературі простий малоросійський народ і представив би в усіх подробицях ту картину багатовікових страждань, де євреї були вірними помічниками, слугами і нерідко відкупниками прав його недругів?» [4, с. 51-53]. Таке протиставлення євреїв та українців було спрямоване на здобуття суспільної підтримки, адже полемічне протистояння йшло не стільки між українцями та євреями, скільки за прихильність російської еліти. Заяви автора констатували насторожене або вороже ставлення українців до єврейського населення [4, с. 57].

Загалом, оцінюючи статтю М. Костомарова варто сказати, що вона відповідала загальному духу полеміки між виданнями. На думку Р. Сербіна, причиною роздратованого тону статті були заяви російсько-єврейської преси про згубну діяльність українофілів для культурної та політичної єдності Російської імперії [32, с. 106]. Аргументація Р. Сербіна є доречною, але вона не бере до уваги звинувачень, які М. Костомаров зробив на адресу всього єврейського народу. Цю перспективу розкриває у своїх розвідках І. Лисяк-Рудницький, який, показує стереотипність та обмеженість тез Костомарова у порівнянні з більш пізніми заявами М. Драгоманова та І. Франка [24]. Якщо ж дивитись на статтю як на елемент українофільської позиції у полеміках на «єврейську тему» 1850–1860-х рр., то її прогресивність у ставленні до єврейства видається нам очевидною.

У цей час відбувається посилення тиску на національні видання [30, с. 259–260], тому в подальшому полеміка знайшла лише відображення на сторінках російської преси, яка тепер піддавала нищівній критиці як українофілів, так і російсько-єврейську інтелігенцію.

Висновки дослідження. Отже, дискусія між «Основою» та «Сіоном» звелась до протистояння за прихильність російської громадськості, адже саме у ній українофіли та російсько-єврейська інтелігенція вбачали запоруку успіху своїх починань. Важливою частиною полеміки є реакція на неї російських видань, адже російська преса на певному етапі показово зайняла позицію єврейства, прагнучи послаблення українського руху. Полеміка, яка вийшла за межі «газетного скандалу» стала вагомим поштовхом до відкритого формування національних вимог та справила довготривалий вплив на розвиток українсько-єврейських взаємин. Українофільські оцінки єврейства забарвлені стереотипами та довільним антиєврейським трактуванням історичних сюжетів, також, несли у собі нові риси. А саме: ідеї емансипації та рівноправ'я, необхідність налагодження «дружніх стосунків» між етносами, розуміння спільності історичних доль двох народів, та трактування імперської політики як вагової причини конфронтації, ідеї «покращення євреїв» шляхом залучення їх до своєї культури. Ці зміни та підвищений інтерес українофільських кіл імперії до полеміки свідчить про те, що «єврейська тематика» на межі 1850-1860-х рр. перебувала на перехідному етапі від периферійної до однієї з значних складових українофільської дискурсивної стратегії. Становлення «єврейської теми» як сталої частини українофільського дискурсу було зумовлено як внутрішніми факторами – організаційним та ідеологічним оформленням українського руху, так і зовнішніми чинниками, які передусім криються у тенденціях розвитку загальноімперської громадсько-політичної думки.

Список літератури: 1. *Горвиц М.* Русские евреи. По поводу статьи о них в «Иллюстрации» [Электронный ресурс] / М. Горвиц // Атеней. – 1858, – № 42. – Режим доступа: http://az.lib.ru/a/atenej/index_42.shtml. Доступ – 22.05.2011 р. 2. Западно-русские жидаы и их современное положение [Электронный ресурс]// Иллюстрация. – 1858. – № 35. – Режим доступа: http://az.lib.ru/i/ilustracija/index_35.shtml. Доступ – 22.05.2011 р. 3. К русским журналам // Сион. – 1861. – № 21. – С. 324-327. 4. *Костомаров Н.И.* Иудеям: объяснение по поводу слова «жиды» / Н.И. Костомаров // Основа, 1862. — № 1. — С. 41-62. 5. *Кулиш П.* Твори в 6-ти т. / П. Кулиш. – Львів, 1908–1910.—Т. 1. 6. *Кулиш П.* Передовые жидаы / П. Кулиш // Основа. — 1861. — № 9. — С. 52 — 58. 7. Недоразумение по поводу слова «жиды» // Основа, 1861 – №6.— С.139-142. 8. *Пинскер Л.* «Основа» и вопрос о национальностях / Л. Пинскер // Сион.— 1861. —№10. — С. 159–163. 9.*Чацкий И. А.* «Иллюстрация» и вопрос о расширении гражданских прав евреев [Электронный ресурс] / И. А. Чацкий // Русский вестник. – 1858, – № 18. – Режим доступа: <http://iht.univ.kiev.ua/library/all-journals/русский-вестник-№18-1858>. Доступ – 09.01.2012. 9. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 6 т. / Т. Шевченко.— К., 1964. — Т. 6. — С. 356–367. 10. *Андрійчук М. Т.* Українсько-єврейський дискурс у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-ті рр. ХІХ ст. - початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.05 / Андрійчук Микола Тарасович ; Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т». - К., 2011. – 19 с. 11. *Антонович М.* З історії громад на рубежі 1850-1860-х років / М. Антонович // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 28–49. 12. *Бернштейн М. Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60-х років ХІХ ст. / М. Д. Бернштейн.— К.: Вид-во АН УРСР, 1959.— 215 с. 13. *Верникова Б.* Атрибуція статей Льва Пинскера в руско-єврейской печаті 1860–1880-х гг. / Б. Верникова // ВЕУ. – 2003. – №8. – С. 75–96. 14. *Грабович Г.* До історії української літератури : Дослідження, есе,

полеміка [Електронний ресурс] / Г. Грабович. – К.: Основи, 1997. – 604 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrabo/hr10.htm>. Доступ – 02.03.2012 р. **15.** Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова / М. Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 3–21. **16.** Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение / М. Драгоманов // Вестник Европы. – 1872. – №3. – С. 208–223. [Електронна копія http://www.dragomanov.info/dragomanov_vpgo.html]; **17.** Драгоманов М. П. Автобиографическая заметка // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у 2 тт. / М. П. Драгоманов. – К.: Наукова думка, 1970. – Т.1. – С. 39–69; **18.** Драгоманов М. П. Література російська, великоруська, українська і галицька / Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці / М. П. Драгоманов. – К.: Наукова думка, 1970. – Т.1. – С. 80–221. **19.** Єсельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ століття / С. Єсельчик. – К.: КІС, 2010. – 272 с. **20.** Западные окраины Российской империи. М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с. **21.** Кальян С. Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на українських землях у складі Російської імперії (середина ХІХ століття - 1903 р.): Автореферат дис... д-ра політ. наук: 23.00.05 / С.Є. Кальян; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. – К., 2000. – 18 с. **22.** Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення. історія. розпад. / А. Каппелер. – Львів, 2005. – 360 с. **23.** Лисяк-Рудницький І. Проблема українсько-єврейських взаємин в українській політичній думці ХІХ століття / Історичні есе в 2 тт.: Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Є. Панкеевої / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 389–403. **24.** Миллер А. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.) [Електронний ресурс] / А. Миллер. – СПб.: Алетей, 2000. – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/miller.htm>. Доступ 09.11.2011 р. **25.** Петров В. Шевченко, П. Куліш, В. Білозерський – їх перші стрічі / В. Петров // Україна. – 1925. – кн. 1–2. – С. 46–52. **26.** Франко І. Семітизм і антисемітизм в Галичині / І. Франко [Електронний ресурс <http://myslenedrevo.com.ua/studies/franko/mosaic/35.html>]. **27.** Klier J. D. Imperial Russia's Jewish Question, 1855–1881 / J. D. Klier. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. **28.** Klier J. D. The Jewish Question in the Reform Era Russian Press, 1855–1865 / J. D. Klier // Russian Review. – 1980. – Vol. 39. – No. 3. – P. 301–319. **29.** Klier J. D. 1855–1894 Censorship of the Press in Russian and the Jewish Question / J. D. Klier. – Jewish Social Studies. – 1986. – Vol. 48. – №. 3/4. – P. 257–268. **30.** Klier J. D. The Illiustratsiia Affair of 1858: Polemics on the Jewish Question in the Russian Press / J. D. Klier // Nationalities Papers. – Vol. 5. – № 2. – P. 117–135. **31.** Serbyn R. The «Sion» — «Osnova» Controversy of 1861—1862 / R. Serbyn // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. – Edmonton, 1988. – P. 91–107. **32.** Serbyn R. Ukrainian Writers on the Jewish Question: In the Wake of the Illiustratsiia Affair of 1858 / R. Serbyn // Nationalities Papers. – Vol. 9. – № 1. – P. 99–103. **33.** Shkandrij M. Jews in Ukrainian Literature: Representation and Identity / M. Shkandrij. – New Haven and London: Yale University Press, 2009. – 265 pp.

Надійшла до редколегії 06.11.2012

УДК 94 (477) (=411,16) “18

Становлення «єврейської теми» в українському русі російської імперії / О. С. Чеботарьов // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2012. – № 65 (971). – С. 114–124. Бібліографія: 33 назви.

Статья посвящена анализу факторов формирования и проявлений «еврейского вопроса» в украинском движении. Исследуется процесс становления «еврейской темы» как постоянной части украинофильского дискурса.

Ключевые слова: украинское движение, формирование нации (nation-building), «еврейская тема», дискурс.

The article analyzes the factors of shaping and manifestations of the «Jewish question» in the Ukrainian movement. The process of development of the «Jewish subject» as a stable part of Ukrainophiles discourse is researched.

Keywords: Ukrainian movement, nation-building, «Jewish issue», discourse.

ЗМІСТ

<i>Дворкін І. В.</i> Переяславська рада 1654 р. в сучасних узагальнюючих працях з історії України та Росії	3
<i>Дейнеко С. М.</i> Київська складська митниця: створення та розвиток (початок ХХ ст.)	10
<i>Зеркаль М. М.</i> Зміни в системі підготовки педагогічних кадрів для шкіл з етнічним компонентом навчання (1990 –2000рр.).....	18
<i>Малиновська Н. М.</i> Історичні погляди А. П. Ковалівського	29
<i>Малютіна О. К.</i> Харківські кадетські видання періоду Першої російської революції про національне питання.....	36
<i>Мешковая С. І.</i> Харків'яни-«позбавленці» в роки нової економічної політики (1921- 1929 рр.)	42
<i>Мотенко Я. В., Шишкіна Є. К.</i> Розвиток пострадянської історичної науки в Україні та Російській Федерації: визначальні тенденції	52
<i>Проць Н. В.</i> Вибори земських установ Харківської губернії (1865-1914 рр.)	56
<i>Саманцова О. В.</i> Становлення та розвиток світської освіти у Катеринославській губернії кін. XVIII – 30-ті рр. XIX ст.	67
<i>Сичова В. В.</i> Діяльність Максима Ковалевського щодо укріплення міжнародного миру та співробітництва (на початку ХХ ст.)	74
<i>Телуха С. С.</i> Митрополит Антоній (Храповицький) – адепт монархічного способу правління державою	81
<i>Харченко А. В.</i> Пошуки голки у скирді, або як знайти купецьку родину у вітчизняній історичній літературі	86
<i>Хряпін Е. О.</i> Іноземні капітали та підприємства у промисловому розвитку металообробної, електротехнічної, електроенергетичної галузей Донецько-Криворізького басейну на початку ХХ ст.....	98
<i>Чеботарьов О. С.</i> Становлення «єврейської теми» в українському русі Російської імперії	114

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ «ХП»

Збірник наукових праць

Серія:
«Актуальні проблеми історії України»

№ 65 (971) '2012

Науковий редактор проф. *В. І. Ніколаєнко*
Технічний редактор *М. Г. Качахідзе*
Відповідальний за випуск к.т.н. *І. Б. Обухова*

АДРЕСА РЕДКОЛЕГІЇ: Харків, вул. Фрунзе, 21, НТУ «ХП».
Кафедра політичної історії.
Тел.: (057) 707-68-29. E-mail: merkach@kpi.kharkov.ua

Обл. вид. № 10-13

Підп. до друку 23.12.2012. Формат 60x84 1/16. Папір офісний.
Друк. різнографія. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 8,8.
Наклад 300 прим., 1-й з-д 1-100. Зам. № 151. Ціна договірна.

Видавничий центр НТУ «ХП». Свідоцтво про державну реєстрацію
суб'єкта видавничої справи ДК № 3657 від 24.12.2009 р.
61002, Харків, вул. Фрунзе, 21

Видавець і виготовлювач
ТОВ «ДРУКАРНЯ МАДРИД»
Свідоцтво про реєстрацію
61024, Харків, вул. Ольмінського, 11
